พระประวัติ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
พระนิพนธ์
สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระราชทาน
ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

ณพระเมรุมาศท้องสนามหลวง
วันที่ ๑๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓

TUDC 21/04/2563

พระประวัติ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
พระนิพนธ์
สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระราชทาน
ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

ณพระเมรุมาศท้องสนามหลวง
วันที่ ๑๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓

TUDC 21/04/2563

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
ทรงเครื่องยศจอมพลทหารบก

TUDC
21/04/2563

UDC
04/2563

คำนำ

สำนักพระราชวังแจ้งความมายังกรมศิลปากรว่า ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ซึ่งกำหนดในวันที่ ๒๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช โปรดให้กรมศิลปากรจัดหาหนังสือสำหรับตีพิมพ์เป็นของพระราชทานแจกสักเรื่องหนึ่ง กรมศิลปากรเห็นว่า หนังสือเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นหนังสือที่มีคุณค่ามากในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ทั้งเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระมหากษัตราธิราชเจ้าของไทยแต่โบราณกาล และเป็นเรื่องซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระหฤทัยมุ่งหมายที่จะนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ในโอกาสที่จะได้เสด็จกลับมาทรงรับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ในพระบรมราชวงศ์จักรี ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ตรัสแก่หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล เมื่อก่อนจะสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๘๖ ประมาณ ๕ วันว่า ถ้าหากพระองค์ท่านสิ้นพระชนม์เสียก่อน และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศเสด็จพระราชดำเนินกลับมาทรงรับราชสมบัติเมื่อใดแล้ว ให้หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล นำเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่พระองค์ท่านได้ทรงนิพนธ์ไว้นี้ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย และขอให้กราบบังคมทูลด้วยว่า พระองค์ท่านไม่มีทางจะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดทูลเกล้า ฯ ถวายได้

TGDC 21/04/2563

ยิ่งกว่าหนังสือที่ได้ทรงแต่งไว้ด้วยพระกำลังกายและพระกำลังปัญญา ในเวลาที่ทรงพระชรา พระชันษาถึง ๘๐ ปีแล้ว ดังนี้ ครั้นต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ เสด็จนิวัตสู่พระนคร ใน พ.ศ. ๒๔๘๘ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ก็ได้นำพระนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อ ณ วันที่ ๒๙ ธันวาคม ปีนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เก็บรักษาต้นฉะบับไว้สำหรับจะได้พิมพ์ในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง เพราะฉะนั้น หนังสือเรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนี้ จึงสมควรด้วยประการทั้งปวงที่จะจัดพิมพ์ขึ้นเป็นของพระราชทานแจกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ครั้นนำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงทราบ ก็ทรงเห็นชอบด้วย และทรงอนุมัติให้กรมศิลปากรดำเนินการจัดพิมพ์จนสำเร็จ

เรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นเรื่องแสดงจริยาของบุคคลสำคัญผู้เกิดมาบำเพ็ญประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่ประเทศชาติจนพระนามปรากฏในประวัติศาสตร์ว่าเป็น "วีรบุรุษ" ประเทศชาติต่างๆ ย่อมมีวีรบุรุษเป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือบุคคลสามัญบังเกิดในบางยุคบางสมัย และคนในชาตินั้นๆ ย่อมจดจำอภินิหารของวีรบุรุษแห่งชาติตนเชิดชูเกียรติไว้ในประวัติศาสตร์ของประเทศ บางทีก็แต่งเป็นเรื่องประวัติขึ้นโดยฉะเพาะ เพื่อให้เป็นคติแก่คนชั้นหลังที่จะจดจำยึดถือเป็นแบบอย่างในอันที่จะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติตามกำลังความสามารถของตนๆ ก็ในกระบวนประวัติแห่งวีรบุรุษของชาติไทยยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เห็นจะไม่มีประวัติของผู้ใดที่ละเอียดพิสดาร ทั้งน่าอ่านและเร้าใจให้กล้าหาญยิ่งไปกว่าพระประวัติของ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์พร้อมด้วยหลักฐานและข้อสันนิษฐานในทางประวัติศาสตร์ดังปรากฏในสมุดนี้

ขอพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญเป็นส่วนเชษฐาปจายนธรรมนี้ จงเป็นผลสำเร็จแด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ซึ่งเสด็จสู่สวรรคาลัย ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ.

กรมศิลปากร

๒๖ มกราคม ๒๔๙๓

TUDC 21/04/2563

สารบาญ

อธิบายเบื้องต้น หน้า ๑

ภาค ๑

เรื่องบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ " ๔

ภาค ๒

สมเด็จพระนเรศวรทรงกู้บ้านเมือง " ๓๒

ภาค ๓

สมเด็จพระนเรศวรทรงแผ่อาณาเขตต์ " ๘๕

ภาคผนวก

เรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถี " ๑๖๕

TUDC 21/04/2563

ประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

อธิบายเบื้องต้น

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จสมภพที่เมืองพิษณุโลก เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๐๙๘ พระองค์เป็นราชโอรสของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระเจ้าแผ่นดินราชวงศ์สุโขทัยองค์แรกที่ครองกรุงศรีอยุธยา พระวิสุทธิกษัตรี ราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิอันเกิดด้วยพระสุริโยทัยเป็นพระชนนี เพราะฉะนั้น โดยพระชาติเป็นเชื้อกษัตริย์ทั้งราชวงศ์พระร่วงสุโขทัยและราชวงศ์กรุงศรีอยุธยา พระองค์มีพระพี่นางองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระสุพรรณกัลยาณี พระน้องยาองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเอกาทศรถ ซึ่งได้รับรัชชทายาท แต่หามีพระราชโอรสธิดาไม่ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสมภพ ยศเจ้าฟ้ายังไม่มีในประเพณีกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระชนกก็ยังทรงพระยศเพียงเป็นเจ้าขัณฑสีมา แต่พระชนนีเป็นสมเด็จพระราชธิดา พระองค์เป็นราชนัดดา คงทรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า ฝรั่งจึงเรียกในจดหมายเหตุแต่งในสมัยนั้นว่า The Black Prince ตรงกับว่า "พระองค์ชายดำ" และเรียกพระอนุชาเอกาทศรถว่า The White Prince ตรงกับ "พระองค์ชายขาว" เป็นคู่กัน คงแปลไปจากพระนามที่คนทั้งหลาย

เรียกสมเด็จพระนเรศวรเมื่อยังทรงพระเยาว์ว่า "พระองค์ชายดำ" อาจจะมีพระนามขนานอีกต่างหากแต่ไม่ปรากฏ พระนามว่า "พระนเรศ" นั้นต่อมาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสวยราชย์แล้ว จึงพระราชทานเมื่อทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เวลาพระชันษาได้ ๑๕ ปี เป็นพระนามสำหรับลูกหลวงเอกเช่นเดียวกับพระนามว่า "พระราเมศวร" ซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน แต่พระองค์อื่นเมื่อขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินมักเปลี่ยนไปใช้พระนามอื่น ดังเช่นพระราเมศวรราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) เมื่อเสวยราชย์เปลี่ยนพระนามเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ถึงสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสวยราชย์ก็อาจมีพระนามอื่นถวายเมื่อราชาภิเษก แต่ยังใช้พระนามว่า "พระนเรศวร" หรือ "พระนเรศ" ต่อมาในเวลาเมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วดังปรากฏอยู่ในบานแพนกกฎหมายลักษณะกบฏศึกตอน ๑ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถทรงตั้งเมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช ๙๕๕ (พ. ศ. ๒๑๓๖) ออกพระนามสมเด็จพระนเรศวรว่า "สมเด็จบรมบาทบงกชลักษณ์ อัครบุริโสดม บรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศ เชษฐาธิบดี" ดังนี้ (เหตุที่ใช้คำเจ้าฟ้าจะมีอธิบายในเรื่องต่อไปข้างหน้า) ถึงในพงศาวดารพะม่ามอญก็เรียกพระนามแต่ว่า "พระนเรศ" อย่างเดียว เหมือนเช่นไทยเราเรียกกันมา คิดหาเหตุที่ไม่

TUDC 21/04/2563

เปลี่ยนพระนามก็พอเห็นได้ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรทรงบำเพ็ญพระอภินิหารปรากฏพระเกียรติว่าเป็น "วีรบุรุษ" มาตั้งแต่ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระนเรศวร พระนามนั้นเลื่องลือระบือไปทั่วทุกประเทศแล้วก็ไม่มีใครสามารถจะให้คนเรียกเป็นอย่างอื่นได้

ประเทศต่าง ๆ ย่อมมีวีรบุรุษเป็นพระเจ้าแผ่นดินในบางสมัย และย่อมจดจำอภินิหารของพระเจ้าแผ่นดินเช่นนั้นเชิดชูพระเกียรติไว้ในเรื่องพงศาวดารของประเทศ บางทีก็แต่งเป็นเรื่องราชประวัติเพิ่มขึ้นต่างหาก มีอ่านกันอยู่มาก สังเกตในเรื่องประวัติของวีรมหาราชทั้งหลายดูมีเค้าคล้ายกันหมด คือบ้านเมืองต้องมียุคเข็ญจึงมีวีรมหาราชอย่าง ๑ วีรมหาราชย่อมเป็นบุรุษพิเศษมีสติปัญญาและความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวผิดกับผู้อื่นมาในอุปนิสสัยอย่าง ๑ และสามารถทำให้ผู้อื่นเชื่อถือไว้วางใจในพระปรีชาสามารถมั่นคงอย่าง ๑ จึงสามารถบำเพ็ญอภินิหารกู้บ้านเมืองและแผ่ราชอาณาเขตต์จนเป็นพระราชาธิราชได้ สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระคุณสมบัติดังกล่าวมาบริบูรณ์ทุกอย่าง ดังจะพึงเห็นได้ในเรื่องพระประวัติต่อไปข้างหน้า อันจะเขียนปันเป็น ๓ ภาค คือ เรื่องบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญภาค ๑ เรื่องสมเด็จพระนเรศวรทรงกู้บ้านเมืองเมื่อยังเป็นสมเด็จพระราชโอรสภาค ๑ และเรื่องสมเด็จพระนเรศวรทรงแผ่พระราชอาณาเขตต์เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินภาค ๑

TUDC 21/04/2563

ภาค ๑

เรื่องบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ

---

(๑)

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๐๘๙ สมเด็จพระไชยราชาธิราช ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาสวรรคต มีพระราชบุตรพระองค์เดียว แต่พระแก้วฟ้าอันท้าวศรีสุดาจันทร์พระสนมเอกเป็นเจ้าจอมมารดา พระแก้วฟ้าได้รับรัชชทายาท แต่พระแก้วฟ้ายังทรงพระเยาว์พระชันษาได้เพียง ๑๑ ปี ว่าราชการบ้านเมืองเองยังไม่ได้ พระเฑียรราชา สันนิษฐานว่าเป็นพระเจ้าน้องยาเธอต่างพระชนนีกับสมเด็จพระไชยราชาธิราช เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่การภายในพระราชวังตกอยู่ในอำนาจท้าวศรีสุดาจันทร์อันได้เป็นสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง ท้าวศรีสุดาจันทร์เป็นคนมักใหญ่ใฝ่สูงและมีราคจริตกล้า ปรารถนาเอาพระเฑียรราชาไว้ในมือ แต่ไม่สำเร็จได้ดังประสงค์ ก็พยายามขัดขวางด้วยอำนาจที่มีในราชสำนัก มิให้พระเฑียรราชาว่าราชการได้สะดวก พระเฑียรราชามิรู้ที่จะทำอย่างไรก็ต้องทูลลาออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเสียให้พ้นภัย แต่นั้นอำนาจในราชการบ้านเมืองก็ตกไปอยู่ในมือท้าวศรีสุดาจันทร์ พอมีอำนาจเต็มที่แล้วในไม่ช้าท้าวศรีสุดาจันทร์ก็เป็นชู้กับพันบุตร

TUDC 21/04/2563

ศรีเทพ ซึ่งนับเป็นญาติกันมาแต่ก่อน ให้เลื่อนขึ้นเป็นขุนวรวงศาธิราช ด้วยอ้างเหตุที่เป็นพระญาติกับพระแก้วฟ้า และให้ช่วยว่าราชการบ้านเมืองมีอำนาจขึ้นโดยลำดับ เป็นชู้กันมาจนท้าวศรีสุดาจันทร์มีครรภ์ขึ้น ขุนวรวงศาธิราชเห็นว่าจะปกปิดความชั่วต่อไปไม่ได้แล้ว ก็ลอบปลงพระชนม์พระแก้วฟ้าเสีย ท้าวศรีสุดาจันทร์ก็ต้องจัดการเชิญขุนวรวงศาธิราชขึ้นครองราชสมบัติไปตามเลย จึงมีข้าราชการพวก ๑ ซึ่งขุนพิเรนทรเทพเป็นตัวหัวหน้า พร้อมใจกันจับขุนวรวงศาธิราชกับท้าวศรีสุดาจันทร์และเด็กหญิงที่เป็นลูกฆ่าเสีย แล้วเชิญพระเฑียรราชาขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีวอก พ. ศ. ๒๐๙๑ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อพูนบำเหน็จข้าราชการที่ช่วยกันกำจัดพวกทรยศครั้งนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริว่าขุนพิเรนทรเทพผู้เป็นตัวหัวหน้ามีความชอบยิ่งกว่าผู้อื่น และเป็นเชื้อเจ้าในราชวงศ์พระร่วงสุโขทัย จึงโปรดให้สถาปนาขุนพิเรนทรเทพขึ้นเป็นเจ้าทรงนามว่าพระมหาธรรมราชา พระราชทานพระวิสุทธิกษัตรีราชธิดาเป็นมเหสี แล้วให้ขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือทั้ง ๖ อยู่ ณ เมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองเมืองเหนืออยู่ยังไม่ทันถึงปีก็เกิดศึกหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยา คือเมื่อครั้งเสียพระสุริโยทัยนั้น เวลากองทัพพะม่ามอญเข้ามาตั้งประ

TUDC 21/04/2563

ชิดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสสั่งให้พระมหาธรรมราชายกกองทัพหัวเมืองเหนือลงมาตีโอบหลังข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้เกรงจะถูกตีกระหนาบก็รีบเลิกทัพหนีไป ฝ่ายไทยได้ทีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสสั่งให้พระราเมศวรราชโอรสกับพระมหาธรรมราชาติดตามตีข้าศึกแต่ไปเสียกลถูกข้าศึกล้อมจับได้ทั้ง ๒ พระองค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ต้องยอมเลิกรบ ไถ่พระราเมศวรกับพระมหาธรรมราชากลับมา แต่นั้นก็ว่างศึกหงสาวดีมา ๑๔ ปี ตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๐๙๒ จนปีกุน พ.ศ. ๒๑๐๖

พระโอรสธิดาของพระมหาธรรมราชากับพระวิสุทธิกษัตรีสมภพในระหว่างเวลาที่ว่างสงครามนั้นทั้ง ๓ พระองค์ พระสุพรรณกัลยาณีพี่นางเห็นจะแก่กว่าสมเด็จพระนเรศวรราวสัก ๓ ปี จึงทรงเจริญเป็นสาวได้เป็นพระชายาของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๑๕ ปี พระน้องยาเอกาทศรถก็เห็นจะอ่อนกว่าสมเด็จพระนเรศวรไม่เกิน ๓ ปี จึงทรงเจริญวัยได้ช่วยพระเชษฐารบพุ่งตั้งแต่ครั้งแรกเมื่อรบพระยาจีนจันตุ ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

(๒)

พอสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๘ ขวบ ก็เกิดศึกหงสาวดีครั้งที่ ๒ คือคราวพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองขอช้างเผือกอันเป็นต้นเรื่องตอนสำคัญของประวัติสมเด็จพระนเรศวร ใน

TUDC 21/04/2563

พงศาวดารพะม่าว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ล่าทัพไปจากเมืองไทย พอกิตติศัพท์เลื่องลือว่าแพ้ไทยไป พวกมอญเห็นได้ช่องก็ชวนกันคิดร้าย เพราะพระเจ้าหงสาวดีเป็นพะม่าเมืองตองอู มิใช่มอญ เป็นแต่มีอานุภาพปราบเมืองมอญไว้ได้ในอำนาจแล้วมาตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองหงสาวดี พวกมอญที่เป็นขุนนางคบคิดกันล่อลวงพระเจ้าหงสาวดีให้ออกไปตามช้างเผือกที่ในป่า แล้วจับปลงพระชนม์เสีย พอพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ถูกปลงพระชนม์ เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็พากันตั้งตัวเป็นอิสสระมิได้รวมกันเป็นประเทศใหญ่เหมือนอย่างแต่ก่อน พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มีพระญาติองค์ ๑ ซึ่งเป็นคู่คิดช่วยทำศึกสงครามมาแต่แรก จึงสถาปนาให้ทรงศักดิ์เป็น บุเรงนอง ตรงกับว่าพระเชษฐาธิราช เป็นแม่ทัพคนสำคัญของเมืองหงสาวดีต่อมา เมื่อเกิดกบฏที่เมืองหงสาวดี บุเรงนองหนีไปได้ ไปอาศัยอยู่ถิ่นเดิม ณ เมืองตองอู คอยสังเกตเหตุการณ์เห็นพวกหัวเมืองมอญที่ตั้งเป็นอิสสระเกิดชิงกันเป็นใหญ่จนถึงรบพุ่งกันเอง บุเรงนองจึงคิดอ่านตั้งตัวก็สามารถรวบรวมรี้พลได้โดยสะดวก เพราะไพร่บ้านพลเมืองมอญกำลังเดือดร้อนที่เกิดรบพุ่งกันเอง และเคยนับถือว่าบุเรงนองเป็นแม่ทัพสำคัญมาแต่ก่อน บุเรงนองก็สามารถตีเมืองมอญได้ทั้งหมด แล้วทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าหงสาวดี เมื่อปีฉลู พ. ศ. ๒๐๙๖

TUDC 21/04/2563

ก่อนสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสมภพ ๒ ปี พระเจ้าหงสาวดีบุเรง
นองจัดการปกครองเมืองมอญเรียบร้อยแล้ว ขึ้นไปตีเมือง
พะม่าและเมืองไทยใหญ่ได้ทั้งหมด แล้วมาตีเมืองเชียงใหม่
พระเจ้าเชียงใหม่เมกุติเห็นจะสู้ไม่ไหว ก็ยอมเป็นเมืองขึ้นพระ
เจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองพยายามสะสมกำลังอยู่
กว่า ๑๐ ปี เพราะฉะนั้นเมืองไทยจึงได้ว่างศึกหงสาวดีอยู่ ๑๔ ปี
ดังกล่าวแล้ว แต่ในระหว่างนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็
ระแวงว่าจะมีศึกหงสาวดีมาอีก ทรงตระเตรียมป้องกันบ้าน
เมืองทั้งที่ในกรุง ฯ และทางหัวเมืองเหนือมิได้ประมาท แต่
เมืองไทยมีกำลังไม่พอจะไปบุกรุกตีเมืองหงสาวดีก่อน จึงได้
แต่เตรียมตัวคอยต่อสู้ พอพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองแผ่อำนาจ
ได้ดังว่ามาแล้วก็เริ่มคิดจะเอาเมืองไทย จึงใช้อุบายมีราช-
สาส์นมาขอช้างเผือกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ๒ ช้าง การที่ขอ
ช้างเผือกเป็นแต่จะหาเหตุ เพราะทุกประเทศทางตะวันออกนี้
ถือกันว่าช้างเผือกเป็นคู่บารมีของพระเจ้าแผ่นดิน ไม่เคยมีเยี่ยง
อย่างที่พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นอิสสระจะยอมสละให้ช้างเผือกแก่
กัน ถ้าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมให้ช้างเผือกก็เหมือน
ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าหงสาวดี ถ้าไม่ยอมให้ช้างเผือกก็
เหมือนกับท้าให้พระเจ้าหงสาวดีมาตีเมืองไทย ข้างฝ่ายไทย
ก็รู้เท่าว่าพระเจ้าหงสาวดีจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น และรู้ว่า

TUDC 2/04/2563

เมืองหงสาวดีมีกำลังมากกว่าแต่ก่อน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นว่า ถึงให้ช้างเผือกก็ไม่คุ้มภัยได้ เป็นแต่จะเสียเกียรติยศเพิ่มขึ้น จึงไม่ยอมให้ช้างเผือก พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ยกกองทัพมาตีเมืองไทย

ศึกหงสาวดีครั้งที่ ๒ ซึ่งยกมาเมื่อ พ. ศ. ๒๑๐๖ พะม่าได้เปรียบไทยกว่าครั้งก่อน ด้วยพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้อาณาเขตต์กว้างขวางมีกำลังรี้พลมากกว่าไทยมาก อีกอย่าง ๑ พะม่ายกมาเมื่อครั้งพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้มีความลำบากด้วยต้องมาเที่ยวหาสะเบียงอาหารสำหรับกองทัพ ครั้งนี้ได้เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองขึ้นส่งสะเบียงลงมาทางเรือจนเพียงพอไม่ขัดสน อีกอย่าง ๑ ซึ่งเป็นข้อสำคัญอย่างยิ่งนั้น คือที่พระเจ้าบุเรงนองเคยเข้ามาในกองทัพพะม่าเมื่อครั้งก่อน ได้รู้เห็นทั้งภูมิลำเนาและกำลังของคนไทยที่รบพุ่ง เห็นตระหนักว่าจะยกตรงมาตีพระนครศรีอยุธยาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์เหมือนอย่างครั้งก่อนจะเอาชัยชะนะไม่ได้ ครั้งนี้จึงเปลี่ยนกระบวนศึกยกกองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าด่านแม่สอด) หมายเอากำลังมากเข้าทุ่มเทตีหัวเมืองเหนือตัดกำลังที่จะช่วยราชธานีเสียก่อน แล้วจึงลงมาตีพระนครศรีอยุธยาจากทางข้างเหนือ แต่ฝ่ายทางข้างไทยไม่รู้ความคิดของพระเจ้าบุเรงนอง คาดว่ากองทัพหงสาวดีจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์เหมือนครั้ง

ก่อน ก็ตระเตรียมป้องกันพระนครเป็นสามารถ แต่ทางหัวเมืองเหนือตระเตรียมกำลังยังไม่พรักพร้อม พระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาถึงเมืองกำแพงเพ็ชรก็ตีได้โดยง่าย กองทัพที่พระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนั้นจัดเป็นทัพกษัตริย์ ๕ ทัพ ซึ่งอาจจะแยกไปรบ ณ ที่ต่าง ๆ กันได้โดยลำพัง พระเจ้าหงสาวดีตั้งกองทัพหลวงอยู่ ณ เมืองกำแพงเพ็ชร ให้กองทัพพระเจ้าอังวะกับกองทัพพระเจ้าตองอูไปตีเมืองพิษณุโลกทาง ๑ ให้กองทัพพระมหาอุปราชากับกองทัพพระเจ้าแปรยกไปตีเมืองสุโขทัยเมืองสวรรคโลก เมืองพิชัย ทาง ๑ เมืองสุโขทัยต่อสู้จนเสียเมือง เมืองสวรรคโลกเมืองพิชัยยอมอ่อนน้อมต่อข้าศึกโดยดี แต่พระมหาธรรมราชาตั้งต่อสู้ ณ เมืองพิษณุโลกอย่างเข้มแข็ง ข้าศึกจะตีหักเอาเมืองไม่ได้ก็ตั้งล้อมไว้จนในเมืองสิ้นสะเบียงอาหารและเผอิญเกิดโรคทรพิษขึ้นด้วย พระมหาธรรมราชาก็ต้องรับแพ้ยอมอ่อนน้อมต่อข้าศึก เมืองพิษณุโลกต่อสู้ข้าศึกครั้งนี้เป็นแรกที่สมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงเห็นการสงคราม เมื่อพระชันษาได้ ๘ ขวบ

(๓)

ประเพณีทำสงครามแต่โบราณ ถ้าตีบ้านเมืองได้ด้วยรบพุ่ง ฝ่ายชะนะย่อมจับชาวเมืองทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงเป็น

TUDC 21/04/2563

ชะเลยไม่เลือกหน้า และปล่อยให้พวกทหารเก็บเอาทรัพย์สมบัติของชาวเมืองได้ตามชอบใจ บางทีก็เลยเผาบ้านเมืองเสียด้วย ถ้าหากว่ายอมแพ้แต่โดยดีก็ไม่ริบทรัพย์จับชาวเมืองเป็นชะเลย เป็นแต่เก็บเครื่องศัสตราวุธและเกณฑ์เอาของแต่บางสิ่งซึ่งต้องการ แล้วใช้ชาวเมืองทำการต่าง ๆ ให้กองทัพ เช่นเป็นกรรมกรหาบขนและปลูกสร้างเป็นต้น ให้มุลนายควบคุมอยู่อย่างเดิม เมื่อเสียเมืองเหนือครั้งนั้นเห็นจะยับเยินป่นปี้แต่เมืองกำแพงเพ็ชรกับเมืองสุโขทัยซึ่งข้าศึกตีได้ แต่เมืองอื่นยอมอ่อนน้อมโดยดี พระเจ้าหงสาวดีจึงให้พระมหาธรรมราชากับเจ้าเมืองกรมการกระทำสัตย์แล้วให้บังคับบัญชาผู้คนพลเมืองอยู่ตามเดิม ให้ไทยชาวเมืองเหนือเป็นพนักงานทำการโยธาให้กองทัพและให้เกณฑ์เรือในเมืองเหนือมารวมกันจัดเป็นกองทัพเรือขึ้นอีกทัพ ๑ ให้พระเจ้าแปรยกลงมาทางลำแม่น้ำ ส่วนกองทัพบกให้พระมหาอุปราชาเป็นปีกขวา พระเจ้าอังวะเป็นปีกซ้าย พระเจ้าตองอูเป็นกองกลาง และกองทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีหนุนตามลงมายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีเอาพระมหาธรรมราชากับพระยาสวรรคโลกและพระยาพิชัยมาด้วยในกองทัพหลวง ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อรู้ว่าข้าศึกเปลี่ยนกระบวนไปตีเมืองเหนือ มิได้ยกตรงมากรุงศรีอยุธยาดังคาด ก็รีบจัดกองทัพให้พระราเมศวรราช

TUDC 21/04/2563

โอรสขึ้นไปช่วยเมืองเหนือ ได้รบกับข้าศึกที่เมืองชัยนาททาน ข้าศึกไว้ได้พักหนึ่ง แต่เมื่อกองทัพเรือของข้าศึกยกมาช่วยรบสู้ไม่ไหวก็ต้องล่าถอยกลับลงมา พระเจ้าหงสาวดียกลงมาถึงพระนครศรีอยุธยาให้ตีป้อมที่ตั้งรายรอบนอกพระนครได้ทั้งหมดแล้วเข้าไปตั้งล้อมถึงชานพระนคร มีราชสาส์นถามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า จะสู้รบต่อไปหรือจะยอมเป็นไมตรีโดยดี ถ้ายอมเป็นไมตรีก็จะให้คงเป็นบ้านเมืองต่อไป ถ้าขืนต่อสู้ตีพระนครได้จะเอาเป็นเมืองชะเลย ครั้งนั้นไทยเพิ่งแพ้ศึกใหญ่เป็นครั้งแรกคงเป็นเวลากำลังท้อใจ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสปรึกษาข้าราชการเห็นว่าไม่มีทางที่จะเอาชัยชะนะข้าศึกได้แล้ว ควรยอมเป็นไมตรีเสียโดยดี ถึงจะต้องเสียสินไหมอย่างใดบ้างก็ยังมีปริมาณ ดีกว่าให้ข้าศึกล้างผลาญบ้านเมืองฉิบหายหมด สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงรับเป็นไมตรี คือยอมแพ้แต่โดยดี ให้ปลูกพลับพลาขึ้นข้างนอกพระนครที่ริมวัดช้างระหว่างที่ตั้งกองทัพหลวงของข้าศึกกับคูเมืองทางด้านเหนือ แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเสด็จไปพบกันที่พลับพลานั้น พระเจ้าหงสาวดีเรียกค่าไถ่เมืองตามปรารถนา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ต้องยอม

TUDC 21/04/2563

ข้อความที่ตกลงกันเมื่อทำสัญญาเลิกสงครามครั้งนั้น ใน

พงศาวดารไทยกับพงศาวดารพะม่าว่าผิดกันเป็นข้อสำคัญบางข้อ ในพงศาวดารไทยว่าเดิมพระเจ้าหงสาวดีขอช้างเผือกแต่ ๒ ช้างเพิ่มขึ้นเป็น ๔ ช้าง กับขอตัวพระราเมศวรกับพระยาจักรและพระสุนทรสงครามซึ่งเป็นตัวหัวหน้าในการต่อสู้ ๓ คนเอาไปเมืองหงสาวดี ได้แล้วก็เลิกทัพกลับไป ในพงศาวดารพะม่าก็ว่าขอช้างเผือก ๔ ช้างกับตัวหัวหน้า ๓ คนนั้นเช่นเดียวกับพงศาวดารไทย แต่ยังมีอย่างอื่นต่อออกไปอีก คือว่าให้ไทยส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ เชือก เงินปีละ ๓๐๐ ชั่ง กับทั้งเงินอากรค่าปากเรือบรรดาที่เก็บได้ ณ เมืองมะริด ถวายพระเจ้าหงสาวดีเสมอไป และยังมีข้อสำคัญยิ่งกว่านั้นอีก ว่าครั้งนั้นเมื่อพระเจ้าหงสาวดีจะเลิกทัพกลับไป เชิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปเมืองหงสาวดีด้วย เพราะฉะนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงต้องมอบสมบัติให้พระมหินทร ฯ ราชโอรสครองกรุงศรีอยุธยา ในพงศาวดารพะม่ายังพรรณนาต่อไปว่า เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีให้ทำวังสร้างตำหนักอย่างราชมนเทียรประทานเป็นที่ประทับ และว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกไปอยู่เมืองหงสาวดีได้สัก ๒ ปีสมัครออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อทรงผนวชแล้วพระเจ้าหงสาวดีจึงปล่อยให้เสด็จกลับคืนมาเมืองไทย ความตอนนี้ในพงศาวดารไทยว่าเมื่อเสร็จศึกครั้ง

TUDC 21/04/2563

นั้นแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมอบเวนราชสมบัติให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองกรุงศรีอยุธยา ส่วนพระองค์เสด็จออกไปประทับอยู่ ณ วังหลัง และต่อมาเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ความที่แตกต่างกันนี้พิจารณาประกอบกับเหตุการณ์ที่มีต่อมาเห็นว่าความจริงน่าจะเป็นอย่างพะม่าว่าคือพระเจ้าหงสาวดีเชิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิออกไปอยู่เมืองหงสาวดีอย่างเป็นตัวจำนำอยู่สักสองสามปี ใช่แต่เท่านั้น เมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจะเลิกทัพกลับไป ตรัสขอสมเด็จพระนเรศวรต่อพระมหาธรรมราชา ว่าจะเอาไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรมด้วย แต่ที่จริงก็เอาไปเป็นตัวจำนำสำหรับพระมหาธรรมราชานั่นเอง พระมหาธรรมราชาก็จำต้องถวายสมเด็จพระนเรศวรจึงต้องเสด็จออกไปอยู่เมืองหงสาวดีเมื่อพระชันษาได้ ๙ ขวบ แต่คงมีผู้หลักผู้ใหญ่และข้าไทยตามไปอยู่ด้วย ถึงเวลาเมื่ออยู่ที่เมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็คงทรงอุปการะเลี้ยงดูให้อยู่กับเจ้านายรุ่นเดียวกัน อันน่าจะมีมากทั้งที่เป็นเชื้อวงศ์ของพระเจ้าหงสาวดีและที่ไปจากต่างประเทศเช่นเดียวกันกับสมเด็จพระนเรศวร ได้โอกาสศึกษาและได้รับความอบรมเลี้ยงดูอย่างดีด้วยกันทั้งนั้น

TUDC 21/04/2563

(๔)

ตั้งแต่เสร็จศึกหงสาวดีครั้งที่ ๒ พอสมเด็จพระมหินทราธิราชขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาก็เริ่มรังเกียจกันกับพระมหาธรรมราชา น่าจะเป็นด้วยสมเด็จพระมหินทร ฯ ทรงขัดเคืองพระมหาธรรมราชา ว่าเมื่อยอมแพ้ข้าศึกแล้วประจบประแจงพระเจ้าหงสาวดีเกินกว่าเหตุ ฝ่ายพระมหาธรรมราชาก็ไม่นับถือสมเด็จพระมหินทร ฯ มาแต่ก่อน และบางทีจะเคยดูหมิ่นว่าไม่ทรงพระปรีชาสามารถด้วย ซ้ำมามีสาเหตุเกิดขึ้นด้วยพระยารามรณรงค์สงครามผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพ็ชรเอาใจออกหากจากพระมหาธรรมราชา ขอลงมารับราชการในกรุง ฯ สมเด็จพระมหินทร ฯ ยกย่องความชอบพระยาราม ฯ เมื่อครั้งต่อสู้พระเจ้าหงสาวดี ให้ว่าที่สมุหนายก อันเป็นผู้บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะฉะนั้นรัฐบาลในกรุง ฯ สั่งราชการบ้านเมืองไปอย่างไร เมืองเหนือก็มักโต้แย้งไม่ฟังบังคับบัญชาโดยเคารพเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็เลยเกิดระแวงสงสัยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายสมเด็จพระมหินทร ฯ สงสัยว่าพระมหาธรรมราชาจะไปเข้ากับพระเจ้าหงสาวดี ข้างฝ่ายพระมหาธรรมราชาก็สงสัยว่าสมเด็จพระมหินทร ฯ คอยหาเหตุจะกำจัดเสียจากเมืองเหนือ ความส่อต่อไปอีกอย่าง ๑ ว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิคงต้องออกไปเป็นตัวจำนำอยู่เมือง

หงสาวดีจริงดังกล่าวในพงศาวดารพะม่า ถ้าหากเสด็จอยู่ในเมืองไทยก็เห็นจะสามารถสมัครสมานสมเด็จพระมหินทร ฯ กับพระมหาธรรมราชามิให้แตกร้าวกัน หรือมิฉะนั้นก็อาจกลับขึ้นครองราชสมบัติแต่ในเวลานั้น คงไม่มีเหตุร้ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเวลา ๔ ปีต่อมา จนถึงเสียอิสสรภาพของเมืองไทย

เริ่มเกิดเหตุตอนนี้ด้วยเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเลิกทัพกลับไปจากเมืองไทย ไปได้ข่าวว่าพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติคบคิดกับพระยานครลำปาง พระยาแพร่ (เรียกในพงศาวดารพะม่าว่าพระยาเชรียง) พระยาน่านและพระยาเชียงแสนจะตั้งแข็งเมือง พระเจ้าหงสาวดีจึงยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๑๐๗ ครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีเกณฑ์กองทัพไทยให้ขึ้นไปช่วยตีเมืองเชียงใหม่ด้วย สมเด็จพระมหินทรฯ จึงตรัสสั่งให้พระมหาธรรมราชาจัดกองทัพเมืองเหนือขึ้นไปช่วยพระเจ้าหงสาวดี พระมหาธรรมราชาคุมกองทัพขึ้นไปเอง ไปถึงเมืองเชียงใหม่เมื่อพระเจ้าหงสาวดีได้เมืองเชียงใหม่แล้ว เพราะพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติยอมแพ้โดยดี แต่พระยา ๔ คนจับได้แต่พระยาเชียงแสน ที่เหลืออีก ๓ คนหนีไปอยู่กับพระเจ้าลานช้างไชยเชษฐาที่เมืองเวียงจันท์ พระมหาธรรมราชาได้เฝ้าพระเจ้าหงสาวดีที่เมืองเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดีคงได้ถามทราบความว่าพระมหาธรรมราชากับพระมหินทร ฯ เกิดกิน

TUDC 21/04/2563

แหนงกัน เห็นเป็นช่องที่จะมีอำนาจยิ่งขึ้นในเมืองไทย ก็ยกย่องความชอบของพระมหาธรรมราชาที่ขึ้นไปช่วยครั้งนั้น รับจะอุดหนุนมิให้ต้องเดือดร้อนในภายหน้า พิเคราะห์ความตามเรื่องดูเหมือนพระมหาธรรมราชาจะผักใฝ่หมายพึ่งพระเจ้าหงสาวดีแต่นั้นมา เมื่อพระเจ้าหงสาวดีพักอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ได้ข่าวมาจากเมืองหงสาวดีว่าพวกชะเลยไทยใหญ่เป็นกบฏขึ้น จึงตรัสสั่งให้พระมหาอุปราชายกกองทัพตามพระยาทั้ง ๓ ไปตีเมืองเวียงจันท์ แล้วเลิกกองทัพหลวงไปเมืองหงสาวดี ส่วนกองทัพพระมหาธรรมราชาก็ให้เลิกกลับมายังเมืองพิษณุโลก กิตติศัพท์ที่พระเจ้าหงสาวดีผูกพันทางไมตรีกับพระมหาธรรม-ราชาทราบมาถึงกรุงศรีอยุธยา ก็ยิ่งเพิ่มความกินแหนงหนักขึ้น

เมื่อกองทัพหงสาวดียกไปถึงแดนลานช้าง พระเจ้าไชยเชษฐาต่อสู้เห็นเหลือกำลังก็ทิ้งเมืองเวียงจันท์พากองทัพหลบไปตั้งซุ่มซ่อนอยู่ในป่า พระมหาอุปราชาก็ได้เมืองเวียงจันท์โดยง่าย แต่เวลานั้นพอเข้าฤดูฝนฝนตกชุก พระมหาอุปราชาไม่สามารถจะยกกองทัพติดตามพระเจ้าไชยเชษฐาต่อไปได้ ก็ตั้งพักอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ แต่พวกชาวลานช้างคุ้นเคยกับฤดูในถิ่นฐานของตน พอเห็นข้าศึกต้องหยุดอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาก็แต่งกองโจรให้แยกย้ายกันไปเที่ยวตีตัดลำเลียงสะเบียงอาหาร จนกองทัพหงสาวดีอดอยากผู้คนเจ็บ

TUDC 21/04/2563

ป่วยล้มตายลงตามกัน เมื่อสิ้นฤดูฝนพระมหาอุปราชาไม่มีกำลังพอจะทำสงครามต้องล่าทัพกลับไป พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทีก็ออกติดตามตีข้าศึกเสียรี้พลพาหนะอีกเป็นอันมาก เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่ากองทัพเมืองหงสาวดีครั้งพระเจ้าบุเรงนองต้องล่าหนีข้าศึก ก็เลื่องลือระบือเกียรติพระเจ้าไชยเชษฐาว่าเป็นวีรบุรุษขึ้นในครั้งนั้น แต่เมื่อพระมหาอุปราชาล่าทัพกลับไปจากเมืองเวียงจันท์ รวบรวมครอบครัวของพระเจ้าไชยเชษฐาทั้งมเหสี-เทวีและอุปราชญาติวงศ์ซึ่งตกอยู่ในเมืองเวียงจันท์ พาเอาไปเมืองหงสาวดีหมด พระเจ้าไชยเชษฐากลับมาครองเมืองจึงคิดจะหามเหสีใหม่ ให้สืบหาราชธิดาในประเทศที่ใกล้เคียง ได้ความว่าในกรุงศรีอยุธยามีราชธิดาพระองค์น้อยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิอันเกิดด้วยพระสุริโยทัยอยู่องค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเทพกษัตรี พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาก็แค้นเคืองเมืองหงสาวดีอยู่เหมือนกัน ถ้าเป็นสัมพันธมิตรกันก็จะได้ช่วยกันต่อสู้ศึกหงสาวดีในวันหน้า จึงมีราชสาส์นมายังสมเด็จพระมหินทร ฯ ทูลขอพระเทพกษัตรีไปอภิเษกเป็นพระมเหสี ฝ่ายสมเด็จพระมหินทร ฯ ก็คิดเห็นเช่นเดียวกันจึงอนุญาตด้วยความยินดีที่จะเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชย-เชษฐา กิตติศัพท์ทราบถึงพระมหาธรรมราชาว่า สมเด็จพระมหินทร ฯ จะทำทางไมตรีเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชย-

TUDC 21/04/2563

เชษฐาก็เกิดวิตก ด้วยเกรงว่าพระเจ้าหงสาวดีจะสงสัยว่ารู้เห็นเป็นใจด้วย ทั้งพระวิสุทธิกษัตรีก็เป็นห่วงพระเทพกษัตรีองค์พระกนิษฐา เกรงว่าถ้าไปอยู่เมืองเวียงจันท์จะถูกกวาดเป็นชะเลยเอาไปเมืองหงสาวดีเหมือนกับพระมเหสีองค์ก่อนของพระเจ้าไชยเชษฐา พระมหาธรรมราชาจึงบอกเป็นความลับไปทูลพระเจ้าหงสาวดี และแนะให้แต่งกองทหารลอบเข้ามาคอยดักทางชิงพระเทพกษัตรีเอาไปเมืองหงสาวดี แต่พระมหาธรรมราชาทำไม่รู้เรื่องที่กรุงศรีอยุธยาจะเป็นไมตรีกับเมืองลานช้าง เพราะสมเด็จพระมหินทร ฯ มิได้ตรัสบอกให้ทราบฝ่ายพระเจ้าไชยเชษฐาเมื่อสมเด็จพระมหินทร ฯ ยอมยกพระเทพกษัตรีให้ตามความประสงค์ ก็แต่งให้ข้าหลวงลงมารับ แต่เผอิญข้าหลวงมาถึงพระนคร ฯ เมื่อเวลาพระเทพกษัตรีประชวรอยู่ไม่สามารถจะไปได้ ชะรอยพระเจ้าไชยเชษฐาจะได้กำหนดฤกษ์การพิธีอภิเษกบอกมาด้วย สมเด็จพระมหินทรฯ จะขอผัดเลื่อนเวลาไปไม่ได้ จึงส่งพระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระแก้วฟ้าอันเกิดด้วยพระสนมไปแทนพระเทพกษัตรี พระมหาธรรมราชารู้ว่ามิใช่พระเทพกษัตรีก็ปล่อยให้ไปโดยสะดวก แต่เมื่อพระแก้วฟ้าไปถึงเมืองเวียงจันท์ พระเจ้าไชยเชษฐาทราบว่าเป็นแต่ลูกพระสนม มิใช่พระราชธิดาอันเกิดด้วยพระมเหสี ก็ไม่รับไว้ ให้ส่งคืนกลับมา

TUDC 21/04/2563

โดยอ้างว่าจำนงจะอภิเษกแต่กับพระเทพกษัตรีที่เป็นพระธิดาของพระสุริโยทัยผู้ทรงเกียรติ เวลานั้นพระเทพกษัตรีหายประชวรแล้ว สมเด็จพระมหินทร ฯ ก็ให้ส่งไป ไปถึงกลางทางพวกทหารเมืองหงสาวดีก็ชิงพระเทพกษัตรีพาไปถวายพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหินทร ฯ กับพระเจ้าไชยเชษฐารู้ชัดว่าพระมหาธรรมราชาเป็นผู้คิดอ่านให้เกิดเหตุ แต่สมเด็จพระ-มหินทร ฯ จะว่ากล่าวอย่างไรก็ยาก ด้วยได้ปิดบังเรื่องเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐามิให้พระมหาธรรมราชารู้ ทั้งเมื่อส่งพระเทพกษัตรีไปเมืองเวียงจันท์ จะไปทางด่านสมอสอในลุ่มน้ำสักผ่านหลังเมืองพิษณุโลกไป ก็มิได้สั่งให้พระมหาธรรมราชาดูแลพิทักษ์รักษา จะเอาผิดอย่างไรมิได้ จึงลอบคิดกลอุบายแก้แค้นด้วยกันกับพระไชยเชษฐา นัดให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพลงมาตีกรุงศรีอยุธยาทางเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระมหินทร ฯ ก็จะยกกองทัพขึ้นไปเหมือนอย่างว่าจะไปช่วยรักษาเมือง แล้วจะร่วมมือกันกำจัดพระมหาธรรมราชาเสีย ฝ่ายพระมหาธรรมราชาเมื่อทราบข่าวว่าเมืองลานช้างเกณฑ์กองทัพจะมาตีเมืองไทยก็บอกลงมายังกรุงศรีอยุธยา แต่ระแวงว่าจะเป็นกลอุบายของสมเด็จพระมหินทร ฯ จึงรีบให้ไปทูลพระเจ้าบุเรงนองขอกองทัพเมืองหงสาวดีมาช่วยด้วยอีกทางหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระมหินทร ฯ ได้ทราบข่าวศึกจากพระมหาธรรม-

TUDC 21/04/2563

ราชาก็โปรดให้พระยาสีหราชเดโชชัยกับพระยาท้ายน้ำคุมพลอาสากอง ๑ ล่วงหน้าขึ้นไปช่วยรักษาเมืองพิษณุโลก แต่ตรัสสั่งเป็นความลับไปว่า เมื่อเมืองพิษณุโลกถูกล้อมแล้วให้เป็นไส้ศึกข้างภายใน แต่พระยาทั้ง ๒ กลับเอาความลับไปขยายแก่พระมหาธรรมราชา ๆ ก็ให้เตรียมการป้องกันเมืองพิษณุโลกทั้ง ๒ ทาง กองทัพเมืองลานช้างยกลงมาถึงก่อน ก็ตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกทางด้านเหนือกับด้านตะวันออก ครั้นกองทัพเรือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปถึง พระยาราม ฯ คุมกองทัพหน้าไปตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณีข้างใต้เมืองพิษณุโลก กองทัพหลวงของสมเด็จพระมหินทร ฯ ตั้งอยู่ที่ปากน้ำพิงค์ต่อลงมาข้างใต้ พระมหาธรรมราชาแกล้งทำแพไฟไหม้ปล่อยลอยลงมาเผาเรือกองทัพพระยาราม ฯ ทนอยู่ไม่ไหวก็ต้องถอยลงมาหากองทัพหลวง ฝ่ายกองทัพเมืองลานช้างรู้ว่ากองทัพในกรุง ฯ ขึ้นไปถึงก็เตรียมจะเข้าตีเมืองพิษณุโลกตามที่นัดกันไว้ แต่ได้ยินว่ากองทัพของพระยาราม ฯ ถอยลงไปเสียแล้วก็ยั้งอยู่ พอรู้ว่ากองทัพเมืองหงสาวดีเข้ามาถึง พระเจ้าไชยเชษฐาก็ล่าทัพถอยไปจากเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระมหินทร ฯ ไม่สมคะเนก็อ้างเหตุที่กองทัพเมืองลานช้างล่าไปแล้ว ถอยทัพกลับคืนมายังพระนคร ฯ แต่พระยาพุกามกับพระยานสือหาญนายทัพหงสาวดีมาถึงช้าไป ไม่ทันรบข้าศึกเกรงความผิดก็ยกติดตามกองทัพลานช้างต่อไป

TUDC 21/04/2563

ไปเสียกลถูกล้อมต้องพ่ายแพ้หนีกลับมา กลัวพระเจ้าหงสาวดีจะลงอาญา อ้อนวอนพระมหาธรรมราชาให้ช่วยทูลขอโทษ พระมหาธรรมราชาเห็นเหมาะเพราะยังมิได้เป็นข้าศึกกับกรุงศรีอยุธยาโดยเปิดเผย ก็อ้างเหตุที่จะขอโทษพระยาทั้ง ๒ นั้น รีบออกไปยังเมืองหงสาวดี ไปทูลร้องทุกข์ที่ถูกสมเด็จพระ-มหินทร ฯ ปองร้าย พระเจ้าหงสาวดีได้ทีที่จะตัดกำลังไทย ก็ตั้งพระมหาธรรมราชาให้เป็นเจ้าฟ้าศรีสรรเพ็ชญ์ เจ้าประเทศราชครองเมืองเหนือทั้งปวงขึ้นต่อกรุงหงสาวดี มิต้องอยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระมหินทร ฯ อีกต่อไป ยศเจ้าฟ้าแรกมีขึ้นในประเพณีไทยเราในครั้งนั้น แรกใช้นำพระนามแต่พระเจ้าแผ่นดิน ครั้นถึงรัชชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถเลื่อนลงมาใช้นำพระนามพระราชกุมารที่พระมารดาเป็นเจ้าสืบมาจนบัดนี้

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อได้ทราบว่าพระมหาธรรมราชาออกไปเมืองหงสาวดี สมเด็จพระมหินทร ฯ ก็คาดว่าคงไปยุยงให้เกิดเหตุร้ายอย่างใดอย่างหนึ่ง ขณะนั้นเผอิญประจวบเวลาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิซึ่งทรงผนวชเสด็จกลับเข้ามายังพระนคร สมเด็จพระมหินทร ฯ ก็เชิญเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกด้วยกัน ชะรอยจะอ้างว่าสงสารพระวิสุทธิกษัตรีกับพระโอรสธิดาต้องอยู่เปล่าเปลี่ยว จะรับลงมาอยู่ในพระนครจนกว่าพระมหาธรรมราชากลับ จึงจะส่งคืนขึ้นไป แต่เมื่อพระเจ้า

TUDC 21/04/2563

หงสาวดีทราบว่าครอบครัวของพระมหาธรรมราชาถูกจับเป็นตัวจำนำก็ถือว่าสมเด็จพระมหินทร ฯ ดูหมิ่น จึงสั่งให้พระมหาธรรมราชากลับเข้ามาเกณฑ์รี้พลพาหนะทางเมืองเหนือเตรียมไว้ พอถึงฤดูแล้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็ยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นศึกหงสาวดีครั้งที่ ๓

(๕)

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกกองทัพจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๑๑ เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปอยู่เมืองหงสาวดีได้ ๖ ปี พระชันษาเข้า ๑๕ ปีเป็นหนุ่มแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็ให้ตามเสด็จมาในกองทัพหลวงด้วย กองทัพหงสาวดีมาตั้งประชุมกันที่เมืองกำแพงเพ็ชร จัดกระบวนที่จะลงมาตีกรุงศรีอยุธยาเป็นกองทัพกษัตริย์ ๗ ทัพ นับกองทัพไทยเมืองเหนือของพระมหาธรรมราชาด้วยเป็นทัพ๑ แต่ให้ไปสมทบกับทัพพระมหาอุปราชาเป็นทำนองกองพาหนะ จึงไม่ปรากฏว่าไทยต้องรบกันเอง จะเป็นเพราะพระเจ้าหงสาวดีไม่ไว้พระทัย หรือพระมหาธรรมราชาร้องขออย่าให้ต้องรบกันเองก็เป็นได้ ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาเมื่อรู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก สมเด็จพระมหินทร ฯ เห็นเป็นการคับขันเหลือพระกำลังก็ไปกราบทูลวิงวอนขอให้สมเด็จพระ

TUDC 21/04/2563

มหาจักรพรรดิลาผนวชเสด็จกลับขึ้นครองแผ่นดินอีก ด้วยผู้คนเคยสามิภักดิ์ทั้งชาวเมืองเหนือและเมืองใต้ แม้พระมหาธรรมราชาเองก็จะค่อยยำเกรง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสงสารก็ลาผนวชขึ้นเสวยราชย์อีกครั้ง ๑ เมื่อเสด็จออกอยู่นอกราชสมบัติได้ ๔ ปี เห็นจะทรงผนวชได้สัก ๒ พรรษา แต่การต่อสู้ข้าศึกในครั้งนี้ไม่มีท่าทางที่จะรบรับที่อื่นได้ เพราะหัวเมืองเหนือเป็นกบฏไปเข้ากับข้าศึกเสียหมดแล้ว แม้ผู้คนตามหัวเมืองข้างตอนใต้ใกล้ราชธานีก็ตื่นแตกหลบหนีเสียมาก รวบรวมกำลังรี้พลไม่ได้บริบูรณ์ตามสมควร ก็ต้องคิดต่อสู้ด้วยเอาพระนครเป็นที่มั่น และนัดให้พระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพเมืองลานช้างลงมาตีกระหนาบข้าศึกเหมือนอย่างเมื่อครั้งต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวตี้ แต่การที่เตรียมต่อสู้ที่ในกรุง ฯ ครั้งนี้เอาความที่คุ้นเคยแก้ไขวิธีป้องกันพระนครได้เปรียบข้าศึกอยู่หลายอย่าง เพราะพระนครมีลำแม่น้ำล้อม ยากที่ข้าศึกจะข้ามเข้ามาได้ถึงกำแพงเมืองอย่าง ๑ ข้าศึกยกมาทางบกเอาปืนใหญ่มาได้แต่ขนาดย่อม ที่ในกรุง ฯ มีปืนใหญ่ทุกขนาดอาจจะยิงข้าศึกได้ไกลกว่าปืนของข้าศึกอย่าง ๑ และอาจจะหาเครื่องยุทธภัณฑ์เพิ่มเติมมาได้โดยทางทะเลไม่ขาดแคลนอย่าง ๑ การที่ได้เปรียบนี้ปรากฏแต่แรกกองทัพเมืองหงสาวดียกเข้ามาถึง กองทัพของพระเจ้าหงสาวดีเข้ามาตั้งอยู่ที่ทุ่งลุมพลี ก็ถูก

TUDC 21/04/2563

ปืนใหญ่ยิงผู้คนและช้างม้าพาหนะล้มตายจนทนไม่ไหว ต้องถอยออกไปตั้งที่ตำบลมหาพราหมณ์ กองทัพอื่น ๆ ก็ต้องตั้งห่างพระนครออกไปตามกัน พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่าจะตีหักเอาพระนครไม่ได้ง่ายดังคาด ก็ให้กองทัพทั้ง ๗ ตั้งรายล้อมรอบพระนคร ให้เข้าตีแต่ทางด้านตะวันออก (ที่ทำทางรถไฟเดี๋ยวนี้) แต่ด้านเดียว ด้วยในสมัยนั้นคูเมืองยังเป็นคลองแคบกว่าด้านอื่น ถึงกระนั้นเข้าตีที่ไรก็ถูกชาวพระนครยิงล้มตายต้องถอยกลับไปทุกที รบกันมาได้ไม่ช้าเผอิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประชวรสวรรคต พวกชาวพระนครเสียใจก็เริ่มย่อท้อ แต่เมื่อสมเด็จพระมหินทร ฯ กลับขึ้นครองราชสมบัติให้พระยาราม ฯ เป็นผู้บัญชาการต่อสู้เข้มแข็ง ข้าศึกก็ยังตีพระนครไม่ได้

พระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมอยู่ถึง ๔ เดือนยังไม่ได้กรุงศรีอยุธยา ก็เกิดวิตกด้วยใกล้จะถึงฤดูฝน จึงปรึกษาพระมหาธรรมราชาว่าจะทำอย่างไรดีจึงจะเสร็จศึกได้โดยเร็ว พระมหาธรรมราชารับอาสาจะไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมชาวพระนครให้ยอมแพ้เสียโดยดี แล้วทรงพระราชยานกั้นพระกลดเข้าไปยังคูเมือง ยังไม่ทันจะเจรจาว่ากล่าวอย่างไร พอพวกชาวพระนครแลเห็นก็โกรธแค้นระดมยิงพระมหาธรรมราชา จนต้องหนีกลับไปไม่สามารถจะเกลี้ยกล่อมได้ จึงไปเขียนหนังสือลับ

TUDC 21/04/2563

ให้ข้าหลวงลอบถือเข้าไปถวายพระวิสุทธิกษัตริมเหสีที่ในพระนคร ว่าศึกหงสาวดีเข้ามาล้อมประชิดพระนครได้ถึงเพียงนั้นแล้ว ไม่พอที่สมเด็จพระมหินทร ฯ จะดื้อดึงต่อสู้ไปให้ผู้คนล้มตายเสียเปล่า ๆ ควรจะขอเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงสาวดีเสียแต่โดยดี พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสอยู่ว่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้มีมา เป็นเพราะพระยาราม ฯ คนเดียวยุยงให้พี่น้องเกิดวิวาทกัน ถ้าไม่มีพระยาราม ฯ กีดขวางก็เห็นจะกลับดีกันได้ เพราะฉะนั้นถ้าสมเด็จพระมหินทร ฯ ส่งตัวพระยาราม ฯ ถวายพระเจ้าหงสาวดีเสียแล้วขอเป็นไมตรี พระเจ้าหงสาวดีก็เห็นจะยอมเลิกรบเหมือนอย่างครั้งก่อน พระวิสุทธิกษัตริถวายหนังสือนั้นแก่สมเด็จพระมหินทร ฯ ก็โปรดให้แม่ทัพนายกองประชุมปรึกษากัน เวลานั้นพวกแม่ทัพนายกองท้อใจมาตั้งแต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้ว ปรึกษากันเห็นว่าการต่อสู้เสียเปรียบข้าศึกมากนัก ถึงจะรบพุ่งกันไปก็พ้นวิสัยที่จะหมายเอาชัยชะนะได้ แม้ตัวพระยาราม ฯ เองก็สิ้นความคิดมิรู้ที่จะทำอย่างไร จึงเห็นร่วมกันโดยมากว่าควรจะขอเป็นไมตรีตามที่พระมหาธรรมราชาแนะนำ ในเวลานั้นพระองค์สมเด็จพระมหินทร ฯ เองก็ทนทุกข์มาจนจวนจะประชวรอยู่แล้ว จึงตรัสอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ออกไปเจรจาขอเป็นไมตรียอมแพ้ด้วยผ่อนผันกันโดยดี และให้คุมตัวพระยาราม ฯ ไปถวาย

TUDC 21/04/2563

พระเจ้าหงสาวดีด้วย พระเจ้าหงสาวดีรับตัวพระยาราม ฯ ไว้แล้ว ตรัสสั่งให้แม่ทัพนายกองปรึกษากันว่าจะควรรับเป็นไมตรีหรืออย่างไร พวกแม่ทัพนายกองปรึกษากันแล้วทูลพระเจ้าหงสาวดีว่า กรุงศรีอยุธยาต่อสู้จนผู้คนในกองทัพเมืองหงสาวดีต้องล้มตายเป็นอันมาก มาขอเป็นไมตรีต่อเมื่อจวนจะเสียเมืองเปรียบเหมือนลูกไก่อยู่ในเงื้อมมือแล้ว ที่จะยอมผ่อนผันรับเป็นไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งสมเด็จพระสังฆราชให้มาทูลสมเด็จพระมหินทร ฯ ว่าต้องยอมเป็นเมืองชะเลยจึงจะรับเป็นไมตรี ข้างฝ่ายไทยเมื่อตระหนักใจว่าพระเจ้าหงสาวดีหมายจะริบทรัพย์จับเอาชาวพระนครไปเป็นชะเลย ก็พากันโกรธแค้นทูลขอรบพุ่งต่อไป ด้วยยังมีความหวังว่ากองทัพเมืองลานช้างจะมาช่วย หรือมิฉะนั้นถ้ารักษาพระนครไว้ได้จนถึงฤดูน้ำท่วมทุ่ง กองทัพเมืองหงสาวดีก็น่าที่จะต้องเลิกทัพกลับไปเอง ขณะนั้นพอได้ข่าวว่าพระเจ้าไชยเชษฐายกกองทัพลงมาทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ ชาวพระนครก็ยิ่งมีใจต่อสู้ข้าศึก ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทราบว่ากองทัพเมืองลานช้างยกลงมาในเวลากำลังตีพระนครติดพันอยู่ก็ทรงพระวิตกจึงคิดกลอุบายให้พระยาราม ฯ ซึ่งเคยเป็นที่สมุหนายก ปลอมตราพระราชสีห์มีศุภอักษรไปยังพระเจ้าไชยเชษฐาว่ากองทัพพระเจ้าหงสาวดีตีพระนครไม่ได้กำลังรวนเรอยู่แล้ว ให้รีบ

TUDC 21/04/2563

ยกลงมาตีกระหนาบหลัง กองทัพในกรุง ฯ ก็จะออกไปตีทางด้านหน้าให้พร้อมกัน พระเจ้าไชยเชษฐาไม่รู้เท่าก็สั่งให้กองทัพหน้ารีบยกมาโดยประมาท พระเจ้าหงสาวดีให้พระมหาอุปราชาไปซุ่มสะกัดอยู่ที่เมืองสระบุรีตีทัพหน้าเมืองลานช้างแตกยับเยิน พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นจะเอาชัยชะนะข้าศึกไม่ได้ก็ถอยกลับไปเมืองเวียงจันท์ ข่าวทราบมาถึงในกรุง ฯ พวกแม่ทัพนายกองก็พากันเสียใจ สมเด็จพระมหินทร ฯ ทนทุกข์ทรมานมาจนทนไม่ไหวก็เกิดอาการประชวร เสด็จออกว่าราชการได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่เวลานั้นได้พระเจ้าน้องยาเธอองค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระศรีเสาวราชช่วยบัญชาการศึกแทนพระองค์ และพวกแม่ทัพนายกองต่างก็มีมานะต่อสู้ข้าศึก กองทัพหงสาวดียังตีเอาพระนครไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมพระนครมาเกือบถึง ๘ เดือน เสียไพร่พลล้มตายเป็นอันมาก เกณฑ์กองทัพพระมหาธรรมราชาให้ออกไปเที่ยวตัดต้นตาลมาถมคูพระนครจนพวกทหารข้ามไปได้ถึงกำแพงเมือง แต่ก็ยังไม่สามารถตีพระนครได้ เวลาก็ใกล้ฤดูน้ำท่วมเข้าทุกที พระเจ้าหงสาวดีจึงปรึกษากับพระมหาธรรมราชาให้เอาพระยาจักรีที่ถูกเอาไปเมืองหงสาวดีด้วยกันกับพระราเมศวรและพระสุนทรสงครามนั้นมาเกลี้ยกล่อมก็รับอาสาเป็นไส้ศึก จึงทำกลอุบายให้เอาตัวพระยาจักรีไปจำไว้ในค่ายแห่งหนึ่งแล้วแกล้ง

ให้หนีได้ ให้ผู้คนเที่ยวค้นคว้าติดตามและเอาผู้คุมตัดศีรษะเสียบไว้ที่ริมแม่น้ำ ให้พวกชาวพระนครเข้าใจว่านักโทษคนสำคัญหนี พระยาจักรีหนีเล็ดลอดมาได้ถึงชานเมือง พวกที่รักษาหน้าที่ก็รับตัวเข้าไปในพระนคร สมเด็จพระมหินทร ฯ ไม่ทรงทราบว่าเป็นกลอุบายของข้าศึก เชื่อคำพระยาจักรีทูลว่าหนีมาได้ก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ในครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและได้เคยเป็นตัวหัวหน้าต่อสู้ศึกหงสาวดีแข็งแรงมาแต่ก่อน จึงให้พระยาจักรีเป็นผู้บัญชาการรักษาพระนครแทนพระยาราม ฯ พระยาจักรีสมคะเนก็ไปเที่ยวตรวจตราตามหน้าที่ต่าง ๆ สังเกตเห็นว่าใครมีฝีมือหรือความคิดต่อสู้ข้าศึกเข้มแข็ง ก็แกล้งย้ายให้ไปรักษาหน้าที่เสียทางด้านที่ไม่มีข้าศึกเข้ามาตี เอาคนอ่อนแอเข้าประจำทำการแทน และแก้ไขกระบวนการป้องกันพระนครให้หละหลวมลงกว่าแต่ก่อน การที่พระยาจักรีทำนั้นคงมีพวกแม่ทัพนายกองบางคนเช่นพระศรีเสาวราชเป็นต้นเห็นท่วงทีวิปริตผิดสังเกตพากันโต้แย้ง พระยาจักรีก็หาเหตุทูลกล่าวโทษว่าพวกนั้นคิดเป็นกบฏจะเอาพระศรีเสาวราชขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระมหินทร ฯ หลงเชื่อฟังก็ให้ปลงพระชนม์พระศรีเสาวราชเสีย แต่นั้นอำนาจก็ตกอยู่แก่พระยาจักรีสิทธิ์ขาด พระยาจักรีใช้อุบายลดกำลังรักษาพระนครลงจนเห็นว่าจะต่อสู้

TUDC 21/04/2563

ไม่ไหวแล้ว ก็ลอบให้สัญญาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงสาวดี ๆ ให้เข้าระดมตี ก็เสียพระนครศรีอยุธยาแก่ข้าศึกเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ นับเวลาที่ต่อสู้รักษาพระนครมาได้ถึง ๙ เดือน คิดดูจึงน่าเสียใจที่เสียพระนครเพราะไทยคิดทรยศกันเอง ไม่เช่นนั้นถ้าต่อสู้ไปได้อีกสัก ๒ เดือน พอถึงเดือน ๑๑ น้ำจะท่วมทุ่งที่ข้าศึกอาศัย คงต้องถอยทัพกลับไปเอง แต่พระยาจักรีที่เป็นไส้ศึกนั้น ในพงศาวดารพะม่าว่าเดิมพระเจ้าหงสาวดีจะพูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลก แต่ตัวขอไปรับราชการอยู่เมืองหงสาวดี ก็คงเป็นเพราะรู้ตัวว่าจะอยู่ดูหน้าไทยไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีจึงให้เป็นเจ้าเมืองขึ้นแห่ง ๑ ในแดนหงสาวดี แต่มีในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าเล่าต่อมาว่า พระเจ้าหงสาวดีรังเกียจพระยาจักรีว่าเป็นคนทรยศจะไว้ใจไม่ได้ ชุบเลี้ยงตามสัญญาอยู่หน่อยหนึ่งแล้วก็พาลเอาผิดให้ประหารชีวิตเสีย

(๖)

พระเจ้าหงสาวดีประสงค์จะให้พระมหาธรรมราชาครองเมืองไทยต่อไป เมื่อตีพระนครศรีอยุธยาได้แล้ว จึงห้ามมิให้เผาบ้านเมือง แต่อ้างว่ากว่าจะตีได้ต้องเสียผู้คนล้มตายมากลำบากนัก เพื่อจะชดใช้ความลำบากนั้น จึงให้ริบทรัพย์จับ

TUDC 21/04/2563

ชาวพระนครทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่เป็นชะเลยศึกเอาไปเมืองหงสาวดี แม้เจ้านายตั้งแต่องค์สมเด็จพระมหินทร ฯ เป็นต้น กับทั้งขุนนางทั้งปวง พระเจ้าหงสาวดีว่าเกลียดชังพระมหาธรรมราชาอยู่โดยมาก ก็ให้เอาไปเมืองหงสาวดีเสียด้วย แต่สมเด็จพระมหินทร ฯ ประชวรอยู่แล้ว ไปได้เพียงกลางทางก็สวรรคต พระเจ้าหงสาวดียอมให้พระมหาธรรมราชาขอข้าราชการกับพวกพลเมืองไว้ช่วยรักษาพระนครรวมกันเพียง ๑๐,๐๐๐ คนเท่านั้น พระเจ้าหงสาวดีตั้งพักอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาจนตลอดฤดูฝน ถึงเดือนอ้ายในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ นั้น ให้ทำพิธีปราบดาภิเษกยกพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และให้กองทัพหงสาวดีมีจำนวน ๓,๐๐๐ คนอยู่ช่วยรักษาพระนคร แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพจากพระนครศรีอยุธยาไปตีเมืองลานช้าง แก้แค้นพระเจ้าไชยเชษฐาที่ยกกองทัพลงมาช่วยเมืองไทย

TUDC 21/04/2563

ภาคที่ ๒

สมเด็จพระนเรศวรทรงกู้บ้านเมือง

---

(๑)

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชปราบดาภิเษกแล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าลูกเธอที่พระวิสุทธิกษัตรีเป็นพระมารดาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๓ พระองค์ ให้พระราชบุตรีพี่นางพระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า พระสุพรรณกัลยาณี (ในหนังสือบางเรื่องเรียกว่า พระสุพรรณเทวี ก็มี) ให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า พระนเรศวร ให้พระราชโอรสพระองค์น้อยทรงพระนามว่า พระเอกาทศรถ แล้วถวายพระสุพรรณกัลยาณีแก่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเมื่อประทับอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยานั้น พระเจ้าหงสาวดีได้พระพี่นางเป็นพระชายาเหมือนอย่างเป็นตัวจำนำแทนแล้ว ก็อนุญาตให้สมเด็จพระนเรศวรอยู่ช่วยสมเด็จพระชนกปกครองบ้านเมือง เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรไม่เคยอยู่ที่พระนครศรีอยุธยามาแต่ก่อน เพราะสมภพที่เมืองพิษณุโลก เมื่อยังทรงพระเยาว์เป็นแต่ผู้ใหญ่เคยพาลงมาเฝ้าสมเด็จพระอัยกาธิราชเป็นครั้งเป็นคราว เสด็จอยู่แต่ที่เมืองพิษณุโลกจนพระชันษาได้ ๙ ขวบ

Total 21/04/2563

ก็ถูกเอาไปเป็นตัวจำนำอยู่เมืองหงสาวดี ไปทรงพระเจริญเป็นหนุ่มในสมาคมของพวกพะม่ามอญ จนพระชันษา ๑๕ ปีจึงได้กลับมาอยู่เมืองไทย เพราะฉะนั้นแรกมาอยู่ในราชธานีอันมิได้ทรงคุ้นเคยกับถิ่นที่และผู้คน ก็คงยังไม่สามารถทำการงานได้เต็มที่ จึงไม่ปรากฏว่าในปีแรกสมเด็จพระนเรศวรกลับมาอยู่เมืองไทยได้มีตำแหน่งหน้าที่ประจำพระองค์อย่างใด น่าสันนิษฐานว่า สมเด็จพระชนกคงให้เริ่มทรงศึกษาราชการด้วยเป็นผู้รับสั่งตรวจตราการงานต่างพระเนตรพระกรรณ ถ้าเรียกอย่างทุกวันนี้ก็เป็นเช่นราชองครักษ์ ทรงคุ้นเคยราชการยิ่งขึ้นโดยลำดับแม้จนถึงได้รบพุ่งด้วย เมื่อเสร็จศึกหงสาวดีแล้วเมืองไทยยังมีความลำบากต่อมาอีก พอกองทัพเมืองหงสาวดีกลับไปแล้วไม่ทันถึงปี พระบรมราชาเจ้ากรุงกัมพูชา (ในพงศาวดารเรียกว่าพระยาละแวก เพราะในสมัยนั้นตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองละแวก) ซึ่งเคยเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อน เห็นว่าไทยสิ้นกำลังก็บังอาจยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทยเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๑๓ ด้วยหวังจะริบทรัพย์จับเอาไทยไปเป็นชะเลยบ้าง ในเวลานั้นความที่เมืองไทยกำลังโทรม ถึงปรึกษากันว่าจะทิ้งพระนครศรีอยุธยาไปอาศัยเมืองเหนือดีหรือจะตั้งต่อสู้ข้าศึกดี ตกลงกันว่าถ้าเพียงรักษาพระนครเห็นพอจะสู้ได้ แต่ก็ต้องปล่อยให้ข้าศึกซึ่งยกมาทาง

TUDC 21/04/2563

บกแต่เมืองปราจีนบุรี เข้ามาได้ถึงตั้งประชิดติดพระนคร แต่เขมรมารบแพ้ไทย ก็ต้องเลิกทัพกลับไป เมื่อรบเขมรครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่พระนคร คงจะได้ช่วยรบเป็นแต่ยังไม่ได้คุมรี้พลออกรบพุ่งด้วยพระองค์เอง แต่ที่มีศึกเขมรเข้ามาพลอยซ้ำเติมนั้น กลับเป็นประโยชน์แก่เมืองไทยในทางอ้อม เพราะผู้คนพลเมืองที่แตกกระจัดพลัดพรายไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ เมื่อครั้งศึกหงสาวดี พากันหนีกองทัพเขมรเข้ามาอาศัยพระนครเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ได้กำลังรี้พลเพิ่มขึ้นจนสามารถสร้างป้อมปราการและขุดขยายคูเมืองแต่งพระนครให้มั่นคง แล้วมีพระราชประสงค์จะบำรุงกำลังทางหัวเมืองเหนือต่อไป จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก บังคับบัญชาหัวเมืองเหนือทั้งปวง เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๑๔ เวลานั้นพระชันษาได้ ๑๖ ปี และได้ทรงศึกษาราชการอยู่ในกรุง ฯ กว่าปีแล้ว

ที่สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ให้สมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปครองเมืองเหนือ แม้เคยมีเยี่ยงอย่างที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนทรงตั้งพระราชโอรสรัชชทายาทไปครองเมืองเหนือเช่นเดียวกันก็ดี แต่ครั้งนี้พฤติการณ์ผิดกับแต่ก่อน ด้วยเป็นเวลายุคเข็ญของเมืองไทย จะต้องฟื้นบ้านเมืองให้กลับคืนดี และยังมีการสำคัญยิ่งกว่านั้น ด้วยจะต้องระงับความแตกร้าว

TUDC 21/04/2563

ในระหว่างไทยชาวเมืองเหนือกับเมืองใต้ ซึ่งได้ถือตัวว่าเป็นต่างพวกรังเกียจกันมาหลายปี จนที่สุดถึงเคยเป็นข้าศึกกันเอง ให้กลับสมัครสมานเป็นพวกเดียวกัน ทั้งปลุกน้ำใจไทยให้หายครั่นคร้ามชาวต่างประเทศที่เคยเป็นข้าศึก อันเป็นการยากกว่าครองเมืองโดยปกติมาก พิจารณาดูเมื่อรู้เรื่องพงศาวดารตลอดแล้วในเวลานี้ก็เห็นเป็นอัศจรรย์ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรทรงพระคุณสมบัติเหมาะแก่ความต้องการของเมืองไทยในเวลานั้นไม่มีใครเสมอเหมือนหมดทุกอย่าง เป็นต้นแต่ทิสมภพและได้เสด็จอยู่เมืองพิษณุโลกเมื่อยังทรงพระเยาว์ ผู้คนพลเมืองเคยรู้จักรักใคร่มาแต่ก่อน จะทรงบังคับบัญชาว่ากล่าวอย่างไรคนก็เชื่อฟังด้วยความนับถือ ส่วนพระองค์เองก็เคยคุ้นกับถิ่นฐานผู้คนชาวเมืองเหนือ ไม่ลำบากพระทัยในการสมาคมหรือบังคับบัญชาไพร่บ้านพลเมือง คิดต่อไปอีกอย่าง ๑ เวลานั้นเป็นแรกที่สมเด็จพระนเรศวรจะทรงบัญชาการปกครองบ้านเมือง รับผิดชอบโดยลำพังพระองค์ ซึ่งได้ทรงครองแต่เมืองเหนือก่อนก็เป็นโอกาสอันดีที่จะได้ทรงชำนิชำนาญการปกครองบ้านเมืองยิ่งขึ้นโดยลำดับ แม้ที่สมเด็จพระนเรศวรถูกเอาไปเป็นตัวจำนำอยู่ที่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ก็กลับให้คุณเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะได้เคยเสด็จไปอยู่ในหมู่พะม่ามอญ ทรงทราบภาษาและนิสสัยใจคอ ตลอดจนวิชาความรู้และฤทธิ์เดชของ

TUDC 21/04/2563

พะม่ามอญในสมัยนั้นว่ามีจริงเพียงไร ได้ความรู้มาเป็นทุนสำหรับเตรียมการต่อสู้ข้าศึกที่ไทยยังครั่นคร้ามอยู่โดยมาก แต่ข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้นอยู่ที่นิสสัยของสมเด็จพระนเรศวรเอง อันปรากฏตลอดเรื่องพงศาวดารว่าเป็นนักรบ และเป็นนักรบอย่างแกล้วกล้าสามารถ ฉลาดในยุทธวิธีและอุบายกระบวนศึกแปลกกับผู้อื่นในสมัยเดียวกัน จึงควรนับว่าการกู้เมืองไทยในครั้งนั้น เริ่มแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองเหนือเป็นต้นมา

(๒)

สมเด็จพระนเรศวรทรงครองเมืองเหนือแต่ปีมะเมียพ.ศ. ๒๑๑๓ จนปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๖ รวมเวลา ๑๔ ปี ตั้งแต่พระชันษาได้ ๑๖ ปีจนพระชันษา ๓๐ ปี สังเกตตามที่เห็นผลปรากฏเมื่อภายหลัง ดูเหมือนแรกเสด็จขึ้นไปประทับ ณ เมืองพิษณุโลก จะต้องทรงขวนขวายหาคนสำหรับใช้สอยก่อนอย่างอื่น เพราะเวลานั้นพระเจ้าหงสาวดีกวาดเอาข้าราชการที่พระนครศรีอยุธยาไปเสียมาก เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ เสวยราชย์จำต้องหาเจ้าหน้าที่ประจำราชการต่าง ๆ คงย้ายข้าราชการเมืองเหนือซึ่งเคยทรงใช้สอยลงมารับราชการในราชธานี เป็นเหตุให้ขาดข้าราชการประจำตำแหน่งในเมืองเหนืออยู่โดยมาก

TUDC 21/04/2563

ในการที่หาคนรับราชการนั้น สมเด็จพระนเรศวรกำลังเป็นหนุ่มคงทรงเลือกสรรคนรุ่นราวคราวเดียวกัน ชั้นที่เป็นลูกหลานเหล่ากอข้าราชการทั้งในเมืองเหนือและเมืองใต้ เอามาทรงใช้สอยฝึกหัดเอง เริ่มมีข้าราชการอย่างว่า "สมัยใหม่" เกิดขึ้นในครั้งนั้น อันได้ศึกษาทั้งคติเดิมของไทยประกอบกับคติใหม่ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงนำมาจากต่างประเทศ มีจำนวนมากขึ้นโดยลำดับมา คนพวกนี้ที่ได้มาเป็นแม่ทัพนายกองของสมเด็จพระนเรศวรในเวลาทำสงครามกู้บ้านเมืองเมื่อภายหลัง ข้อนี้พึงสังเกตได้โดยยุทธวิธีที่ไทยรบพุ่งในสมัยสมเด็จพระนเรศวรผิดกับแต่ก่อน เช่นสามารถใช้คนจำนวนน้อยสู้คนมากด้วยความกล้าหาญของตัวคนเป็นต้น แต่กว่าจะเห็นผลเป็นการนานวัน จึงไม่ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าเริ่มทรงฝึกหัดคนใช้แต่แรกเสด็จไปอยู่เมืองเหนือ

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรครองเมืองเหนือได้ ๓ ปี ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๑๑๗ ได้ข่าวไปถึงเมืองหงสาวดีว่า พระเจ้าไชยเชษฐาเมืองลานช้างไปตีเมืองญวนเลยเป็นอันตรายหายศูนย์ไป และที่เมืองลานช้างเกิดชิงราชสมบัติกัน พระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ทีก็ยกกองทัพหลวงไปตีเมืองเวียงจันท์ ครั้งนั้นตรัสสั่งมาให้ไทยยกกองทัพไปสมทบด้วย สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ กับสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเองทั้ง ๒ พระองค์ เวลานั้นสมเด็จ

TUDC 21/04/2563

พระนเรศวรพระชันษาได้ ๑๙ ปี เห็นจะได้เป็นตำแหน่งเช่นเสนาธิการในกองทัพ แต่เมื่อยกไปถึงหนองบัวลำภูด่านของเมืองเวียงจันท์ เผอิญสมเด็จพระนเรศวรไปประชวรออกทรพิษ พระเจ้าหงสาวดีทรงทราบก็ตรัสอนุญาตให้กองทัพไทยกลับมามิต้องรบพุ่ง พระเจ้าหงสาวดีได้เมืองเวียงจันท์แล้วก็ตั้งให้เจ้าอุปราชเดิมซึ่งได้ตัวไปไว้เมืองหงสาวดีตั้งแต่พระมหาอุปราชาตีเมืองครั้งแรกนั้น ครองอาณาเขตต์ลานช้างเป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงหงสาวดีต่อมา

ตั้งแต่ได้เมืองลานช้างแล้ว ราชอาณาเขตต์ของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็แผ่ถึงที่สุด ด้วยได้ประเทศต่าง ๆ รวมเข้าไว้ในอำนาจหมด ทั้งเมืองพะม่า มอญ ไทยใหญ่ ไทยน้อยและยักไข่ ไม่ต้องทำศึกสงครามต่อไปอีก พระเจ้าบุเรงนองก็บำเพ็ญบารมีในการทำนุบำรุงราชอาณาเขตต์มาจนตลอดรัชชกาล มีในพงศาวดารพะม่าว่า ให้เกณฑ์คนทั้งในหัวเมืองใกล้และเมืองประเทศราชต่าง ๆ ไปทำการซ่อมแปลงแต่งพระนครและแก้ไขป้อมปราการเมืองหงสาวดีตามแบบพระนครศรีอยุธยาซึ่งเคยเห็นว่ามั่นคงมาก นอกจากการก่อสร้าง พระเจ้าบุเรงนองให้ตั้งขนบธรรมเนียมหลายอย่าง ความที่ว่านี้มีเค้าเงื่อนเนื่องมาถึงเมืองไทย ยังปรากฏอยู่บางอย่างดูชอบกลดังเช่นการที่ใช้กฎหมายมนูธรรมศาสตร์ มีในพงศาวดารพะม่า

TUDC 21/04/2563

ว่า เมื่อพระเจ้าพ้ารั่วได้เมืองมอญทั้งปวงรวมกันเป็นรามัญประเทศ ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแปลมนูธรรมศาสตร์จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษามคธ ครั้นถึงรัชชกาลพระเจ้าบุเรงนอง ให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแปลมนูธรรมศาสตร์จากภาษามคธเป็นภาษามอญ ในคาถานำพระธรรมศาสตร์ภาษาไทยก็กล่าวแถลงไว้ว่า พระธรรมศาสตร์ซึ่งได้มายังเมืองไทยเป็นภาษามอญ ต้องเอามาแปลเป็นภาษาไทยยุตติต้องกับพงศาวดารพะม่า ใช่แต่เพียงนั้น ถ้าสังเกตในกฎหมายพิมพ์ ๒ เล่มจะเห็นได้ต่อไปว่า กฎหมายไทยเดิมจัดหมวดหมู่เป็นอย่างอื่น เพิ่งจัดเข้าประมวญมนูธรรมศาสตร์ในครั้งนั้น มีอีกอย่าง ๑ กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารไทยแต่ย่อ ๆ ว่า เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช ๙๔๓ (พ.ศ. ๒๑๒๔) มีหนังสือมาแต่เมืองหงสาวดี ว่าปีเถาะนั้นมิใช่อธิกมาสผิดไป ความที่ว่านี้ส่อให้เห็นว่าประเทศราชต้องใช้ปฏิทินตามอย่างเมืองหงสาวดี และยังมีคติเรื่องสงกรานต์ซึ่งสมมตว่ามีนางเทพธิดา ๗ ตนผลัดกันมาเมื่อพระอาทิตย์สู่ราศีเมษขึ้นปีใหม่ ก็เป็นคติของโหรมอญประดิษฐ์ขึ้นเพื่อจะให้รู้ปฏิทินทางอาทิตย์เทียบกับทางจันทร์ได้ง่าย ๆ ไทยเราก็เห็นจะได้มาจากเมืองหงสาวดีในสมัยนั้น และคงมีขนบธรรมเนียมอย่างอื่นอีกซึ่งเลิกศูนย์ไปเสียแล้ว แม้แต่เพียงที่ยังมีอยู่ดังกล่าวมาก็พอจะเห็นได้ว่า ในสมัยนั้นทาง

TUDC 21/04/2563

ไมตรีในระหว่างเมืองหงสาวดีกับเมืองประเทศราชทั้งปวงคงจะสนิทสนมกันมาก คิดดูฉะเพาะพระองค์สมเด็จพระนเรศวรซึ่งได้เคยอยู่ในอุปถัมภ์บำรุงของพระเจ้าบุเรงนองเมื่อยังทรงพระเยาว์หลายปี เวลาเมื่อทรงครองเมืองเหนือก็เห็นจะเสด็จออกไปเมืองหงสาวดีเนือง ๆ จนทรงทราบท่าทางและคุ้นเคยกับราษฎรมอญพะม่าตลอดระยะทางที่เคยไปมา

(๓)

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปอยู่เมืองเหนือ ทางพระนครศรีอยุธยายังเกิดลำบาก ด้วยเขมรมารบกวนอีกหลายครั้ง ชะรอยครั้งพระบรมราชามาตีเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๓ จะเลื่องลือระบือเกียรติกันในพวกเขมรว่ามีอานุภาพสามารถเข้ามาตีถึงพระนครศรีอยุธยา เมื่อพระบรมราชาสิ้นพระชนม์แล้ว นักพระสัฏฐาราชอนุชาได้ครองราชสมบัติแสวงหาบารมีอย่างนั้นบ้าง จึงยกกองทัพมาตีพระนครศรีอยุธยาอีกครั้ง ๑ เมื่อปีกุน พ. ศ. ๒๑๑๘ คราวนี้ยกกองทัพเขมรมาทางเรือก็สามารถขึ้นมาได้ถึงวัดพระเจ้าพนัญเชิง แต่มารบแพ้ไทยอีกก็ต้องถอยทัพกลับไป แต่เที่ยวไล่จับผู้คนพลเมืองในแขวงจังหวัดธนบุรีและพระประแดงเอาไปเป็นชะเลยแล้วเลิกทัพกลับไป แต่นั้นเขมรก็ไม่กล้าเข้ามาตีพระนครอีก แต่ยังให้กองทัพยกจู่ไป

TUDC 21/04/2563

เที่ยวปล้นทรัพย์จับชะเลยตามหัวเมืองที่ไทยมิได้ตระเตรียมป้องกันเนือง ๆ

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๑๒๑ พระยาจีนจันตุ เห็นจะเป็นขุนนางจีนคน ๑ ในกรุงกัมพูชา รับอาสานักพระสัฏฐามาปล้นเมืองเพ็ชรบุรี แต่มาพ่ายแพ้ตีเมืองไม่ได้ดังสัญญา จะกลับไปเมืองเขมรเกรงจะถูกทำโทษ จึงพาสมัครพรรคพวกหนีมาสามิภักดิ์ต่อไทย คงมาบอกกิจการทางเมืองเขมรให้เป็นประโยชน์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาฯจึงทรงรับเลี้ยงไว้ แต่พระยาจีนจันตุมาอยู่ได้ไม่ช้าก็ลอบลงเรือสำเภาหนีไปจากพระนคร เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๒๔ ปี เสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนก ประทับอยู่ที่วังจันทร์อันโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ไว้เป็นที่ประทับเวลาเสด็จมาในกรุง ฯ พอทรงทราบว่าพระยาจีนจันตุหนีก็ตระหนักพระหฤทัยว่าเป็นผู้สืบข่าวไปให้เขมร จึงตรัสเรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จมาจากเมืองเหนือลงเรือพายรีบตามลงไป ส่วนพระองค์ทรงเรือกราบกันยาลำ ๑ สมเด็จพระอนุชาพระเอกาทศรถขอตามเสด็จทรงเรือไปด้วยอีกลำ ๑ ตามลงไปทันเรือสำเภาพระยาจีนจันตุเมื่อใกล้จะออกปากน้ำ พวกพระยาจีนจันตุยิงปืนต่อสู้ สมเด็จพระนเรศวรก็เร่งเรือพระที่นั่งขึ้นหน้าเรืออื่น เสด็จออกยืนยิงพระแสงปืนนกสับที่หน้ากันยา ไล่กะชั้นเข้าไปจนข้าศึกยิงถูกรางพระแสง

TUDC 21/04/2563

ปืนแตกอยู่กับพระหัตถ์ก็ไม่หลบเลี่ยง พระเอกาทศรถเห็นสมเด็จพระเชษฐากล้านักเกรงจะเป็นอันตราย ตรัสสั่งให้เร่งเรือลำที่ทรงเองเข้าไปบังเรือสมเด็จพระเชษฐา ขณะนั้นพอเรือสำเภาพระยาจีนจันตุได้ลมแล่นใบออกทะเลไปได้ เรือพายที่ตามลงไปเป็นแต่อย่างเรือยาวสู้คลื่นไม่ไหวก็ต้องเสด็จกลับคืนมาพระนคร แต่ที่สมเด็จพระนเรศวรเอาพระองค์เข้ารบเองครั้งนั้นปรากฏแก่บรรดาผู้ที่ไปตามเสด็จ ก็เกิดเลื่องลือถึงความกล้าหาญของสมเด็จพระนเรศวร แม้ที่สมเด็จพระเอกาทศรถเข้าช่วยแก้สมเด็จพระเชษฐาด้วยความจงรักก็คงถึงเลื่องลือเหมือนกัน น่าจะเป็นด้วยเรื่องเลื่องลือพระเกียรตินั้นชื่อพระยาจีนจันตุจึงปรากฏอยู่ในพงศาวดาร ถ้าพระยาจีนจันตุหนีไปได้เงียบ ๆ ก็เห็นจะไม่เล่าเรื่องพระยาจีนจันตุไว้ในพงศาวดาร

ต่อมาอีกปี ๑ เจ้ากรุงกัมพูชาให้พระทศราชาคุมกองทัพเขมรเข้ามาตีเมืองนครราชสีมา ที่เมืองนครราชสีมาเวลานั้นไม่มีกำลังพอต่อสู้ พระทศราชาได้เมืองโดยง่ายก็เลยกำเริบ สั่งให้ทหารคุมกองทัพหน้ายกเข้ามายังเมืองชั้นใน หมายจะปล้นทรัพย์จับชาวเมืองสระบุรีและเมืองอื่น ๆ เอาไปเป็นชะเลย เวลานั้นเผอิญสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประทับอยู่ที่ในกรุง ฯ เหมือนหนหลัง พอทรงทราบก็ทูลขอไพร่พลที่อยู่

TUDC 21/04/2563

ภาพเขียนครั้งรัชกาลที่ ๕

ตอนสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงไล่ตามจับพระยาจีนจันต

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๑

21/04/2563

TUDC

ประจำราชการ ๓,๐๐๐ คน ให้พวกข้าหลวงในพระองค์เป็นนายหมวดนายกอง รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองชัยบาดาล ตรัสสั่งให้พระชัยบุรีเจ้าเมืองชัยบาดาลกับพระศรีถมอรัตนเจ้าเมืองศรีเทพ ซึ่งเป็นทหารเอกรุ่นใหม่ คุมพลไปตั้งซุ่มอยู่ในดงพระยากลาง ๒ ข้างทางที่ข้าศึกจะยกมา ฝ่ายพวกเขมรเคยได้เมืองนครราชสีมาง่าย ๆ นึกว่าจะไม่มีใครต่อสู้ยกลงมาโดยประมาท พอถึงที่ซุ่มพระชัยบุรีกับพระศรีถมอรัตนก็ออกล้อมรบฆ่าฟันล้มตายแตกหนีไป แต่พอข้าศึกแตกหนีสมเด็จพระนเรศวรก็ตรัสสั่งให้กองทัพรีบติดตามตีกระหน้ำไปมิให้มีเวลาหยุดยั้งตั้งตัว พวกเขมรกองทัพหน้าที่เหลือตายหนีกลับไปปะทะทัพหลวงซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา พระทศราชาไม่รู้ว่ากองทัพข้าศึกจะใหญ่หลวงเพียงใด ก็รีบล่าทัพหนีไปเมืองเขมร แต่นั้นพวกเขมรก็ไม่กล้ามาย่ำยีเมืองไทยอีก ครั้งนี้เป็นที่แรกที่ปรากฏกระบวนยุทธวิธีของสมเด็จพระนเรศวรซึ่งสามารถใช้คนน้อยรบคนมาก เอาชะนะได้ด้วยยุทธวิธี ก็เลื่องลือพระเกียรติอีกครั้ง ๑ กิตติศัพท์ที่เล่าลือพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรครั้งนี้รู้ไปจนถึงเมืองหงสาวดี เลยเป็นปัจจัยในเหตุการณ์ต่อไปอีก ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า.

TUDC 21/04/2563

ถึงเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๒๔ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองสวรรคต พระชันษาได้ ๖๕ ปี เสวยราชย์อยู่ ๑๘ ปี มังชัยสิงห์ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่าพระเจ้านันทบุเรง ตั้งมังกยอชวาราชโอรสเป็นพระมหาอุปราชา แล้วบอกข่าวไปยังเจ้าประเทศราชและเจ้าเมืองใหญ่น้อยบรรดาขึ้นอยู่ในราชอาณาเขตต์ ให้เข้าไปเฝ้าตามประเพณีเปลี่ยนรัชชกาลใหม่ เจ้าครองเมืองประเทศราชต่าง ๆ อยู่ในเวลานั้น เป็นพะม่า ๔ องค์ คือพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปรเป็นโอรสรับทายาทพระเจ้าตองอูและพระเจ้าแปรองค์แรกซึ่งเป็นพระอนุชาพระเจ้าบุเรงนอง พระเจ้าเชียงใหม่เป็นราชบุตรของพระเจ้าบุเรงนอง พระเจ้าอังวะเป็นราชบุตรเขยของพระเจ้าบุเรงนอง ประเทศราชที่เป็นชาติอื่นมี ๓ องค์ คือพระเจ้ามินปะลองครองเมืองยักไข่ พระเจ้าหน่อเมืองครองเมืองลานช้าง และสมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ครองกรุงศรีอยุธยา แต่ทรงพระชราโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเวลานั้นพระชันษาได้ ๒๖ ปี เสด็จไปแทนพระองค์ นอกจากเจ้าประเทศราช ยังมีพวกเจ้าฟ้าครองเมืองไทยใหญ่อีก ๑๙ อาณาเขตต์ที่ต้องไปเฝ้าเหมือนกัน เมื่อเจ้านายต่างประเทศไปพร้อมกัน ณ เมืองหงสาวดี ปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังไม่ไปเฝ้า

TUDC 21/04/2563

ตามรับสั่ง พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงทรงพระดำริว่า เป็นเวลาแรกเสวยราชย์ จำต้องปราบเมืองคังให้เป็นตัวอย่าง แต่เมืองคังไม่ใช่เมืองใหญ่โตเท่าใดนัก มีพระประสงค์จะให้ราชโอรสที่เป็นพระมหาอุปราชาขึ้นใหม่ได้โอกาสหาเกียรติยศ จึงตรัสแก่เหล่าประเทศราชว่า เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ได้เคยทำศึกสงครามมามากแล้ว คราวนี้ควรจะให้เจ้านายชั้นหนุ่ม ๆ ไปตีเมืองคังให้เคยการศึกสงครามเสียบ้าง แล้วตรัสสั่งให้พระมหาอุปราชาคุมพลชาวเมืองหงสาวดีกองทัพ ๑ ให้พระสังกะทัต (พงศาวดารพะม่าเรียกว่า นัดจินหน่อง) ราชบุตรของพระเจ้าตองอูซึ่งเลื่องลือกันในเมืองพะม่าว่าเป็นคนกล้าหาญ คุมพลชาวเมืองตองอูกองทัพ ๑ และตรัสสั่งให้สมเด็จพระนเรศวรซึ่งได้ทรงทราบข่าวไปจากเมืองไทยว่าเคยรบพุ่งกล้าหาญ คุมพลชาวกรุงศรีอยุธยากองทัพ ๑ ไปตีเมืองคังด้วยกัน ก็เจ้านายทั้ง ๓ พระองค์นั้นได้คุ้นเคยชอบพอกันมาแต่อยู่ในราชสำนักพระเจ้าบุเรงนองเมื่อยังเยาว์ ต่างก็ยินดีมาจัดรี้พลแล้วยกไปด้วยกันตามรับสั่ง เมื่อไปถึงเมืองคังเห็นตัวเมืองตั้งอยู่บนเขาสูง พระมหาอุปราชาผู้เป็นหัวหน้าจึงปรึกษากับพระสังกะทัตและสมเด็จพระนเรศวรว่า ทางที่จะขึ้นไปตีเมืองคังเป็นทางแคบจะยกกำลังขึ้นไปพร้อมกันทุกทัพก็จะไปคับคั่งกันอยู่ในซอกเขาเอาไพร่พลไปให้ข้าศึกยิงล้มตายเสียเปล่า ๆ ชาวเมืองคังที่รักษา

TUDC 21/04/2566

เมืองก็ไม่มากมายเท่าใดนัก กองทัพพระมหาอุปราชาจะยกขึ้นไปตีก่อน ถ้ายังตีไม่ได้จึงจะให้พระสังกะทัตและสมเด็จพระนเรศวรเข้าช่วยตีต่อไป ปรึกษากันแล้วก็ให้ตั้งค่ายรายกันอยู่ที่เชิงเขา ครั้นถึงวันกำหนดพระมหาอุปราชายกขึ้นไปปล้นเมืองคังเวลากลางคืน พวกชาวเมืองต่อสู้รักษาทางขึ้นเขาเป็นสามารถรบกันอยู่จนรุ่งสว่างเข้าไปถึงเมืองไม่ได้ ไพร่พลอิดโรยก็ต้องถอยลงมา วันหลังให้พระสังกะทัตยกขึ้นไปตีเมืองคัง ขึ้นไปถึงเมืองไม่ได้เหมือนกัน แต่เมื่อก่อนวันพระสังกะทัตจะตีเมืองคังนั้น สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเที่ยวตรวจท้องที่สืบได้ความว่า มีทางน้อยที่จะขึ้นเขาไปถึงเมืองคังทางด้านอื่นได้อีกทาง ๑ ครั้นถึงคราวสมเด็จพระนเรศวรจะตีเมืองคัง จึงทรงแบ่งทหารเป็น ๒ กอง พอเวลาค่ำมืดให้กองน้อยไปซุ่มอยู่ทางด้านหน้าที่พระมหาอุปราชากับพระสังกะทัตเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไปซุ่มอยู่ตรงทางน้อยที่พบใหม่ พอเวลาจวนเที่ยงคืนทำฮุบายให้กองน้อยยกขึ้นไปทางด้านหน้า สั่งให้ยิงปืนโห่ร้องให้อึกทึกทำอาการเหมือนอย่างจะเข้าปล้นเมืองทางด้านนั้น พวกชาวเมืองสำคัญว่า ข้าศึกจะยกขึ้นไปเหมือนคราวก่อน ๆ เป็นเวลามืดแลไม่เห็นว่าข้าศึกจะมีมากน้อยเท่าใด ก็พากันมารบพุ่งต้านทานทางด้านหน้า พอสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตเห็นว่าพวกชาวเมืองพากันไปรวมรักษาทางด้านหน้าเสียเป็นอัน

TUDC 21/04/2563

มากแล้ว ก็บอกสัญญาให้กองใหญ่ยกกรูกันขึ้นไปทางด้านที่พบใหม่เมื่อตอนดึกใกล้รุ่ง พอเวลาเช้าก็เข้าเมืองได้ และจับตัวเจ้าฟ้าเมืองคังได้ด้วย ก็เลิกกลับมายังเมืองหงสาวดี

การที่ไปตีเมืองคังครั้งนั้นเหมือนอย่างประชันกัน สมเด็จพระนเรศวรตีเมืองคังที่หลังเพื่อนกลับมีชัยชะนะ พระมหาอุปราชากับพระสังกะทัตตลอดจนพวกรี้พลก็คงรู้สึกอัปยศอดสู ฝ่ายพวกกองทัพไทยก็คงยินดีร่าเริงเป็นธรรมดา ก็เลยเกิดรังเกียจกันในระหว่างพวกไทยในกองทัพสมเด็จพระนเรศวรกับพวกพะม่ามอญ จนมีเรื่องเล่ากันมาว่า วันหนึ่งสมเด็จพระนเรศวรเล่นชนไก่กับพระมหาอุปราชา ไก่พระมหาอุปราชาแพ้ พระมหาอุปราชากำลังขุ่นเคืองตรัสออกมาว่า ไก่ชะเลยตัวนี้เก่งจริงหนอ สมเด็จพระนเรศวรก็ตรัสตอบไปในทันทีว่า ไก่ตัวนี้อย่าว่าแต่จะพะนันเอาเดิมพันเลย ถึงจะชนเอาบ้านเมืองกันก็ได้ ดังนี้ ชวนให้เห็นว่าที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปแสดงความสามารถของไทยเมื่อคราวตีเมืองคังนั้น เป็นต้นเหตุที่พะม่าจะเกิดระแวงไทย ทั้งเป็นต้นเหตุที่ไทยเห็นว่าพอจะเอาชัยพะม่าได้ไม่ยากนัก แม้พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงก็คงไม่พอพระทัยที่สมเด็จพระนเรศวรไปมีชัยชะนะ แต่ก็จำเป็นต้องชมเชยและพระราชทานบำเหน็จรางวัลถึงขนาด แล้วจึงให้เสด็จกลับมาเมืองไทย

21/04/2563

พิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์ที่มีต่อมา ดูเหมือนพอพระเจ้าบุเรงนองสวรรคต ใจคนก็ผิดกับแต่ก่อนทั่วทั้งประเทศหงสาวดี เพราะราชอาณาเขตต์ของหงสาวดีเป็นบ้านเมืองของคนหลายชาติหลายภาษา ซึ่งพระเจ้าบุเรงนองรวบรวมไว้ด้วยอำนาจ ชาวเมืองนั้น ๆ นอกจากพะม่า ต้องจำยอมอยู่ในปกครองของพระเจ้าหงสาวดีด้วยความกลัวมิใช่ใจสมัคร แต่ความนิยมตามประสาชาติของตนยังฝังอยู่ในใจ เช่นพวกมอญก็ไม่อยากอยู่ในบังคับพะม่า พวกไทยใหญ่ไทยน้อยและยักไข่เคยอยู่บ้านเมืองเป็นอิสสระมาแต่ก่อนก็ยังคงอยากเป็นอิสสระอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ไม่กล้าแสดงความนิยมออกนอกหน้าด้วยกลัวพระเจ้าบุเรงนอง ถึงเจ้านายพะม่าที่เป็นเชื้อวงศ์หรือเจ้านายต่างประเทศที่พระเจ้าหงสาวดีได้อุปถัมภ์บำรุงมา เช่นสมเด็จพระนเรศวรเป็นต้น ก็มีความเคารพนับถือในส่วนพระองค์พระเจ้าบุเรงนองเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นพระเจ้าบุเรงนองแล้ว ถึงราชโอรสได้เป็นพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่ คนทั้งหลายก็คลายความกลัวและอยากเป็นอิสสระยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แม้เจ้านายที่เป็นประเทศราชก็ยำเกรงพระเจ้าหงสาวดีน้อยลงกว่าแต่ก่อน พระเจ้านันทบุเรงไม่เคยมีพระคุณแก่เจ้านายเหมือนอย่างพระเจ้าบุเรงนอง แม้พระเจ้านันทบุเรงเองก็รู้สึกว่าการปกครองราชอาณาเขตต์หงสาวดีจะลำบากกว่าแต่

TUDC 21/04/2563

ก่อน จึงเตรียมรักษาอานุภาพด้วยประการต่าง ๆ จะทำอย่างไรทางอื่นหาทราบไม่ แต่ทางเมืองไทยนี้พอสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาแล้วไม่ช้า พระเจ้าหงสาวดีให้เกณฑ์พวกไทยใหญ่หลายพันคนมาทำทางตั้งแต่เมืองเมาะตะมะเข้ามาทางด่านแม่สอดจนถึงเมืองกำแพงเพ็ชร และให้ขุนนางนายทหารชื่อนันทสูกับราชสังครำคุมทหารสำหรับกำกับพวกไทยใหญ่ให้ทำทางกอง ๑ เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชร ที่พระเจ้าหงสาวดีให้ทำทางเข้ามาในเมืองไทยครั้งนั้น เห็นจะอ้างว่าเพื่อบำรุงการคมนาคม แต่ประสงค์จะขู่ให้ไทยรู้ตัว ว่าถ้าเอาใจออกหากกำเริบขึ้นเมื่อใดก็จะยกกองทัพเข้ามาปราบในทันที สมเด็จพระนเรศวรก็รู้เท่าพระเจ้าหงสาวดี และทรงคาดการต่อไปว่าพระเจ้าหงสาวดีคงไม่ยอมให้เมืองไทยมีกำลังตั้งตัวเป็นอิสสระได้ ถ้าเห็นจะมีกำลังมากเมื่อใดก็คงชิงเข้ามาตีเมืองไทยทำลายกำลังเสียเหมือนอย่างเคยทำมาแล้วแต่หนหลัง ทรงพระดำริเห็นว่าไทยมีทางที่จะรอดตัวได้อย่างเดียวแต่ต้องสู้กองทัพเมืองหงสาวดีอย่าให้ย่ำยีได้ เห็นจะตกลงพระทัยที่จะเตรียมการต่อสู้เมืองหงสาวดีแต่นั้นมา แต่จะมิให้พระดำริแพร่งพรายในเวลานั้นจึงทำไม่รู้เท่าพะม่า ปล่อยให้นันทสูราชสังครำทำการตามรับสั่งพระเจ้าหงสาวดี

TUDC 21/04/2563

พอพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงเสวยราชย์ได้ ๒ ปีก็เกิดเหตุขึ้นในเมืองพะม่าเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๒๖ ในพงศาวดารพะม่าว่าเดิมพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองให้มังกยอชวาราชนัดดาอันเป็นโอรสของพระมหาอุปราชาอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงราชนัดดาซึ่งเป็นธิดาของพระเจ้าอังวะ อยู่ด้วยกันมาเป็นปกติจนมังกยอชวาได้เป็นพระมหาอุปราชามีอัครชายาใหม่ก็เกิดวิวาทกัน พระมหาอุปราชาบันดาลโทษะทุบตีธิดาของพระเจ้าอังวะถึงบาดเจ็บ นางเอาผ้าชุบโลหิตส่งไปทูลพระบิดาว่าถูกพระสามีกดขี่ข่มเหงถึงสาหัส ทั้งพระเจ้าหงสาวดีก็กลับไปเข้ากับพระมหาอุปราชา ได้ความอัปยศอดสูยิ่งนัก ฝ่ายพระเจ้าอังวะก็ทำนองจะมีเหตุเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่มาแต่ก่อนบ้างแล้ว พอธิดาร้องทุกข์ไปว่าถูกพระเจ้าหงสาวดีกับพระมหาอุปราชากดขี่ก็เกิดโทมนัสคิดจะแก้แค้น จึงเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ได้เป็นพรรคพวกแล้วก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี แล้วแต่งทูตให้ไปชวนพระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ ให้แข็งเมืองด้วยกัน แต่พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงให้เตรียมกองทัพหลวงจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ เป็นกระบวนทัพกษัตริย์เหมือนอย่าง

TUDC 21/04/2563

เมื่อครั้งพระเจ้าบุเรงนองตีเมืองไทย จึงสั่งให้พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าลานช้าง และพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพไปสมทบกองทัพหลวงด้วยทั้ง ๕ องค์ ประสงค์จะพิสูจน์ให้เห็นว่าถ้าองค์ใดไปช่วยตามรับสั่งก็ยังสามิภักดิ์อยู่อย่างแต่ก่อน ครั้งนั้นพระเจ้าตองอู พระเจ้าแปร พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าลานช้าง ยกกองทัพไปช่วยตามรับสั่ง พระมหาธรรมราชา ฯ บอกไปว่าจะให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปแทนพระองค์ แต่เมื่อถึงกำหนดนัดกองทัพไทยยังไม่ไปถึง ชะรอยพวกทูตเมืองอังวะที่ถูกจับส่งไปยังเมืองหงสาวดีจะไปให้การว่า พระเจ้าอังวะแต่งทูตไปชวนสมเด็จพระนเรศวรให้แข็งเมืองด้วย แต่สมเด็จพระนเรศวรไม่ได้จับทูตส่งไปยังเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีระแวงว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเข้าพวกกับพระเจ้าอังวะ จึงตรัสสั่งพระมหาอุปราชาให้คุมพลอยู่รักษาเมืองหงสาวดี เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงให้ทำเป็นต้อนรับโดยดีตามเคย แล้วคิดกำจัดเสีย เมื่อพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพไปแล้ว พระมหาอุปราชาจึงให้พระยามอญ ๒ คนชื่อพระยาเกียรติคน ๑ พระยารามคน ๑ เป็นข้าหลวงลงมาคอยรับสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง (มอญเรียกว่าเมืองเดิงกรายน์) ที่ต่อแดนเมืองไทย สั่งมาเป็นความลับว่าให้เป็นไส้ศึกปนไปในกองทัพสมเด็จพระนเรศวร เมื่อได้

TUDC 21/04/2563

ที่ให้กำจัดสมเด็จพระนเรศวรเสีย พระยาเกียรติกับพระยาราม เห็นจะเป็นชาวเมืองแครงจึงมีพวกพ้องอยู่ในเมืองนั้นมาก เมื่อไปถึงเมืองแครงไปขยายความลับแก่พวกพ้องบางคน มีพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์เป็นต้น ไม่มีใครเห็นชอบด้วย เพราะพวกมอญเคยถูกพะม่ากดขี่เกลียดชังพะม่าอยู่แล้ว และพวกมอญเมืองแครงที่เคยรู้จักสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จผ่านเมืองไปมาแต่ก่อนก็เห็นจะมีมาก พากันห้ามปรามมิให้ช่วยพะม่าทำร้ายสมเด็จพระนเรศวร พระยาทั้ง ๒ ก็มิรู้ที่จะทำประการใด

เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๒๘ ปี จะเป็นเพราะพระเจ้าอังวะชักชวนหรือมิได้ชักชวนก็ตาม แต่พอทรงทราบว่าเมืองหงสาวดีเกิดรบกับเมืองอังวะ ก็เห็นถึงเวลาที่จะตั้งเมืองไทยให้กลับเป็นอิสสระ คงทรงพระดำริว่าถ้าพระเจ้าหงสาวดีมีชัยชะนะก็คงมาตีเมืองไทยตามที่ได้เตรียมการไว้ แต่ที่พระเจ้าหงสาวดีไปตีเมืองอังวะ ถึงยกไปเป็นทัพกษัตริย์ก็หย่อนกำลัง เพราะพวกประเทศราชก็ไม่สามิภักดิ์เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าบุเรงนอง ข้างฝ่ายพระเจ้าอังวะก็ได้พวกไทยใหญ่ไว้เป็นกำลังมาก ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไปรบแพ้พระเจ้าอังวะหรือเพียงไม่สามารถตีเมืองอังวะได้ ประเทศราชเช่นพระเจ้าตองอูและพระเจ้าแปรก็คงจะคิดตั้งตัวเป็น

TUDC 21/04/2563

ใหญ่ เมืองไทยต้องการรี้พลเป็นกำลังสำหรับต่อสู้ข้าศึกยิ่งกว่าสิ่งอื่น ไทยที่ถูกกวาดไปเป็นชะเลยไปอยู่ที่ในจังหวัดหงสาวดีมีมากกว่าแห่งอื่น ถ้าจู่ไปตีเมืองหงสาวดีในเวลาที่พระเจ้านันทบุเรงไปทำสงครามอยู่ทางเมืองอังวะ ก็จะแก้เอาไทยที่เป็นชะเลยกลับมาบ้านเมืองได้โดยง่าย ทรงพระดำริเช่นนั้นจึงหน่วงการเตรียมทัพจนถึง เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๒๖ จึงเสด็จไปจากเมืองพิษณุโลก แล้วยกกองทัพไปช้า ๆ เกือบ ๒ เดือนครึ่งจึงไปถึงเมืองแครงที่ต่อแดนไทยเมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ พ.ศ. ๒๑๒๗ พวกเจ้าเมืองกรมการจัดที่ให้ตั้งกองทัพข้างนอกเมือง และมาเฝ้าด้วยกันกับพระยาเกียรติและพระยาราม ทูลให้ทรงทราบว่าพระเจ้าหงสาวดีมีรับสั่งให้มารับเสด็จ พลับพลาที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรอยู่ไม่ห่างกับวัดพระมหาเถรคันฉ่องนัก คงได้ทรงคุ้นเคยและนับถือพระมหาเถรคันฉ่องมาแต่ก่อนแล้ว จึงเสด็จไปเยี่ยมพระมหาเถรคันฉ่องถึงกุฎี ฝ่ายข้างพระมหาเถรคันฉ่องก็คงเคยรักใคร่สมเด็จพระนเรศวรมาแต่ก่อน เสด็จไปครั้งนั้นพระมหาเถรรู้ว่าเขาจะลวงเอาไปทำร้าย มีความสงสารเป็นกำลัง จึงทูลสมเด็จพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปว่ากล่าวพระยาเกียรติพระยารามให้มาสามิภักดิ์ทูลความตามจริงให้สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบ

TUDC 21/04/2563

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริว่า ความที่เป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีถึงเวลาที่จะต้องให้เป็นการเปิดเผยแล้ว จึงมีรับสั่งให้เรียกนายทัพนายกองกับพระยาเกียรติพระยารามและเจ้าเมืองกรมการมาประชุมพร้อมกันที่พลับพลา และนิมนต์พระสงฆ์มานั่งเป็นสักขีพะยานด้วย สมเด็จพระนเรศวรดำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงสาวดีจะให้ล่อลวงไปทำร้ายให้ปรากฏแก่คนทั้งปวงแล้ว ทรงหลั่งน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศแก่เทพดาต่อหน้าที่ประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงสาวดี มิได้เป็นมิตรกันดังแต่ก่อนต่อไป เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสสรภาพที่เมืองแครงนั้นพระชันษาได้ ๒๙ ปี พอประกาศแล้วก็ดำรัสถามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากยอมเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้พระยาเกียรติ พระยาราม จัดพรรคพวกนำข้าหลวงแยกย้ายกันไปตามตำบลที่พวกไทยอยู่ข้างนอกเมืองหงสาวดี บอกให้รู้ว่าจะทรงพากลับไปบ้านเมือง แล้วเสด็จยกกองทัพออกจากเมืองแครงเมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ข้ามแม่น้ำสะโตงตรงไปยังเมืองหงสาวดี

ฝ่ายพระมหาอุปราชาที่รักษาพระนคร ครั้นได้ข่าวว่าพระยาเกียรติพระยารามกลับไปทูลสมเด็จพระนเรศวรให้รู้

TUDC 21/04/2563

พระองค์เสียแล้ว ก็มิกล้ายกกองทัพออกมาซุ่มดักทางอย่างคิดไว้ เป็นแต่ให้รักษาพระนครให้มั่นคง สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพเข้าไปจนใกล้จะถึงเมืองหงสาวดี ไปได้ข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดีไปรบกับพระเจ้าอังวะถึงชนช้างกัน พระเจ้าหงสาวดีมีชัยชะนะได้เมืองอังวะแล้ว และกำลังยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าจะตีเมืองหงสาวดีในครั้งนั้นยังไม่ได้ ก็ให้รวบรวมไทยที่จะกลับบ้านเมืองประมาณหมื่นเศษให้เดินล่วงหน้ามาก่อน แล้วถอยกองทัพหลวงป้องกันครัวตามมาข้างหลัง พระมหาอุปราชารู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรให้เที่ยวกวาดครัวแล้วถอยทัพกลับไป ก็จัดทัพให้สุรกรรมาเป็นกองหน้า พระมหาอุปราชาเป็นกองหลวงยกติดตามสมเด็จพระนเรศวร กองหน้ามาทันที่แม่น้ำสะโตง สมเด็จพระนเรศวรพาครัวไทยข้ามฟากมาแล้วจึงตรัสสั่งให้พวกครัวล่วงหน้ามาก่อน ส่วนกองหลวงตั้งรอต่อสู้ข้าศึกอยู่ที่ริมแม่น้ำสะโตง สุรกรรมากองหน้ามาถึงท่าข้ามข้างฝั่งโน้น กองทัพไทยเอาปืนยิง ก็ยับยั้งยิงต่อสู้กันอยู่ที่ริมน้ำ และแม่น้ำสะโตงนั้นกว้างใหญ่นัก แรงปืนที่พลทหารยิงไม่ถึงฝั่งด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงปืนนกสับอย่างยาวกะบอก ๑ ถูกสุรกรรมานายทัพหน้าของข้าศึกตายอยู่กับคอช้าง พวกรี้พลเห็นนายทัพตายก็พากันครั่นคร้าม เลิกทัพกลับ

ไปทูลความแก่พระมหาอุปราชาซึ่งตามมาข้างหลัง เห็นว่าจะติดตามสมเด็จพระนเรศวรต่อไปไม่สมประสงค์ก็เลิกทัพกลับไปกรุงหงสาวดี และพระแสงปืนซึ่งทรงยิงถูกสุรกรรมาตายครั้งนั้นได้นามปรากฏต่อมาว่า "พระแสงปืนต้นข้ามแม่น้ำสะโตง" นับในพระแสงอัษฎาวุธอันเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับแผ่นดินจนตราบเท่าทุกวันนี้

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงเมืองแครง ทรงพระดำริว่าพระมหาเถรคันฉ่อง กับ พระยาเกียรติ พระยารามได้มีอุปการะมาก จะใคร่ทรงยกย่องเกียรติยศให้สมควรแก่ความชอบ จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา พระมหาเถรคันฉ่องกับพระยาทั้ง ๒ ก็มีความยินดีพาพรรคพวกตามเสด็จเข้ามาด้วยเป็นอันมาก และเมื่อเสด็จกลับมาจากเมืองแครงครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงว่า บางทีข้าศึกยังจะยกกองทัพติดตามมาอีก ถ้าเสด็จกลับทางด่านแม่สอดมีกองทัพนันทสูราชสังครำที่มาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชรสะกัดอยู่ข้างหน้า จะพาครอบครัวไทยเข้ามาลำบาก จึงตรัสสั่งให้พระยาเกียรติพระยารามนำทัพเดินผ่านหัวเมืองมอญลงมาข้างใต้ มาเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ตรงมากรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระนเรศวรตระหนักพระหฤทัยว่าถึงปลายปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น คงมีศึกหงสาวดีเข้ามาตีเมืองไทย ทรง

TUDC 21/04/2563

ภาพเขียนครั้งรัชกาลที่ ๕

ตอนสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงยิงพระแสงปืนข้ามแม่น้ำ

สะโตง ถูกสุรกรรมา นายทัพพะม่าตาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๗

TUDC
21/04/2563

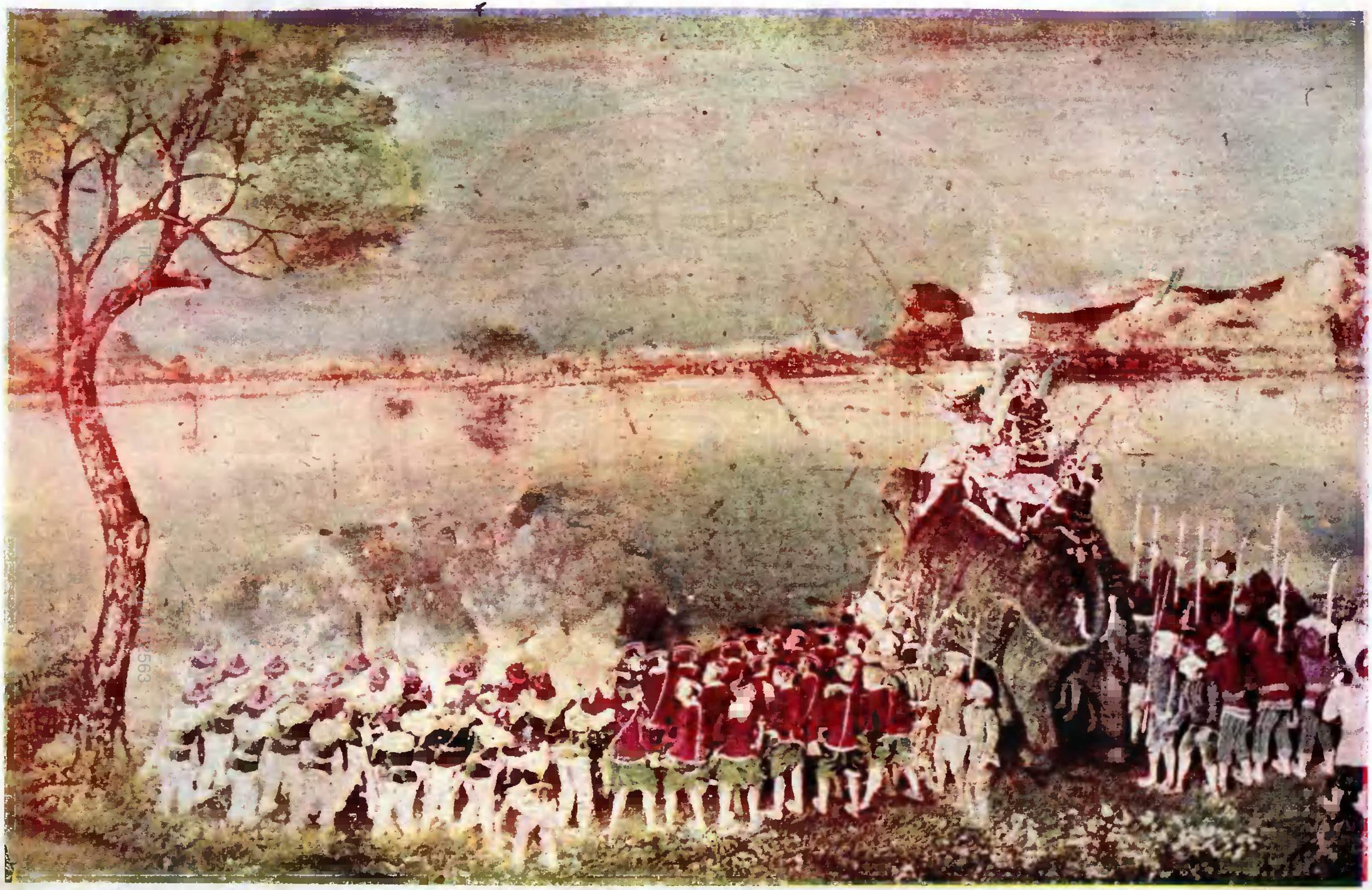

Digitized by Google
Original from Harvard University

พระดำริตริตรองถึงวิธีที่จะป้องกันบ้านเมือง เห็นว่าถ้าตั้งฐานทัพต่อสู้ข้าศึกทั้งที่ราชธานีและเมืองเหนือเหมือนอย่างแต่ก่อนก็คงแพ้อีก เพราะไทยมีรี้พลน้อยกว่าข้าศึก จะต้องแยกกันรักษาหน้าที่เกินกำลัง ที่จริงกำลังของไทยได้เปรียบข้าศึกอยู่ที่ชัยภูมิพระนครศรีอยุธยา จำจะต้องย้ายเอาผู้คนกับพาหนะทั้งปวงลงมารวมกันตั้งต่อสู้ที่พระนครศรีอยุธยาแต่แห่งเดียวจึงจะสู้ข้าศึกได้ เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาทูลแถลงพระดำริแก่สมเด็จพระชนก สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงมอบอำนาจแก่สมเด็จพระนเรศวรให้ทรงบัญชาราชการทั้งปวงสิทธิ์ขาดแต่นั้นมา

ส่วนพวกมอญเมืองแครงที่ตามสมเด็จพระนเรศวรเข้ามาครั้งนั้น ก็ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นพระราชาคณะและตั้งพระยาเกียรติพระยารามเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ได้พานทองเป็นเครื่องยศ แล้วพระราชทานที่ให้อยู่ที่แถววัดขมิ้นและวัดขุนแสนใกล้กับวังจันทร์ที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร

ฝ่ายข้างเมืองเหนือ ตั้งแต่พวกไทยใหญ่ที่พะม่าเกณฑ์เข้ามาทำทางรู้ว่าบ้านเมืองของตนตั้งแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดีก็พากันหลบหนีจากเมืองกำแพงเพชร แต่จะกลับไปยังเมืองของตนยังไม่ได้ ก็มาขออาศัยอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จอยู่เมืองแครง มีรับสั่งมาว่าให้รับไว้ นันท-

TUDC 21/04/2563

สูราชสังครำให้ไปขอตัวพวกไทยใหญ่ ผู้รักษาเมืองพิษณุโลก ก็ตอบว่ายังส่งให้ไม่ได้ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จไม่อยู่ ทำนองในระหว่างนั้นพวกไทยใหญ่จะพากันหนีไปอาศัยเมืองพิษณุโลกมากขึ้น นันทสูราชสังครำจึงมีหนังสือไปยังผู้รักษาเมืองพิษณุโลกว่า ถ้าไม่ส่งพวกไทยใหญ่ให้โดยเร็ว จะจับเอาไทยชาวเมืองกำแพงเพ็ชรเป็นตัวจำนำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาได้ทรงทราบความอันนี้ก็รีบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ให้มีหนังสือรับสั่งตอบไปยังนันท-สูราชสังครำว่า ธรรมดาพระมหากษัตริย์ผู้เป็นอิสสระ ถ้าชาวต่างประเทศหนีร้อนมาพึ่งพระบารมีแล้วก็ต้องรับไว้ ไม่มีเยี่ยงอย่างที่จะส่งตัวคืนให้ แล้วมีรับสั่งให้เกณฑ์คนในเมืองเหนือเข้าเป็นกองทัพ ให้พระชัยบุรีกับพระศรีถมอรัตนทั้ง ๒ คนที่เคยรบเขมรมาแต่ก่อนคุมทัพหน้า พระองค์เสด็จในกองทัพหลวงยกไปยังเมืองกำแพงเพ็ชร ฝ่ายนันทสูราชสังครำเมื่อได้รับหนังสือรับสั่งสมเด็จพระนเรศวร ก็รู้แน่ว่าไทยตั้งแข็งเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี เห็นว่าตัวเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทยกำลังไม่พอจะต่อสู้ ก็ให้เลิกทัพกลับไปจากเมืองกำแพงเพ็ชร กองทัพพระชัยบุรีพระศรีถมอรัตนยกไปถึงเมืองกำแพงเพ็ชรได้ความว่านันทสูราชสังครำล่าทัพกลับไปแล้วก็รีบยกติดตามไป และครั้งนั้นตัวนายพวกไทยใหญ่ที่ยังอยู่กับพะม่า มีเจ้าฟ้าเมืองจี

TUDC 21/04/2563

เจ้าฟ้าเมืองลองแจ เป็นต้น กับเจ้าเมืองขึ้นอีกหลายคน ก็นำพวกไทยใหญ่ที่ยังเหลืออยู่เข้าสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวร แล้วช่วยติดตามตีกองทัพพะม่าไปด้วยกันกับพระชัยบุรีพระศรีถมอรัตน ตามไปทันที่ตำบลแม่ระกา นันทสูราชสังครำต่อสู้ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ถึงตัวนายทัพทั้ง ๒ ฝ่ายได้ชนช้างกัน พะม่าสู้ไม่ได้ก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามไปจนสุดแดนแล้วจึงกลับคืนมา

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรให้เกณฑ์คนหัวเมืองเหนือไปรบนันทสูราชสังครำครั้งนั้น พระยาสวรรคโลกกับพระยาพิชัยยังกลัวพะม่า เห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมีรี้พลน้อย ที่ไหนจะตั้งแข็งเมืองต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีได้ คิดจะเอาตัวรอดก็บิดพริ้วเสียไม่ยอมยกทัพไปตามรับสั่ง ครั้นรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรขับไล่พะม่าที่เมืองกำแพงเพ็ชรไปได้แล้ว กลัวจะถูกลงโทษที่ขัดรับสั่งก็เลยเป็นกบฏ ไปรวมกันตั้งมั่นอยู่ที่เมืองสวรรคโลก กรมการคนใดไม่เป็นกบฏด้วยก็จับฆ่าเสียบ้างเอาตัวจำไว้บ้าง ด้วยเชื่อว่าเมืองสวรรคโลกมีป้อมปราการมั่นคง คงจะรักษาเมืองไว้คอยท่ากองทัพเมืองหงสาวดีหรือเมืองเชียงใหม่ยกมาช่วยได้ สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าพระยาสวรรคโลกกับพระยาพิชัยเป็นกบฏ ก็ให้รวมกองทัพพร้อมกันที่เมืองตาก แล้วยกไปทางบ้านด่านลานหอย ครั้นมาถึงเมืองสุโขทัยให้

TUDC 21/04/2563

ตั้งพลับพลาประทับที่ข้างวัดศรีชุม ทรงพระวิตกว่าไทยยังไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ที่ยังกลัวพระเจ้าหงสาวดีเห็นจะมีมาก จึงให้ตั้งพิธีศรีสัจปานการ ตักน้ำกระพังโพยศรีซึ่งนับถือกันว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ครั้งพระร่วงมาทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ให้นายทัพนายกองตลอดจนไพร่พลถือน้ำทำสัตย์สัญญาว่าจะต่อสู้ข้าศึกกู้บ้านเมืองไทยให้เป็นอิสสรภาพให้จงได้ แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองสวรรคโลกให้ตั้งล้อมเมืองไว้ มีรับสั่งให้ข้าหลวงเข้าไปร้องบอกพระยาทั้ง ๒ ว่าให้ออกมาสารภาพผิดเสียโดยดีจะทรงพระกรุณายกโทษให้ พระยาทั้ง ๒ ก็ไม่เชื่อฟัง กลับให้เอาตัวกรมการที่ไม่เข้าด้วยตัดศีรษะโยนออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้กองทัพเข้าตีเมืองสวรรคโลกทางด้านเหนือด้านใต้และด้านตะวันตกก็เข้าไม่ได้ ด้วยเมืองสวรรคโลกป้อมปราการล้วนทำด้วยศิลาแลงมาแต่ชื่อว่าเมืองสัชนาลัยในครั้งพระร่วง ถมเชิงเทินทำสนามเพลาะรักษาเมืองมั่นคงนัก จึงมีรับสั่งให้ตั้งค่ายประชิด แล้วปลูกหอรบให้สูงเท่ากำแพงเมือง เอาปืนขึ้นตั้งจังกายิงพวกรักษาหน้าที่จนระส่ำระสาย แล้วให้เข้าเผาประตูดอนแหลมข้างด้านใต้ทะลายลง กองทัพสมเด็จพระนเรศวรก็เข้าเมืองได้ จับตัวได้พระยาสวรรคโลก พระยาพิชัย มีรับสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้ง ๒ คน แล้วเสด็จกลับมายังเมืองพิษณุโลก

TUDC 21/04/2563

ให้ลงมือย้ายผู้คนและพาหนะหัวเมืองเหนือทั้งปวงลงมายังกรุงศรีอยุธยา ทิ้งหัวเมืองเหนือให้ร้างเสียคราวหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จลงมาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น

(๖)

พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงกลับจากเมืองอังวะมาถึงกรุงหงสาวดีได้ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไปกวาดต้อนเอาครัวไทยกลับมา แล้วมารบพุ่งขับไล่นันทสูราชสังครำออกไปจากเมืองไทย เห็นว่าไทยตั้งแข็งเมืองเป็นแน่แล้ว ก็สั่งให้เกณฑ์กองทัพจะให้มาตีกรุงศรีอยุธยาในฤดูแล้งปลายปีนั้น ทรงพระดำริว่าไทยเสียบ้านเมืองมาไม่ช้านัก กำลังที่จะต่อสู้มีน้อยกว่าแต่ก่อน ไม่จำจะต้องยกกองทัพหลวงเข้ามาเหมือนอย่างครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองก็คงพอจะตีกรุงศรีอยุธยาได้ จึงให้จัดทัพยกมาเป็น ๒ ทางพร้อมกัน ประสงค์จะให้ไทยละล้าละลังในการที่จะต่อสู้ในครั้งนั้น ให้เจ้าเมืองพสิมซึ่งเป็นพระเจ้าอาคุมกองทัพจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ คนยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพ ๑ ให้พระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งเป็นพระอนุชายกกองทัพบกทัพเรือจากเมืองเชียงใหม่จำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ คนลงมาทางเมืองเหนืออีกทาง ๑ ให้มาสมทบกันตีกรุงศรีอยุธยา

TUDC 21/04/2563

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยานั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียมการคอยท่าศึกอยู่แล้ว ให้กองสอดแนมออกไปคอยสืบสวนอยู่ทุกทางที่ข้าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบว่าข้าศึกจะยกมาเป็น ๒ ทาง จึงให้ตระเตรียมการต่อสู้ ให้จัดพลอาสาชาวหัวเมืองเหนือเป็นทัพบกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ คน ให้เจ้าพระยาสุโขทัยเป็นนายทัพ แล้วจัดพลอาสาชาวกรุง ฯ เป็นกองทัพเรืออีกทัพ ๑ ให้พระยาจักรีเป็นนายทัพ พระยาพระคลังเป็นยกกระบัตร และสั่งให้ขนย้ายสะเบียงอาหารและพาหนะในหนทางที่ข้าศึกจะยกมาเสียให้พ้นมือข้าศึกทั้ง ๒ ทาง แล้วให้ต้อนคนเข้าอยู่ในพระนคร เตรียมรักษาป้อมปราการเป็นสามารถ

กองทัพหงสาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จะเป็นด้วยคิดโดยเลินเล่อหรือเป็นด้วยเจ้าเมืองพสิมกับพระเจ้าเชียงใหม่เข้าใจผิดกันอย่างใดอย่างหนึ่ง ยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่ พอถึงเดือนอ้ายกองทัพเจ้าเมืองพสิมก็ยกเข้ามาในแดนไทยทางเมืองกาญจนบุรีแต่ทัพเดียว สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็เห็นได้ที แต่เวลานั้นน้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำลำคลองมีมาก แต่ทางบกแผ่นดินยังเปียกจะเดินกองทัพไม่สะดวก จึงมีรับสั่งให้พระยาจักรียกกองทัพเรือออกไปรักษาเมืองสุพรรณบุรีต้านทานข้าศึกไว้พลางก่อน กองทัพเจ้าเมืองพสิมยกเข้ามาหมายจะ

TUDC 21/04/2563

เอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่น ถูกกองทัพเรือพระยาจักรีเอาปืนใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ถอยกลับไปตั้งอยู่บนดอนที่เขาพระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น ครั้นถึงเดือนยี่ขึ้น ๒ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จด้วยกระบวนเรือจากกรุงศรีอยุธยา ไปทำพิธีเหยียบชิงชัยภูมิพื้นไม้ข่มนามที่ตำบลลุมพลี แล้วเสด็จไปประทับที่ (ตำบลป่าโมก) แขวงเมืองวิเศษชัยชาญ อันเป็นที่ประชุมพล โปรดให้เจ้าพระยาสุโขทัยคุมกองทัพบกเมืองเหนือยกเป็นกองหน้าไปตีกองทัพเจ้าเมืองพสิมซึ่งตั้งอยู่ที่เขาพระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปตั้งอยู่ที่ตำบลสามขนอนแขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาสุโขทัยยกไปถึงเขาพระยาแมน ได้รบพุ่งกับกองทัพหน้าของเจ้าเมืองพสิม ตีกองทัพพะม่าแตกพ่ายไป ฝ่ายเจ้าเมืองพสิมเวลานั้นเข้ามายึดเมืองไม่ได้สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางดอนขัดสนสะเบียงอาหาร ฟังข่าวกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ไม่ได้ความ ทำนองออกจะรวนเรอยู่แล้ว พอรู้ว่ากองทัพหน้าแตกก็ไม่ได้คิดจะต่อสู้ รีบถอยหนีกลับไป เจ้าพระยาสุโขทัยได้ทีก็รีบติดตามตีพะม่าไปจนปลายแดนเมืองกาญจนบุรี จับได้ (นายกองชื่อ) ฉางชวีและช้างม้ามาถวายเป็นอันมาก

กองทัพเจ้าเมืองพสิมหนีไปได้สัก ๑๕ วัน กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกลงมาถึงปากน้ำโพในเดือนยี่นั้น ด้วยหัวเมืองเหนือเวลานั้นร้างอยู่ทุกเมืองดังกล่าวมาแล้ว ไม่มีผู้ใดต่อสู้ก็ยกลงมาได้โดยสะดวกทั้งทัพบกทัพเรือ พระเจ้าเชียงใหม่มาตั้งอยู่ที่เมืองชัยนาท ไม่รู้ว่ากองทัพเจ้าเมืองพสิมถอยหนีไปเสียแล้ว จึงให้ไชยะกยอสูและนันทกยอทาง ยกกองทัพหน้าจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ คนลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทราแขวงเมืองพรหม ให้มาสืบสวนนัดกำหนดกับเจ้าเมืองพสิมที่จะยกเข้าตีกรุงศรีอยุธยาให้พร้อมกัน

สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่ากองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกลงมาทางข้างเหนือก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตั้งทัพหลวงที่บ้านชะไวแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ แล้วให้พระราชมนูเป็นนายทัพ ขุนรามเดชะเป็นยกกระบัตรคุมกองทัพหน้ามีจำนวนทหารม้า ๒๐๐ พลราบ ๓,๐๐๐ คนยกขึ้นไปตีกองทัพหน้าของข้าศึกที่ปากน้ำบางพุทรา พระราชมนูกับขุนรามเดชะยกขึ้นไปถึง เห็นว่าจำนวนพลในกองทัพของตนมีน้อยกว่าข้าศึกมากนัก จึงคิดเป็นกลอุบายซุ่มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรให้แยกย้ายกันดักฆ่าฟันข้าศึกที่เที่ยวลาดตระเวนหาสะเบียงอาหาร และคอยแย่งช้างม้าพาหนะมิให้เอาไปเลี้ยงห่างค่ายใหญ่ได้ ถ้าข้าศึกตามจับเห็นมากก็หลบ

TUDC 21/04/2553

เลี่ยงไปเสีย ด้วยชำนาญท้องที่กว่าข้าศึก แต่พอเห็นข้าศึกเผลอก็เข้าปล้นทัพมิให้ข้าศึกอยู่เป็นปกติได้ ทัพหน้าข้าศึกตั้งอยู่ไม่ได้ก็ต้องถอยกลับไปเมืองชัยนาท พระเจ้าเชียงใหม่ได้ข่าวว่ากองทัพเจ้าเมืองพสิมซึ่งยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เสียทีไทยถอยหนีกลับไปเสียแล้ว เห็นจะตีพระนครศรีอยุธยาไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป

พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบก็ขัดเคืองว่าเพราะพระเจ้าเชียงใหม่เฉื่อยช้ายกกองทัพลงมาไม่ทันกำหนด เจ้าเมืองพสิมจึงเสียที จึงให้พระยาอภัยคามินีกับซักแซกยอถ่างและสมิงโยคราชเป็นข้าหลวงถือรับสั่งเข้ามากำกับกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งยับยั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพ็ชรให้ลงมาทำการแก้ตัวใหม่ ยังมิให้กลับคืนไปบ้านเมือง พระเจ้าเชียงใหม่กลัวพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพกลับลงมาตั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ในเดือน ๔ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริว่า ที่คาดว่าไทยจะไม่สู้รบได้แข็งแรงอย่างแต่ก่อนนั้นผิดไปเสียแล้ว จำจะต้องยกกองทัพหลวงเข้ามาเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงจะตีเอากรุงศรีอยุธยาได้ เวลานั้นความทราบถึงกรุงหงสาวดีว่าไทยทิ้งหัวเมืองเหนือเสียหมด รวบรวมเอากำลังมาตั้งรักษาแต่กรุงศรีอยุธยาแห่งเดียว พระเจ้าหงสาวดีจึงดำรัสสั่งให้

TUDC 21/04/2563

พระมหาอุปราชาคุมกองทัพมีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชรแต่เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘ ให้ไพร่พลทำนาตามท้องทุ่งในหัวเมืองเหนือ ตระเตรียมสะเบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพใหญ่ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีจะเสด็จยกมาเองในฤดูแล้งข้างปลายปีระกา ให้พระเจ้าเชียงใหม่รุกลงมาตั้งขัดตาทัพถึงหัวเมืองชั้นในต่อจังหวัดพระนครศรีอยุธยา คอยย่ำยีรบกวนอย่าให้ชาวกรุง ฯ ทำไร่ไถนาได้ในปีนั้น โดยประสงค์จะให้สะเบียงอาหารข้างกรุงศรีอยุธยาเบาบาง เวลาถูกล้อมพระนครจะได้เกิดอดอยากโดยเร็ว พระเจ้าเชียงใหม่ก็ต้องยกกองทัพบกทัพเรือกลับลงมาอีก ครั้นเห็นผู้คนตามหัวเมืองชั้นในเบาบางไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกกองทัพเลยลงมาตั้งถึงบ้านสระเกศ (ใกล้กับตำบลไชโย) ในแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไปเที่ยวไล่จับราษฎรตามอำเภอในจังหวัดกรุง ฯ มิให้ทำไร่ไถนาได้ เจ้าเมืองพะเยาบังอาจคุมทหารม้ากองอาสาล่วงเข้ามาเผาบ้านเรือนราษฎรจนถึงตำบลสะพานเผาข้าวในชานพระนคร สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็รีบเสด็จยกพลทหารม้าออกไปด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้ารบพุ่งข้าศึกถึงตะลุมบอน ฆ่าเจ้าเมืองพะเยาตายในที่รบและจับพวกไพร่พลได้ก็มาก ที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีไป

TUDC 21/04/2563

สมเด็จพระนเรศวรเห็นจะได้ทรงทราบความจากคำให้การ

ของพวกชะเลยที่จับได้ในคราวนี้ ว่าพระเจ้าหงสาวดีคิดจะทำสงครามเป็นการแรมปีดังกล่าวมา ทรงพระดำริเห็นว่าจำจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสียจากหัวเมืองชั้นในก่อน จึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก ก็ตรัสสั่งให้จัดกองทัพบกทัพเรือรวมจำนวนพล ๘๐,๐๐๐ คน จะยกไปตีกองทัพเมืองเชียงใหม่ ในเวลากำลังประชุมพลอยู่ ณ ทุ่งลุมพลีนั้น ได้ข่าวลงมาว่ามีพวกกองอาสาเมืองเชียงใหม่ยกลงมาเที่ยวไล่ขับจับคนถึงบ้านป่าโมกอีกทาง๑ สมเด็จพระนเรศวรก็รีบให้จัดกระบวนเรือเร็วเสด็จไปด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถและข้าราชการที่รักษาพระองค์อยู่ในเวลานั้น เสด็จไปถึงตำบลป่าโมกน้อยพบกองทัพสะเรนันทสูซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ให้คุมพล ๕,๐๐๐ คน ยกลงมาเที่ยวจับราษฎรในแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ ก็ตรัสสั่งให้เทียบเรือเข้าข้างฝั่ง สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นบกคุมพลเข้าโจมตีทัพข้าศึกด้วยพระองค์เอง รบพุ่งกันเป็นสามารถ ครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกนายทัพเชียงใหม่ตายคน ๑ ข้าศึกต้านทานไม่ได้ก็แตกหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสาพากันไล่ตามขึ้นไป จนปะทะกองทัพพระยาเชียงแสนซึ่งเป็นนายทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่กำลังยกตามลงมาก็รบพุ่งกัน พวกกองอาสาน้อยก็ต้องล่าถอย พวกเชียงใหม่ก็ไล่ติดตามลงมา สมเด็จพระ

TUDC 21/04/2563

นเรศวรทรงทราบว่าข้าศึกไล่ประชิดกองอาสาลงมา เกรงจะกลับลงเรือไม่ทัน จึงให้เลื่อนเรือพระที่นั่งกับเรือที่มีทหารประจำอยู่ในกระบวนเสด็จ ขึ้นไปรายลำอยู่ข้างเหนือปากคลองป่าโมกน้อย พอข้าศึกไล่กองอาสามาถึงที่นั่น ก็ให้เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงข้าศึกขึ้นไปจากเรือ ฝ่ายข้าศึกเห็นทัพเรือไทยขึ้นไปช่วยกัน ก็ละพวกอาสาหันมารบพุ่งกับทัพเรือ ข้าศึกตั้งรายบนตลิ่งยิงปืนโต้ตอบกันกับทัพเรือ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างทรงพระแสงปืนนกสับยิงข้าศึกไปแต่เรือพระที่นั่งด้วยกันกับพลทหารทั้งปวง และครั้งนั้นรบกันใกล้ ๆ ผู้คนถูกปืนเจ็บป่วยล้มตายลงด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถหาต้องอาวุธข้าศึกไม่ รบกันอยู่จนกองทัพบกซึ่งยกมาจากทุ่งลุมพลีตามขึ้นไปถึงก็เข้าช่วยรบพุ่ง กองทัพพระยาเชียงแสนต้านทานไม่ไหวก็ถอยหนีกลับไปข้างเหนือ สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงรวบรวมกองทัพทั้งปวงให้ตั้งอยู่ที่ตำบลป่าโมกนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกศ ทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไปตีกองสะเรนันทสูแตกและรบพุ่งจนกองทัพพระยาเชียงแสนต้องถอยหนีไป คาดว่าสมเด็จพระนเรศวรคงจะยกกองทัพตามขึ้นไป ปรึกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกกำลังกองทัพใหญ่ชิง

TUDC 21/04/2563

ลงมาตีกองทัพสมเด็จพระนเรศวรเสียก่อน อย่าให้ทันรวมกำลังยกต่อขึ้นไป พระเจ้าเชียงใหม่จึงจัดกองทัพใหม่ ให้พระยาเชียงแสนกับสะเรนันทสูทำการแก้ตัวเป็นทัพหน้าคุมพล ๑๕,๐๐๐ คน กองทัพหลวงของพระเจ้าเชียงใหม่มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ คน กำหนดฤกษ์จะยกลงมาในเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘

ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมานั้น กองทัพสมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่ตำบลป่าโมก ทรงพระดำริว่ากองทัพพระยาเชียงแสนเป็นแต่ถอยหนีไป มิได้แตกยับเยินน่าจะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุไฉนจึงหายไปหลายวันไม่ยกลงมา ดีร้ายพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเป็นอุบายศึกสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงดำรัสสั่งให้พระราชมนูนายทหารเอกคุมกองทัพมีจำนวน ๑๐,๐๐๐ คน ยกขึ้นไปตรวจตระเวนดูที่ข้าศึกว่าจะทำอย่างไร แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จยกทัพหลวงเป็นกระบวนทัพบกมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ คนตามขึ้นไป

กองทัพพระราชมนูยกขึ้นไปถึงบางแก้ว ปะทะกับทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมา ก็รบพุ่งกัน ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปถึงบ้านแห ได้ยินเสียงปืนใหญ่น้อยหนาขึ้นทุกที ก็ทรงทราบว่าพระราชมนูขึ้นไปพบกองทัพ

TUDC 21/04/2563

เชียงใหม่ซึ่งหมายจะลงมาตีกองทัพไทย จึงทรงพระดำริเป็นกลอุบายกระบวนรบ ให้หยุดกองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมนู แล้วแปรกระบวนทัพหลวงไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกป่ากะทุ่มข้างฝั่งตะวันตก แล้วให้ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ล่าถอยลงมา ฝ่ายพระราชมนูซึ่งเป็นนายทหารเอกคน ๑ ของสมเด็จพระนเรศวร ชะรอยจะเห็นว่ากำลังรี้พลไล่เลี่ยกับกองทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ที่รบพุ่งกันอยู่ พอจะต่อสู้รอกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงได้ก็ไม่ถอยลงมา สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้จมื่นทิพรักษาเป็นข้าหลวงขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมนูก็สั่งให้มากราบทูลอีกว่า รบพุ่งกับข้าศึกติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงรี้พลจะเลยแตกพ่ายเอาไว้ไม่อยู่ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ตรัสสั่งให้จมื่นทิพรักษาคุมทหารม้าเร็วรีบกลับไปสั่งพระราชมนูให้ถอย ถ้าไม่ถอยก็ให้ตัดเอาศีรษะพระราชมนูมาถวาย พระราชมนูทราบกระแสรับสั่งก็ตกใจ ให้โบกธงบอกสัญญาให้ถอยทัพ นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นธงสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นพอกองทัพหลวงพระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกเชียงใหม่สำคัญว่ากองทัพไทยแตกก็ดีใจ พากันโห่ร้องรุกไล่ลงมา เห็นไทยเอาแต่หนีก็ยิ่งชิงกันไล่ ด้วยอยากได้ช้างม้าข้าชะเลยเป็นอาณาประโยชน์ ติดตามมิได้เป็นกระบวนศึกลง

TUDC 21/04/2563

มาจนถึงที่สมเด็จพระนเรศวรซุ่มกองทัพหลวงอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียกลสมพระประสงค์ ก็ให้ยิงปืนโบกธงสัญญายกกองทัพหลวงเข้ายอกลางทัพข้าศึก ฝ่ายพระราชมนูเห็นกองทัพหลวงเข้าตีโอบดังนั้น รู้ที่อุบายก็ให้โบกธงสัญญาสั่งกองทัพให้กลับรวมกันตีกระหนาบเข้าไปอีกด้านหนึ่ง รบพุ่งกันถึงตะลุมบอน กองทัพเชียงใหม่เสียทีก็แตกพ่ายทั้งทัพหน้าทัพหลวง สมเด็จพระนเรศวรได้ทีก็เร่งกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับเยินคุมกันไม่ติด ที่ถูกฆ่าฟันเสียก็มาก ตัวนายตายในที่รบครั้งนั้นท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ ๕ คน คือ พระยาลอ ๑ พระยากาว ๑ พระยานคร ๑ พระยาเชียงราย ๑ พระยางิบ ๑ พระยามอญที่มากำกับทัพคือ สมิงโยคราช กับสะเรนันทสูเจ้าเมืองเตรินก็ตายในที่รบด้วย และกองทัพไทยได้ช้างใหญ่ ๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ กับเครื่องศัสตราวุธอีกเป็นอันมาก

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริว่าข้าศึกเสียทัพกำลังตื่นเป็นโอกาสที่จะทำซ้ำเติมอย่าให้ตั้งตัวได้ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้นจนเวลาพลบค่ำ เห็นว่ารี้พลเหน็ดเหนื่อยก็ประทับแรมพักอยู่ที่บ้านชะไวหน่อยหนึ่ง แล้วเรียกกองทัพยกต่อไปในเวลาดึก กำหนดให้ถึงบ้านสระเกศเข้าตีค่ายพระเจ้าเชียงใหม่แต่พอเช้าตรู่ให้พร้อมกัน ฝ่ายพระ

เจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกศ ทราบว่ากองทัพไทยยกติดตามขึ้นไป ก็ไม่อาจยับยั้งเลยหนีต่อไปในเวลากลางคืน กองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกศเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เพลาเช้า เห็นแต่พวกข้าศึกกำลังเก็บข้าวของเตรียมจะหนี อยู่อลหม่านไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็เข้าค่ายข้าศึกได้โดยง่าย จับได้พระยาเชียงแสนนายทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่ กับรี้พลนายไพร่เป็นชะเลยกว่า ๑๐,๐๐๐ คน ได้ทั้งช้าง ๑๒๐ เชือก ม้ากว่า ๑๐๐ ตัว เรือรบและเรือลำเลียงสะเบียงอาหารก็ได้กว่า ๔๐๐ ลำ นอกจากนั้นยังได้เครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์เป็นอันมาก แม้จนเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ได้ไว้หลายสิ่ง

เมื่อได้ค่ายที่บ้านสระเกศแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเสด็จตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมืองนครสวรรค์ สืบได้ความว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนีไปยังกองทัพพระมหาอุปราชาในเมืองกำแพงเพ็ชรแล้ว จะติดตามต่อไปเห็นไม่ได้ที จึงตรัสสั่งให้ตั้งกองสอดแนมไว้ที่เมืองนครสวรรค์ แล้วเสด็จยกกองทัพกลับมา ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ทรงพระวิตกเกรงว่าพระมหาอุปราชาจะยกกองทัพหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ลงมาอีก จึงให้จัดกองทัพหลวงเสด็จไปเอง ออกจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ยกหนุนกองทัพสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปถึงปากน้ำบาง

TUDC 21/04/2563

พุทรา สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จกลับลงมา กราบทูลการที่ได้รบพุ่งมีชัยชะนะข้าศึก และทูลพระดำริว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่เป็นทัพใหญ่ของข้าศึกก็แตกยับเยินไปแล้ว กองทัพพระมหาอุปราชาเป็นแต่มาตั้งคุมคนให้ทำนา เวลาก็ใกล้ฤดูฝนแล้ว ข้าศึกเห็นจะไม่ยกมารบพุ่งจนถึงฤดูแล้งปีหน้า สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ก็ให้เลิกกองทัพทั้งปวงกลับคืนมายังพระนคร

สมเด็จพระนเรศวรมีชัยชะนะครั้งนี้ เป็นการสำคัญแก่เมืองไทยมาก โดยฉะเพาะเหมาะแก่เวลานั้นเอง ด้วยไทยถูกเมืองหงสาวดีทำเอายับเยินจนใจคนครั่นคร้ามมาช้านาน แม้อยากกลับเป็นอิสสระอยู่ด้วยกันหมด ก็ไม่มีใครรู้ว่าจะทำอย่างไรให้สมประสงค์ได้ สมเด็จพระนเรศวรกล้าเริ่มพยายามก่อน ชั้นแรกก็ได้แต่คนชั้นหนุ่มซึ่งทรงฝึกหัดอบรมร่วมใจยอมเสี่ยงภัยตามเสด็จ แต่คนทั้งหลายโดยมากยังไม่แลเห็นว่าจะสำเร็จได้ แม้ที่เห็นว่าหาภัยให้บ้านเมืองเปล่าๆ ก็คงมี ข้อนี้พึงเห็นได้เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสสรภาพ พระยาสวรรคโลกกับพระยาพิชัยถึงบังอาจเป็นกบฏด้วยยังเชื่ออำนาจเมืองหงสาวดี ไทยที่ครั่นคร้ามข้าศึกเห็นจะมีอยู่โดยมาก ที่สมเด็จพระนเรศวรรบชะนะครั้งนั้น เหมือนพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ว่าไทยก็อาจจะรบพุ่งเอาชะนะพวกหงสาวดีได้

TUDC 21/04/2563

เหมือนกัน ก็หายครั่นคร้ามแต่นั้นมา ที่ว่าชะนะเหมาะแก่เวลานั้น ด้วยศึกครั้งรบเจ้าเมืองพสิมกับเจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นแต่ศึกนำศึกใหญ่ซึ่งจะมีในปีหน้า สมเด็จพระนเรศวรได้น้ำใจรี้พลทั้งที่สิ้นครั่นคร้ามและที่วางใจในพระสติปัญญากล้าหาญเพิ่มพระกำลังขึ้น จึงสามารถต่อสู้ศึกใหญ่หลวงดังจะพรรณนาต่อไป

(๗)

ถึงเดือน ๑๒ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงก็ยกกองทัพหลวงมายังเมืองไทยทางด่านแม่สอด เวลานั้นไทยทิ้งหัวเมืองเหนือให้แก่ข้าศึกหมด พระเจ้าหงสาวดีจึงมาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพ็ชร มีจำนวนพลเบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ คน ให้จัดเป็นทัพกษัตริย์ ๓ ทัพ คือทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีทัพ ๑ ทัพพระมหาอุปราชาทัพ ๑ ทัพพระเจ้าตองอูทัพ ๑ แต่พระเจ้าเชียงใหม่นั้นพระเจ้าหงสาวดีขัดเคืองว่ามาแพ้ไทย จึงให้เป็นแต่พนักงานสำหรับขนสะเบียงอาหาร ครั้นจัดพร้อมแล้วก็เดินทัพลงมา เมื่อถึงเมืองนครสวรรค์ให้กองทัพพระมหาอุปราชายกแยกมาทางเมืองลพบุรี เมืองสระบุรี แล้วมาบรรจบทัพหลวงที่พระนครศรีอยุธยา ส่วนกองทัพพระเจ้าตองอูให้ยกลงมาทางริมแม่น้ำฝั่งตะวันออก กองทัพพระเจ้าหงสาวดีนั้นยกลงมาทางฝั่งตะวัน

TUDC 21/04/2563

ตก ทั้ง ๒ ทัพนี้ลงมาถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ตั้งค่ายรายกันอยู่ทางทิศเหนือกับทิศตะวันออกแต่ ๒ ด้าน ด้วยเป็นทางที่จะเข้าตีพระนครได้สะดวกกว่าด้านอื่น กองทัพพระเจ้าหงสาวดีอยู่ด้านเหนือ ตั้งค่ายหลวงที่ขนอนปากคู ให้กองทัพมังทอดราชบุตรกับพระยารามตั้งที่ตำบลมะขามหย่อง ให้กองพระยานครตั้งที่ตำบลพุทธเลา ให้กองนันทสูตั้งที่ขนอนบางลาง กองทัพพระเจ้าตองอูให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองทางทิศตะวันออก ครั้นกองทัพพระมหาอุปราชามาถึง ให้ตั้งที่ทุ่งชายเคืองด้านตะวันออกต่อกองทัพพระเจ้าตองอูลงมาทางบางตะนาวข้างใต้

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยามีเวลาเตรียมการป้องกันพระนครมาหลายเดือน ด้วยรู้อยู่แล้วว่าพอสิ้นฤดูฝนจะมีศึกใหญ่ และรู้ตัวว่าอิสสระของเมืองไทยจะตายหรือจะรอดก็จะได้เห็นกันในการต่อสู้ศึกใหญ่นั้น เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๓๑ ปี ทรงเตรียมการต่อสู้ข้าศึกมาตลอดฤดูฝน สังเกตดูลักษณะการที่สมเด็จพระนเรศวรทรงจัดผิดกับเคยปรากฏในการป้องกันพระนครเมื่อสงครามครั้งก่อน ๆ หลายอย่าง เห็นได้ว่าคงทรงพิจารณาวิธีเก่าที่เคยใช้ได้ผลมาอย่างไร วิธีอย่างใดได้ผลดีก็คงไว้และเพิ่มพูนให้ดีขึ้น เช่นการที่ใช้ปืนใหญ่เป็นสิ่งสำคัญในการป้องกันพระนครเป็นต้น วิธีอย่าง

TUDC 21/04/2563

ใดเคยใช้ไม่ได้ผลดีก็เลิกเสียหรือแปลงเป็นอย่างอื่น เช่นเคยให้ไปตั้งป้อมรายรอบขอบชานพระนครเป็นต้น จะว่าแต่ข้อสำคัญที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารมี ๔ ข้อ คือ

(๑) ตั้งแต่เข้าฤดูฝน ให้เกณฑ์คนออกตั้งทำนาทั่วทุกทำเลนาในจังหวัดพระนครและหัวเมืองที่ใกล้เคียง และให้ทหารกองอาสาออกไปคอยตรวจตราป้องกันมิให้พวกข้าศึกมารังแกคนทำนาได้ เมื่อได้ข่าวว่าข้าศึกยกกองทัพใหญ่ลงมาเวลานั้นข้าวกำลังออกรวงก็ให้รีบเกี่ยวเก็บขนเอาเข้ามารวมไว้ในพระนคร ที่จะเอามาไม่ได้ทันก็ให้ทำลายเสีย มิให้ได้ไปเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก

(๒) ให้ระดมคนทั้งในจังหวัดกรุง ฯ และหัวเมืองชั้นในเข้ามาประจำรักษาพระนครเหมือนทุกคราว แต่คราวนี้เอาความรู้การที่เคยปรากฏว่าเมื่อต้อนคนเข้าพระนครแต่ก่อนมาผู้คนที่อยู่ตามอำเภอห่างไกลมักหนีข้าศึกไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดง ไม่ได้ตัวมาเสียเป็นอันมาก คราวนี้จึงเลือกพวกทหารที่ชำนาญป่าตั้งเป็นนายกองอาสา ให้แยกย้ายกันไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่กระจัดพลัดพรายรวมเข้าเป็นกองโจร คอยเที่ยวตีตัดลำเลียงข้าศึกทำลายเสีย อย่าให้ส่งสะเบียงอาหารและเครื่องยุทธภัณฑ์มาถึงกันได้สะดวก

TUDC 21/04/2563

(๓) การป้องกันพระนครนั้น รักษาเพียงตั้งแต่ตัวเมือง

ออกไปจนตลอดชานพระนคร กับรักษาทางน้ำที่จะยกพลไปมาได้ทุกด้านในชานพระนคร ทางแม่น้ำก็รักษาแต่ข้างใต้สำหรับใช้เรือใหญ่ส่งสะเบียงอาหารเครื่องยุทธภัณฑ์มาทางทะเลให้ถึงพระนครได้ ส่วนการเตรียมกำลังก็เกณฑ์ผู้คนและสะสมพาหนะสะเบียงอาหารและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ตามแบบเดิม แต่คราวนี้หาปืนใหญ่ทุกขนาดเพิ่มเติมขึ้นอีกมาก

(๔) การจัดกระบวนทัพนั้น ครั้งนี้ดูจัดเป็น ๔ อย่าง คือ กองทัพเรือมีทั้งพวกเรือเร็วและเรือปืนใหญ่ สำหรับเที่ยวดักยิงข้าศึกมิให้รุกเข้ามาใกล้พระนคร กองทัพบกครั้งนี้ชอบใช้เป็นกองแล่น สำหรับออกเที่ยวจู่ตีข้าศึกเวลาได้ที่ ไม่ใช้วิธีออกตั้งค่ายประชิดข้าศึก ทหารรักษาพระนครก็อยู่ประจำตามป้อมปราการเหมือนอย่างแต่ก่อน และยังมีกองสอดแนมซึ่งในสมัยสมเด็จพระนเรศวรชอบใช้มาก ล้วนเป็นคนเลือกสรร ให้แยกย้ายกันเที่ยวสอดแนมท่วงทีของข้าศึกและติดต่อกับพวกกองโจรที่อยู่ภายนอก บอกข่าวให้รู้ทันการเสมอ

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกลงมาถึงกรุง ฯ เมื่อต้นเดือนยี่นั้น ข้าวในท้องนาทุ่งหันตราข้างนอกกรุง ฯ ทางด้านตะวันออกยังเกี่ยวไม่เสร็จ ครั้นรู้ว่ากองทัพข้าศึกเข้ามาใกล้จึงโปรดให้เจ้าพระยากำแพงเพชร ซึ่งได้ว่าที่สมุหกลาโหมคุมกองทัพออกไปตั้งป้องกันผู้คนที่ออกไปเกี่ยวข้าว พอพระ

TUDC 21/04/2563

มหาอุปราชายกกองทัพมาถึง ให้กองทัพม้ามาตีกองทัพเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรแตกพ่ายเข้ามายังพระนคร สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ด้วยรบกันมาในชั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงบัญชาการนี้ ไทยยังไม่เคยแตกพ่ายข้าศึกเลย ทรงเกรงว่าเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรไปทำเสียการ ไพร่พลจะกลับครั่นคร้ามข้าศึกเสีย สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งลำเดียวกันยกออกไปรบพุ่งกับข้าศึกที่ทุ่งชายเคืองในทันที สมเด็จพระเอกาทศรถถูกกะสุนปืนฉลองพระองค์ขาดตลอดพระกรแต่หาต้องพระองค์ไม่ รบกันอยู่จนเวลาพลบค่ำ ข้าศึกถอยไปจากค่ายเจ้าพระยากำแพงเพ็ชรที่ตีได้นั้นแล้วจึงเสด็จกลับเข้าพระนคร ดำรัสสั่งให้ประหารชีวิตเจ้าพระยากำแพงเพ็ชร แต่สมเด็จพระชนกดำรัสขอชีวิตไว้ จึงเป็นแต่ให้ถอดจากตำแหน่งมิให้ว่าการกลาโหมต่อไป พวกข้าราชการทั้งปวงก็พากันเกรงพระราชอาญา ตั้งหน้ารบพุ่งทั่วกันแต่นั้นมา

ในพงศาวดารพะม่าว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาแล้ว ให้กองทัพเข้าตีปล้นพระนครหลายครั้ง แต่ไม่ปรากฏว่าตีทางไหนบ้าง เป็นแต่กล่าวว่าไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อน ๆ พะม่ายกเข้ามาคราวใด ไทยก็ตีเอาต้องกลับถอยคืนไปค่ายที่เดิมทุกคราว พระเจ้าหงสาวดีล้อมพระนครอยู่

TUDC 21/04/2563

กว่าเดือน ก็ไม่สามารถเข้าตั้งประชิดติดพระนครได้ ในระหว่างนั้นพวกกองโจรซึ่งสมเด็จพระนเรศวรให้ไปรวบรวมคนจัดขึ้นตามหัวเมืองมีหลายหมวดหลายกอง พากันเที่ยวตีตัดลำเลียงสะเบียงอาหารของข้าศึก ส่งมาถึงกันไม่ได้สะดวก ก็เกิดอัตคัดแล้วเลยเกิดความเจ็บไข้ขึ้นในกองทัพที่ตั้งล้อมพระนคร พอสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าเกิดความไข้เจ็บในกองทัพข้าศึก เห็นได้ทีก็ให้ออกจู่ปล้นค่ายข้าศึกซึ่งตั้งอยู่ ณ ที่ต่าง ๆ ทั้งกลางวันและกลางคืนมิให้อยู่เป็นปกติได้ ในหนังสือพงศาวดารไทยมีรายการฉะเพาะแต่คราวที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปรบเอง คือ

เมื่อเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เวลา ๕ นาฬิกา เสด็จออกปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพุทธเลา (ทำนองข้าศึกกองนี้จะอ่อนกว่ากองอื่น) ข้าศึกแตกหนี ได้ค่ายพระยานคร (ให้เผาค่ายข้าศึกเสีย) แล้วเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร

เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลากลางคืน เสด็จออกไปปล้นค่ายทัพหน้าของพระเจ้าหงสาวดี ข้าศึกไม่รู้ตัวแตกพ่าย ได้ค่ายนั้นแล้วไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงจากม้าทรงคาบพระแสงดาบ นำทหารขึ้นปีนระเนียดจะเข้าค่ายพระเจ้าหงสาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาจึงเข้าไม่ได้ ขณะนั้นพอข้าศึกกรูกันมามากก็เสด็จ

TUDC 21/04/2563

กลับคืนเข้าพระนคร พระแสงดาบซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้น จึงปรากฏนามว่า "พระแสงดาบคาบค่าย" มาจนตราบเท่าทุกวันนี้

การที่สมเด็จพระนเรศวรไปปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้น ในหนังสือพงศาวดารว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีทราบ ตรัสแก่เสนาบดีว่าซึ่งสมเด็จพระนเรศวรออกมาทำการเป็นอย่างพลทหารดังนี้ เหมือนกับเอาพิมเสนมาแลกกับเกลือ นี่พระราชบิดาจะรู้หรือไม่ เสนาบดีกราบทูลว่าพระราชบิดาเห็นจะไม่ทรงทราบ ถ้าทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าพระนเรศวรทำศึกอาจหาญนัก ถ้าออกมาอีกถึงจะเสียทหารสักเท่าใด ก็จะแลกเอาตัวพระนเรศวรให้จงได้ จึงตรัสให้ลักไวทำมูซึ่งเป็นนายทหารมีฝีมือ คุมทหารเพิ่มเติมไปรักษาค่ายกองหน้า รับสั่งกำชับไปว่าถ้าพระนเรศวรออกมาอีก ให้คิดอ่านจับเป็นให้จงได้

ครั้นถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปตั้งซุ่มทัพอยู่ที่ท่งลุมพลี หมายจะเข้าปล้นค่ายพระเจ้าหงสาวดีอีก และครั้งนี้ชะรอยลักไวทำมูซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้คอยจับสมเด็จพระนเรศวร จะสอดแนมรู้ว่าเสด็จออกไปอีกจึงให้ทหารทศคุมทหารม้ากอง ๑ ยกมารบล่อ สมเด็จพระนเรศวรเห็นข้าศึกน้อย ก็เสด็จทรงม้าเข้ารบพุ่งไล่ไปแต่ด้วย

TUDC 21/04/2563

ลำพังกระบวนม้า ส่วนกระบวนราบตามไปข้างหลัง พะม่าสู้พลางหนีพลาง ล่อให้ไล่ไปจนถึงที่ลักไวทำมูคุมกองทหารซุ่มไว้ก็กรูกันออกห้อมล้อม สมเด็จพระนเรศวรทรงต่อสู้ข้าศึกเป็นสามารถ ลักไวทำมูขับม้าเข้ามาจะจับพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรทรงแทงด้วยพระแสงทวนถูกลักไวทำมูตาย ทหารทศเข้ามาแก้ลักไวทำมู ก็ทรงฟันด้วยพระแสงดาบตายอีกคน ๑ แต่พวกพะม่าเห็นไทยน้อยตัวก็ห้อมล้อมไว้ รบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง จนพวกทหารราบตามไปทัน จึงเข้าแก้ไขสมเด็จพระนเรศวรออกจากที่ล้อมกลับคืนมาพระนครได้

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จโดยกระบวนเรือเร็ว จู่ไปตีทัพพระมหาอุปราชาซึ่งตั้งอยู่ ณ ขนอนบางตะนาว แตกพ่ายถอยลงไปตั้งอยู่ที่บางกะดาน

พระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมกรุง ฯ มาแต่เดือนยี่ ปีจอ จนเดือน ๖ ปีกุน พ.ศ. ๒๑๓๐ ถึง ๕ เดือน ตีไม่ได้กรุงศรีอยุธยา เห็นไพร่พลเจ็บป่วยล้มตายร่อยหรอลงทุกทีก็ท้อพระหฤทัย ดำรัสปรึกษานายทัพนายกองทั้งปวง เสนาบดีผู้ใหญ่จึงทูลว่ากรุงศรีอยุธยานี้ภูมิฐานมั่นคงนัก จะตีเอาโดยเร็วเห็นจะไม่ได้ บัดนี้ก็เข้าฤดูฝน จะตั้งทำการต่อไปไพร่พลก็จะลำบากยิ่งขึ้นทุกที ควรจะถอยทัพกลับไปทำนุบำรุงรี้พลเสียสักคราวหนึ่ง ต่อฤดูแล้งหน้าจึงค่อยยกมาตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล้า

TUDC 21/04/2563

หาญในการศึก รี้พลก็มีน้อย รบขับเคี่ยวไปหลายคราวเข้า ก็คงหมดกำลังที่จะต่อสู้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย จึงมีรับสั่งให้เตรียมถอยทัพ ให้กองทัพพระมหาอุปราชาซึ่งลงมาตั้งอยู่ที่สุดแนวข้างใต้ถอยกลับไปก่อน ให้กองทัพพระเจ้าตองอูยกกลับเป็นกองรั้งหลัง

เมื่อเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรยกทัพเรือลงไปที่บางกะดานหมายจะตีกองทัพพระมหาอุปราชาอีก เห็นพระมหาอุปราชากำลังถอยทัพกลับไป ได้รบพุ่งแต่กับกองหลังของพระมหาอุปราชา ก็ทรงทราบว่าพระเจ้าหงสาวดีจะถอยทัพ จึงเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร ทรงรีบจัดกองทัพยกไปตั้งที่วัดเดชริมน้ำตรงภูเขาทอง ถึงเดือน ๗ ขึ้นค่ำ ๑ ให้เอาปืนขนาดใหญ่ลงในเรือสำเภาขันฉ้อตามขึ้นไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จถึงวันขึ้น ๘ ค่ำก็ให้เอาปืนใหญ่ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี ถูกช้างม้าผู้คนล้มตาย พระเจ้าหงสาวดีทนอยู่ไม่ได้ ก็ต้องรีบถอยทัพหลวงกลับขึ้นไปตั้งอยู่ที่ป่าโมก เมื่อกองทัพหงสาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้กองทัพบกยกติดตามตีข้าศึกไปจนทะเลมหาราชทาง ๑ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จโดยกระบวนทัพเรือ ตามตีกองทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีขึ้นไปจนถึงป่าโมกอีกทาง ๑ ในพงศาวดาร

TUDC 21/04/2563

พะม่าว่า พระสังกะทัตที่เคยไปตีเมืองคังด้วยกันกับพระนเรศวร คุมกองทัพเมืองตองอู่ที่รั้งหลังสามารถต้านทานได้ กองทัพหงสาวดีจึงไม่แตกฉาน จะอย่างไรก็ดี คงเป็นด้วยข้าศึกมากกว่าไทยมากนัก และในครั้งนั้นฝ่ายไทยเตรียมแต่จะรบรับมิได้เตรียมรบอย่างบุกรุก สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่ากำลังไม่พอจะตีข้าศึกให้ถึงแตกฉานได้ เห็นพระเจ้าหงสาวดีล่าทัพหนีไป พระนครพ้นภัยแล้ว ก็เรียกกองทัพกลับคืนมา ทางโน้นพระเจ้าหงสาวดีก็ให้เลิกทัพกลับไปบ้านเมือง

ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยารบแพ้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองในรัชชกาลสมเด็จพระมหินทร ฯ ต้องเสียอิสสรภาพตกเป็นประเทศราชขึ้นกรุงหงสาวดีมาแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๑๒ จนสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสสรภาพที่เมืองแครงเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ นับเวลาที่เมืองไทยต้องเป็นเมืองขึ้นของชาติอื่นอยู่ ๑๕ ปี แต่อิสสรภาพของเมืองไทยยังอยู่ในระหว่างเสี่ยงภัยต่อมาอีก ๓ ปี จนสมเด็จพระนเรศวรรบชะนะพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงครั้งนี้ จึงเป็นอิสสรภาพมั่นคงตั้งแต่ปีกุน พ.ศ. ๒๑๓๐ สืบมา.

TUDC 21/04/2563

ภาคที่ ๓

สมเด็จพระนเรศวรแผ่อาณาเขตต์

---

(๑)

ตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงเลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุธยาแล้ว ไทยว่างการสงครามกับพะม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระชนมายุได้ ๗๕ ปี ประชวรสวรรคตเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินเมื่อพระชันษาได้ ๓๕ ปี ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราช พระเอกาทศรถ ให้เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศสูงเสมออย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์ ๑ พอสมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์ได้ ๔ เดือน ก็เกิดศึกหงสาวดีมาตีเมืองไทยอีก

เหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนี้ ในพงศาวดารพะม่าว่าตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีต้องล่าทัพกลับไปจากเมืองไทย พอข่าวแพร่หลาย พวกเมืองขึ้นต่างชาติต่างภาษาก็กะด้างกะเดื่อง จนถึงเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังตั้งแข็งเมืองขึ้นอีก พระเจ้าหงสาวดีปรึกษาเสนาบดีถึงการที่จะปราบปราม มีเสนาบดีคนหนึ่งชื่อสิริชัยนรธา ทูลว่าที่เมืองคังกำเริบขึ้นก็เพราะเห็นว่าปราบไทย

TUDC 21/04/2563

ไม่ลง จึงตั้งแข็งเมืองเอาอย่างไทยบ้าง ถ้ายังปราบไทยไม่ลงอยู่ตราบใด ถึงปราบเมืองคังได้ก็คงมีเมืองอื่นเอาอย่างไทยต่อไปอีก จำต้องปราบเมืองไทยอันเป็นต้นเหตุให้ราบคาบเสียให้ได้ เมืองอื่นจึงจะยำเกรงเป็นปกติต่อไป พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย พอได้ข่าวว่ากรุงศรีอยุธยาเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดิน คาดว่าการภายในบ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลงไม่ปกติ เป็นโอกาสพระเจ้าหงสาวดีจึงให้จัดกองทัพ ๒ ทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งได้เป็นพระเจ้าแปรขึ้นใหม่ คุมกองทัพจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ คนยกไปตีเมืองคังทาง ๑ ให้เจ้าเมืองพสิมกับเจ้าเมืองพุกามเป็นทัพหน้า พระมหาอุปราชาเป็นจอมพลคุมทัพหลวงจำนวนพลรวมกัน ๒๐๐,๐๐๐ คนยกมาตีเมืองไทยทาง ๑

พระมหาอุปราชายกออกจากเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ เดินกองทัพเข้ามาเมืองไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ หาเดินทางด่านแม่สอดเหมือนเมื่อพระเจ้าหงสาวดียกมาไม่ ความข้อนี้ทำให้เห็นว่ากองทัพหงสาวดียกมาครั้งนี้หมายจะจู่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาไม่ให้ทันตระเตรียมป้องกันได้พรักพร้อม เพราะยกเข้ามาทางด่านแม่สอด ตั้งแต่เข้าแดนไทยแล้วยังต้องเดินทางอีกกว่าเดือน กองทัพจึงจะลงมาถึงพระนครศรีอยุธยา และยังต้องสั่งให้เตรียมสะเบียงอาหารล่วงหน้าให้ไทยรู้ตัวมีเวลาตระเตรียมนาน ถ้า

TUDC 21/04/2563

ยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ข้ามแดนมาเพียง ๑๕ วันก็ถึงกรุง ฯ ทางใกล้กว่ากัน สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเพราะเหตุนี้ พระมหาอุปราชาจึงยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา ครั้งนี้รู้ตัวเร็ววันก็เห็นจะมีความลำบากอยู่ ด้วยจะต้อนผู้คนพลเมืองเข้าพระนครดังคราวก่อน ๆ ไม่ทัน แต่วิสัยสมเด็จพระนเรศวรว่องไวในเชิงศึก เมื่อเห็นว่าจะตั้งคอยต่อสู้อยู่ที่กรุง ฯ จะไม่ได้เปรียบข้าศึกเหมือนหนหลัง ก็ทรงพระราชดำริกระบวนรบเป็นอย่างอื่น รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปในเดือนยี่ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรี ทรงทราบว่าข้าศึกยกล่วงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ซุ่มทัพหลวงไว้ แต่งกองทัพน้อยเป็นทำนองเหมือนกับจะไปรักษาเมืองกาญจนบุรี ยกไปล่อข้าศึก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชาเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี เห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ สำคัญว่าไทยจะตั้งมั่นคอยต่อสู้อยู่ที่พระนครศรีอยุธยาอย่างคราวก่อน ก็ยกเข้ามาด้วยความประมาท ครั้นมาพบพวกกองทัพล่อของสมเด็จพระนเรศวร เห็นเป็นทัพเล็กน้อยทัพหน้าของพระมหาอุปราชาก็เข้ารบพุ่ง กองทัพล่อต่อสู้อยู่หน่อยหนึ่งแล้วก็แกล้งถอยหนี พวกกองทัพหงสาวดีเห็นได้ทีก็ไล่ติดตามมา เข้าในที่ซุ่มของสมเด็จพระนเรศวร ฯ ให้กองทัพออกระดมตี ได้รบพุ่งกันถึงตะลุมบอน กองทัพ

TUDC 21/04/2563

หงสาวดีเสียทีก็แตกพ่าย ถูกไทยฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก พระยาพุกามนายทัพหน้าก็ตายในที่รบ รี้พลที่เหลือก็พากันแตกหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไปจับพระยาพสิมนายทัพหน้าได้ที่บ้านจระเข้สามพันอีกคนหนึ่ง กองทัพหน้าของพระมหาอุปราชากำลังแตกหนีอลหม่าน ไทยไล่ติดตามไปปะทะทัพหลวง ๆ ก็เลยแตกด้วย ในพงศาวดารพะม่าว่าในครั้งนั้นไทยเกือบจะจับพระมหาอุปราชาได้ ด้วยกองทัพพะม่าแตกยับเยินและเสียผู้คนช้างม้าเครื่องศัสตราวุธแก่ไทยเป็นอันมาก พระมหาอุปราชาหนีไปพ้นแล้วก็ให้รวบรวมรี้พลที่เหลืออยู่กลับไปถึงเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๓๔ พระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคืองให้ลงพระราชอาญาแก่นายทัพนายกอง แต่พระมหาอุปราชานั้นภาคทัณฑ์ไว้ให้ทำการแก้ตัวใหม่

ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ พระเจ้าหงสาวดีจึงให้พระมหาอุปราชามาตีเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง เรื่องราวการสงครามครั้งปีมะโรงนี้ ในหนังสือพงศาวดารไทยกับพงศาวดารพะม่าผิดกันแต่เพียงพลความ แต่เนื้อเรื่องประกอบกันตั้งแต่ต้นจนปลายว่าพระมหาอุปราชามีความครั่นคร้าม ทูลพระเจ้าหงสาวดีว่าพระเคราะห์ยังร้ายนัก พระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคือง วันหนึ่งเวลาเสด็จออกท้องพระโรง ตรัสตัดพ้อเจ้านายและขุนนางทั้งปวง ว่าช่างไม่มีใครช่วยเอาใจเจ็บร้อนด้วยเรื่องเมืองไทย

บ้างเลย กรุงศรีอยุธยามีรี้พลเพียงสักหยิบมือเดียว ก็ไม่มีใครจะกล้าอาสาไปตี นี่เมืองหงสาวดีจะหมดสิ้นคนดีเสียแล้วหรืออย่างไร ขณะนั้นขุนนางคนหนึ่งชื่อว่าพระยาลอทูลพระเจ้าหงสาวดีว่ากรุงศรีอยุธยานั้นสำคัญอยู่ที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่ม รบพุ่งเข้มแข็ง บังคับบัญชาผู้คนก็สิทธิ์ขาด รี้พลกลัวพระนเรศวรเสียยิ่งกว่ากลัวความตาย เจ้าให้รบพุ่งอย่างไรก็ไม่คิดแก่ชีวิตด้วยกันทั้งนั้น คนน้อยจึงเหมือนกับคนมาก การที่จะตีเมืองไทย ถ้าเอาชัยชะนะพระองค์พระนเรศวรได้องค์เดียวเท่านั้น ก็จะได้บ้านเมืองโดยง่าย เห็นว่าเจ้านายในกรุงหงสาวดีรุ่นเดียวกับพระนเรศวร ที่รบพุ่งเข้มแข็งเคยชะนะศึกเหมือนอย่างพระนเรศวรก็มีหลายองค์ ถ้าจัดกองทัพให้เจ้านายที่เข้มแข็งการศึกเป็นนายทัพสักสองสามองค์ ยกไปช่วยกันรบพระนเรศวร ก็เห็นจะเอาชัยชะนะได้ ถ้าชะนะพระนเรศวรแล้วก็คงได้กรุงศรีอยุธยาไว้ในอำนาจเหมือนอย่างแต่ก่อน พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังพระยาลอทูลแนะนำ ก็เห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ให้พระมหาอุปราชาไปรบ คนทั้งหลายก็จะพากันดูหมิ่นรัชชทายาทยิ่งขึ้น จึงแกล้งตรัสตอบว่า ที่พระยาลอว่านั้นก็ดีอยู่ แต่ตัวของข้าเป็นคนอาภัพ ไม่เหมือนพระมหาธรรมราชา นั่นเขามีลูกพ่อไม่ต้องพักใช้ให้รบพุ่ง มีแต่กลับจะต้องห้ามเสียอีก แต่ตัว

TUDC 21/04/2563

ข้ามิรู้ว่าจะใช้ใคร พระมหาอุปราชาได้ยินพระราชบิดาตรัสบริภาษเช่นนั้น ก็อัปยศอดสู ต้องทูลขอรับอาสามาตีเมืองไทยแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงสาวดีจึงให้เกณฑ์กองทัพ ๓ เมือง คือ กองทัพเมืองหงสาวดี ให้เจ้าเมืองจาปะโรเป็นทัพหน้า พระมหาอุปราชาเป็นจอมพลคุมทัพหลวงทัพ ๑ กองทัพเมืองแปร ให้พระเจ้าแปรลูกเธอที่ไปตีเมืองคังได้เมื่อคราวหลังเป็นนายทัพทัพ ๑ กองทัพเมืองตองอู ให้พระสังกะทัตลูกพระเจ้าตองอูผู้ที่ต้านทานกองทัพไทยไว้ได้เมื่อคราวพระเจ้าหงสาวดีล่าทัพไปเป็นนายทัพทัพ ๑ รวม ๓ ทัพจำนวนพล ๒๔๐,๐๐๐ คน ยกมาตีกรุงศรีอยุธยาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ด้วยกันทั้ง ๓ ทัพ และสั่งให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมสะเบียงอาหารลงมาทางเรือด้วยอีกทัพ ๑ กองทัพบกที่ยกมาครั้งนั้นกองทัพพระมหาอุปราชาคงยกมาหน้า กองทัพพระเจ้าแปรกับกองทัพพระสังกะทัตยกตามกันมาโดยลำดับ ได้รบกับไทยแต่กองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียว แล้วก็สิ้นสงคราม ในหนังสือพงศาวดารไทยจึงกล่าวถึงแต่กองทัพพระมหาอุปราชาทัพเดียว ส่วนกองทัพเรือของพระเจ้าเชียงใหม่เป็นแต่กองลำเลียง ลงมาเพียงกลางทางรู้ว่าสิ้นสงครามแล้วก็เลิกทัพกลับไป

TUDC 21/04/2563

พระมหาอุปราชายกกองทัพออกจากเมืองหงสาวดี เมื่อ

วันพุธเดือนอ้ายแรม ๗ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ เดินกองทัพเข้าแดนเมืองไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาถึงเมืองกาญจนบุรีไม่เห็นมีใครต่อสู้ก็ยกเลยมาเมืองสุพรรณบุรี เมื่อวันมาถึงบ้านพนมทวน เวลาบ่ายเกิดลมเวรัมภาเวียนเป็นกงจักรพัดมาถูกเศวตฉัตรคชาธารบนหลังช้างหักทบลง พระมหาอุปราชาหวั่นพระหฤทัยให้โหรทำนาย โหรทูลว่าเหตุเช่นนั้นถ้าเกิดเวลาเช้าเป็นนิมิตต์ร้ายนัก แต่ถ้าเกิดเวลาเย็นกลับเป็นมงคลนิมิตต์ เห็นว่าคงจะมีชัยชะนะข้าศึก ที่ฉัตรหักนั้นสังหรว่าพระราชบิดาจะมอบเวนราชสมบัติพระราชทานให้เจริญพระเกียรติยศถึงได้ราชาฉัตร พระมหาอุปราชาได้ทรงฟังคำทำนายก็ไม่คลายระแวงภัย ตรงนี้ในลิลิตตะเลงพ่าย กรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ ทรงแต่งโคลงเป็นคำพระมหาอุปราชาครวญถึงพระบิดาน่าสงสาร ออกจากบ้านพนมทวนให้ยกพลมาตั้งประชุมทัพที่บ้านตะพังกรุ เดี๋ยวนี้ก็ยังมีรอยค่ายเกลื่อนไปในแถวนั้น สังเกตดูรอยค่ายดูเหมือนจะให้ทัพหน้ามาตั้งที่ตำบลบ้านโค่ง แล้วให้นายทหารชื่อ สมิงจอคราน คนหนึ่ง สมิงเบ่อคนหนึ่ง สมิงซ่าม่วน คนหนึ่ง คุมทหารม้าแยกย้ายกันไปสอดแนมว่าจะมีกองทัพไทยออกไปคอยต่อสู้ที่ไหนบ้าง

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชันษาได้ ๓๗ ปี เสวยราชย์ได้ ๓ ปี ทรงประมาณการตั้ง

TUDC 21/04/2563

แต่กองทัพพระมหาอุปราชาแตกไปเมื่อปีขาล ว่าคงจะว่างศึกหงสาวดีไปหลายปี เพราะข้าศึกเสียรี้พลพาหนะมาก คงจะต้องหากำลังเพิ่มเติมอยู่นานวัน ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น หมายจะเสด็จไปตีเมืองละแวกราชธานีของประเทศกัมพูชา ตัดกำลังเขมรมิให้มาทำร้ายซ้ำเติมในเวลามีศึกหงสาวดีได้เหมือนแต่ก่อน จึงตรัสให้เกณฑ์คนเข้ากองทัพ จะยกไปในกลางเดือนยี่ แต่พอถึงเดือนอ้ายได้รับใบบอกเมืองกาญจนบุรีสืบได้ข่าวว่าเมืองหงสาวดีเตรียมกองทัพจะยกมาอีกในปีนั้น สมเด็จพระนเรศวรก็ตรัสสั่งให้เร่งเรียกรี้พลพาหนะ และให้ย้ายที่ประชุมทัพจากบางขวดในชานพระนคร ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมกแขวงเมืองวิเศษชัยชาญ อันอยู่ร่วมทางที่ข้าศึกจะยกมาทั้งทางด่านพระเจดีย์สามองค์และทางเมืองเหนือ ตรัสสั่งให้หัวเมืองตามทางที่ข้าศึกจะยกมา เตรียมตัวให้ครอบครัวพลเมืองหลบไปอยู่เสียในป่า และให้พระยาราชบุรีจัดพลเป็นกองโจร แยกย้ายกันไปซุ่มคอยตีตัดลำเลียงสะเบียงอาหารและรี้สะพานทำลายทางข้างหลังกองทัพข้าศึก และจัดกองทัพหน้าให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นนายทัพ พระยาราชฤทธานนท์เป็นยกกระบัตร ยกไปตั้งขัดตาทัพรับข้าศึกอยู่ที่ลำน้ำท่าคอยแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี พอได้ข่าวว่าข้าศึกยกเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถ

TUDC 21/04/2563

ก็เสด็จออกจากพระนครเมื่อวันขึ้น ๙ ค่ำเดือนยี่ ทรงเรือไปแวะทำพิธีตัดไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลี แล้วเสด็จไปตั้งทัพชัย ณ ตำบลมะม่วงหวาน ใกล้ทุ่งป่าโมก พักจัดกระบวนทัพอยู่ ๓ วัน เมื่อสมเด็จพระนเรศวรประทับอยู่ที่พลับพลาตำบลมะม่วงหวานนั้น คืนหนึ่งทรงพระสุบินไปว่าน้ำท่วมมาแต่ทางทิศตะวันตก พระองค์ทรงลุยน้ำไปพบจระเข้ใหญ่ตัวหนึ่งได้ต่อสู้กันทรงประหารจระเข้นั้นตายด้วยฝีพระหัตถ์ พระโหราธิบดีทูลพยากรณ์ว่าพระสุบินเป็นมงคลนิมิตต์ เสด็จไปจะได้รบกับข้าศึกถึงตัวต่อตัว และพระองค์จะมีชัยชะนะ ก็ทรงยินดี

ถึงเดือนยี่ขึ้น ๑๒ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากบ้านมะม่วงหวาน กองทัพไทยที่ยกไปครั้งนั้นมีจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ คน เดินบกจากทุ่งป่าโมกไปยังเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสามโก้ ข้ามลำแม่น้ำสุพรรณที่ท่าท้าวอู่ทอง ไปถึงที่ตั้งค่ายหลวงตำบลหนองสาหร่ายใกล้ลำน้ำท่าคอยเมื่อขึ้น ๑๔ ค่ำเดือนยี่นั้น เมื่อก่อนเสด็จไปถึง คงตรัสสั่งให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งเป็นทัพหน้า รุกออกไปตั้งที่ตำบลดอนระฆัง รอยค่ายยังมีปรากฏอยู่ที่นั่น

ฝ่ายกองทหารม้าของพวกหงสาวดีที่เที่ยวเล็ดลอดสอดแนมเข้ามาได้จนถึงบางกะทิงใกล้บ้านผักไห่ในแขวงจังหวัด

พระนคร สืบรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปยังเมืองสุพรรณบุรี มีจำนวนพลราวแสนเศษ ก็รีบกลับไปทูลพระมหาอุปราชาซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณ ตำบลตะพังกรุ ห่างกับที่กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทางเดินราววันหนึ่ง พระมหาอุปราชาทราบว่าจำนวนพลของสมเด็จพระนเรศวรที่ยกไปน้อยกว่า ปรึกษากับแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ เห็นว่าควรจะเอากำลังมากเข้าทุ่มเทตีเสียให้แตกฉาน แล้วรีบติดตามตีกระหน่ำเข้าไปอย่าให้มีเวลาตั้งตัวต่อสู้ ก็เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย จึงให้ยกกองทัพออกจากตะพังกรุเห็นจะราวในวันกลางเดือนยี่ใกล้ ๆ กับวันที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย หมายจะมาตีกองทัพไทย ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย ทรงทราบว่ามีพวกทหารม้าข้าศึกมาสอดแนมอยู่ใกล้ ๆ ก็ทรงคาดว่าคงได้รบกับข้าศึกในวันสองวันนั้น เพราะทัพทั้งสองฝ่ายอยู่ใกล้กันนักแล้ว จึงทรงจัดทัพเป็นกระบวนเบ็ญจเสนา ๕ ทัพ ทัพที่ ๑ ซึ่งเป็นกองหน้า ให้พระยาสีหราชเดโชชัยเป็นนายทัพ พระยาพิชัยรณฤทธิเป็นปีกขวา พระยาวิชิตณรงค์เป็นปีกซ้าย ทัพที่ ๒ กองเกียกกาย ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพ พระยาพิชัยสงครามเป็นปีกขวา พระยารามกำแหงเป็นปีกซ้าย ทัพที่ ๓ กองหลวง สมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นจอมพล

พร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา เจ้าพระยาเสนาเป็นปีกขวา เจ้าพระยาจักรีเป็นปีกซ้าย ทัพที่ ๔ กองยกกระบัตร ให้พระยาพระคลังเป็นนายทัพ พระราชสงครามเป็นปีกขวา พระรามรณภพเป็นปีกซ้าย ทัพที่ ๕ กองหลัง ให้พระยาท้ายน้ำเป็นนายทัพ หลวงหฤทัยเป็นปีกขวา หลวงอภัยสุรินทร์เป็นปีกซ้าย พิเคราะห์ตามที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร ดูเหมือนการรบครั้งนี้แต่แรกสมเด็จพระนเรศวรตั้งพระราชหฤทัยจะตั้งรับให้ข้าศึกตีก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีกำลังมากกว่ากองทัพไทยที่ยกไป ครั้นวันแรมค่ำ ๑ เดือนยี่ พระยาศรีไสยณรงค์บอกมากราบทูลว่าให้ไปสอดแนมเห็นข้าศึกยกกองทัพใหญ่พ้นบ้านจระเข้สามพันมาแล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบในวันรุ่งขึ้นแรม ๒ ค่ำเดือนยี่ แล้วสั่งไปยังพระยาศรีไสยรณรงค์ว่าให้ลาดตระเวนดู พอรู้ว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไรแล้วให้ถอยมา

ถึงวันจันทร์เดือนยี่แรม ๒ ค่ำ กองทัพทั้งปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิชัยยุทธ ให้ผูกช้างชะนะงาชื่อพลายภูเขาทอง อันขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาไชยานุภาพ เป็นช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวร เจ้ารามราฆพเป็นกลางช้าง

TUDC 21/04/2563

นายมหานุภาพเป็นควาญ อีกช้างหนึ่งชื่อพลายบุญเรือง ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาปราบไตรจักร เป็นช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระเอกาทศรถ หมื่นภักดีศวรเป็นกลางช้าง ขุนศรีคชคงเป็นควาญ พร้อมด้วยนายแวงจตุลังคบาท พวกทหารคู่พระราชหฤทัยสำหรับรักษาพระองค์ และกระบวนช้างดั้งกันทั้งปวงเตรียมอยู่พร้อม พอสมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้วก็ได้ยินเสียงปืนลั่นทางหน้าทัพ ดำรัสสั่งให้จมื่นทิพเสนาปลัดกรมตำรวจเอาม้าเร็วรีบไปสืบดูว่าเป็นอย่างไรกัน จมื่นทิพเสนาได้ตัวขุนหมื่นพระยาศรีไสยณรงค์มากราบทูลรายงาน ว่าพระยาศรีไสยณรงค์ยกไปรบข้าศึกที่ตำบลดอนเผาข้าว เมื่อเวลารุ่งเช้าวันแรม ๒ ค่ำนั้น ข้าศึกมากนักต้านทานไม่ไหวจึงแตกมา สมเด็จพระนเรศวรตรัสปรึกษานายทัพผู้ใหญ่ว่ากองทัพพระยาศรีไสยณรงค์แตกมาอย่างนี้จะทำอย่างไรดี พวกนายทัพเห็นกันโดยมากว่า ควรจะให้มีกองทัพหนุนออกไปช่วยพระยาศรีไสยณรงค์ต้านทานข้าศึกไว้ให้อยู่เสียก่อน แล้วจึงยกกองทัพหลวงออกตีต่อภายหลัง สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย ตรัสว่ากองทัพแตกฉานมาอย่างนี้แล้วให้กองทัพไปหนุน ไหนจะรับไว้อยู่ มาปะทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงมาด้วยกัน ทรงพระราชดำริเปลี่ยนกระบวนรบใหม่ในขณะนั้น จะเข้าตีโอบข้างข้าศึกในเวลาเมื่อไล่กองทัพไทยมา

TUDC 21/04/2563

จึงตรัสสั่งให้จมื่นทิพเสนา จมื่นราชามาตย์ ขึ้นม้าเร็วรีบไป ประกาศแก่พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ ว่าอย่าให้รั้งรอรับข้าศึกเลย ให้เปิดหนีไปเถิด และให้ไปบอกตามกองทัพที่เตรียมไว้ให้เตรียมตัวออกรบรุกข้าศึก ฝ่ายพวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด แตกกระจายไปไม่เป็นหมวดเป็นกอง ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉาน ได้ทีก็รีบติดตามมาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรสงบทัพหลวงรออยู่จนเวลาเช้า ๑๑ นาฬิกา เห็นข้าศึกไล่ตามมาไม่เป็นกระบวนสมคะเน ก็ตรัสสั่งให้บอกสัญญากองทัพทั้งปวงให้ยกออกตีโอบข้าศึก และในขณะนั้นส่วนพระองค์ก็เสด็จขึ้นทรงช้างชะนะงาเหมือนกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถนำกองทัพหลวงเข้าตีโอบกองทัพหน้าข้าศึกในทันที แต่ส่วนกองทัพท้าวพระยาเปลี่ยนกระบวนตามรับสั่งช้าบ้างเร็วบ้างยกไปไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กองทัพพระยาสีหราชเดโชชัยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นปีกขวา ตามกองทัพหลวงเข้าจู่โจมตีข้าศึก กองทัพหน้าข้าศึกกำลังละเลิงไล่มาโดยประมาท หมายแต่จะจับเอาช้างม้าเครื่องศัสตราอาวุธของไทย มิได้ระแวงว่าจะมีกองทัพไทยไปตีโอบ ก็เสียทีป่วนปั่นแล้วเลยแตกหนีเป็นอลหม่าน ขณะนั้นช้างพระที่นั่งที่สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงไป เป็นช้างชะนะ

TUDC 21/04/2563

งากำลังตกน้ำมันทั้งสองช้าง ครั้นเห็นช้างข้าศึกกลับหน้าพากันหนีก็ออกแล่นไล่ไปโดยเมาน้ำมัน พาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้าไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่จตุรังคบาทกับทหารรักษาพระองค์ตามติดไป รี้พลที่รบไล่ข้าศึกตามช้างพระที่นั่งไม่ทัน เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกันโกลาหลฝุ่นฟุ้งตลบจนมืดมัวไปทั่วทิศ พวกนายทัพนายกองไม่เห็นว่าช้างพระที่นั่งไปถึงไหน พวกข้าศึกก็ไม่เห็นพระองค์ถนัด แม้พระองค์สมเด็จพระนเรศวรเองก็ไม่ทรงทราบว่าไล่ข้าศึกไปถึงไหน จนเวลาฝุ่นจางทอดพระเนตรไปเห็นพระมหาอุปราชาทรงพระคชาธารยืนพักช้างอยู่ในร่มไม้กับช้างท้าวพระยาอีกหลายตัว จึงทรงทราบว่าช้างพระที่นั่งพาไล่เข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึกซึ่งมิได้แตกฉาน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงมีพระสติมั่นไม่หวั่นหวาด คิดเห็นในทันทีว่าทางที่จะเอาชัยชะนะได้ยังมีอยู่อย่างเดียว ก็ขับช้างพระที่นั่งตรงไปยังหน้าช้างพระมหาอุปราชา แล้วร้องตรัสไปโดยฐานที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า "เจ้าพี่ จะยืนช้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายหน้าที่จะชนช้างได้อย่างเราจะไม่มีแล้ว" ขณะที่สมเด็จพระนเรศวรทรงท้าชนช้างนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ช้างพระที่นั่งสองช้างกับพวกทหารรักษาพระองค์ไม่กี่คน ถ้าพระมหา-

TUDC 21/04/2563

อุปราชาไม่รับชนช้าง สั่งให้พวกกองทัพรุมรบพุ่งก็น่าจะไม่พ้นอันตราย แต่พระมหาอุปราชาพระหฤทัยก็เป็นวิสัยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้ฟังสมเด็จพระนเรศวรท้าชนช้างจะไม่รับก็ละอาย จึงทรงช้างพลายพัทธกอซึ่งเป็นช้างชะนะงา ขับตรงออกมาชนกับเจ้าพระยาไชยานุภาพช้างทรงของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยาไชยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมัน เห็นช้างข้าศึกตรงออกมาก็เข้าโถมแทงทันทีไม่ยับยั้ง เสียทีพลายพัทธกอได้ล่างแบกรุนเอาเจ้าพระยาไชยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอุปราชาได้ทีก็ฟันด้วยพระแสงของ้าว แต่สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่ชายพระมาลาหนังซึ่งทรงในวันนั้นบิ่นไป พอเจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดหลุดแล้วกลับชนได้ล่างแบกถนัด รุนเอาพลายพัทธกอหันเบนไป สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าวถูกพระมหาอุปราชาที่ไหล่ขวาขาด ซบสิ้นพระชนม์อยู่กับคอช้าง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ได้ชนช้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมืองจาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงสาวดีเห็นพระมหาอุปราชาเสียทีถูกฟัน ต่างก็กรูกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาปืนระดมยิงถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงบาดเจ็บ และถูกนายมหานุภาพควาญช้างพระที่นั่งกับหมื่นภักดีศวรถลางช้างสมเด็จพระเอกาทศรถตายทั้งสองคน ขณะนั้นพอรี้พลกองทัพหลวง

TUDC 21/04/2563

ภาพเขียนครั้งรัชกาลที่ ๕

ตอนสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงทำยุทธหัตถีกับ

พระมหาอุปราชา และทรงฟันพระมหาอุปราชาขาดคอช้าง

เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕

TUDC
21/04/2563

และกองทัพเจ้าพระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชชัย ตามไปถึงทันเข้าก็เข้ารบพุ่ง แก้กันเอาสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถถอยออกมาพ้นจากกองทัพข้าศึกได้ ขณะนั้นการรบพุ่งคงหยุดลงเอง เพราะพวกเมืองหงสาวดีกำลังตกใจด้วยจอมพลสิ้นพระชนม์ ไม่มีใครจะบัญชาการศึก ก็คิดแต่จะพาพระศพกลับไป ข้างฝ่ายพวกกรุงศรีอยุธยาก็กำลังตกใจด้วยสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถถูกล้อมรบจวนเป็นอันตราย เพิ่งแก้เอาออกมาได้ ก็หมายแต่จะพามาให้พ้นภัย ทั้งกองทัพที่ตามไปก็ไม่พรักพร้อมกัน จึงพากันทูลขอให้เสด็จกลับมาค่ายหลวง เห็นจะต้องมาจัดกองทัพเสียเวลาอยู่สักวันหนึ่งหรือสองวัน จึงได้ยกไปตามข้าศึก แต่ข้าศึกรีบล่าถอยไปเสียก่อนมากแล้ว ทันแต่กองทัพที่รั้งหลังณ เมืองกาญจนบุรีก็ตีแตกพ่ายไป ได้ช้างม้าเครื่องศัสตราวุธและจับตัวเจ้าเมืองมะลวนซึ่งเป็นควาญช้างทรงของพระมหาอุปราชามาได้ด้วย ไทยเห็นจะรู้รายการทัพทางฝ่ายหงสาวดีจากคำให้การของเจ้าเมืองมะลวน แล้วสมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ปล่อยตัวไป ให้ไปทูลพรรณนาถวายพระเจ้าหงสาวดีถึงที่พระมหาอุปราชามาทำยุทธหัตถีนั้น

แม้สมเด็จพระนเรศวรเคยมีชัยชะนะมาหลายครั้งแล้ว

TUDC 21/04/2563

แต่ชะนะครั้งอื่นไม่สำคัญเหมือนชะนะยุทธหัตถีครั้งนี้ เพราะ

ในชมพูทวีปถือกันเป็นคติมาแต่ดึกดำบรรพ์ ว่าการชนช้างเป็นยอดความสามารถของนักรบด้วยเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชะนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่วแกล้วกล้ากับชำนิชำนาญการขับขี่ช้างชน มิได้อาศัยกำลังรี้พลหรือกลอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉะนั้นถ้ากษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถีมีชัยชะนะก็นับถือว่ามีพระเกียรติยศอย่างสูงสุด ถึงผู้แพ้ก็ยกย่องว่าเป็นนักรบแท้ มิได้ติเตียนเลย คติที่กล่าวมานี้ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกับชาติอื่น พระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรจึงถึงที่เป็นวีรกษัตริย์สมบูรณ์เมื่อมีชัยชะนะครั้งนี้ แม้เครื่องทรงเมื่อทำยุทธหัตถีคือพระมาลา ก็ได้นามว่า "พระมาลาเบี่ยง" พระแสงที่พื้นพระมหาอุปราชาก็ได้นามว่า "พระแสงของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย" นับในเครื่องราชูปโภคศักดิ์สิทธิ์ด้วยกันกับ "พระแสงปืนข้ามแม่น้ำสะโตง" และ "พระแสงดาบคาบค่าย" ซึ่งกล่าวมาแล้วสืบต่อมาในเมืองไทยทุกรัชชกาล

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับถึงพระนคร ยังทรงโทมนัสที่ไม่สามารถจะตีกองทัพข้าศึกให้แตกยับเยินไปได้หมดเหมือนครั้งก่อน เพราะเหตุที่กองทัพท้าวพระยาไม่ตามเสด็จไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกันตามรับสั่ง จึงให้ลูกขุนพิจารณาพิพากษาโทษแม่ทัพนายกองตามอัยยการศึก ลูกขุนปรึกษาวางบทว่าพระยาศรีไสยณรงค์มีความผิดฐานบังอาจฝ่าฝืนพระราชโองการ

TUDC 21/04/2563

ไปรบพุ่งข้าศึกโดยพลการจนเสียทีทัพแตกมา และเจ้าพระยาจักรี พระยาคลัง พระยาเทพอรชุน พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยไม่ตามเสด็จให้ทันตามรับสั่ง โทษถึงประหารชีวิตทั้ง ๖ คน ดำรัสสั่งให้เอาตัวข้าราชการเหล่านั้นไปจำตรุไว้ พอพ้นวันพระแล้วให้เอาตัวไปประหารชีวิตเสียตามคำลูกขุนพิพากษา แต่เมื่อวันแรม ๑๔ ค่ำเดือนยี่ก่อนวันพระ สมเด็จพระวันรัตนวัดป่าแก้ว มหาสังฆนายกกับพระราชาคณะรวม ๒๕ รูป เข้าไปเฝ้าถามข่าวถึงการที่เสด็จสงครามตามประเพณี สมเด็จพระนเรศวรตรัสเล่าแถลงการทั้งปวงตั้งแต่ต้นจนได้ทำยุทธหัตถีมีชัยชนะพระมหาอุปราชา ให้พระราชาคณะทั้งปวงฟัง (ต่อไปนี้คัดสำนวนในหนังสือพระราชพงศาวดารมาลงบางแห่ง ตามที่หมายสำคัญไว้)

สมเด็จพระวันรัตน ถวายพระพรถามว่า "สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีชัยแก่ข้าศึก เหตุไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า"

สมเด็จพระนเรศวร ตรัสตอบว่า "นายทัพนายกองเหล่านี้ มันกลัวข้าศึกมากกว่ากลัวโยม ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึกจนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ต่อมีชัยชะนะกลับมาจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากว่าโยม

TUDC 21/04/2563

ยังไม่ถึงที่ตาย หาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของชาวหงสาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุนี้โยมจึงให้ลงโทษมันตามอาญาศึก"

สมเด็จพระวันรัตน จึงถวายพระพรว่า "อาตมภาพพิเคราะห์ดูข้าราชการเหล่านี้ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามิได้ เหตุทั้งนี้เห็นจะเผอิญเป็น เพื่อจะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์ดอก เหมือนสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์พุทธเจ้าเมื่อ (วันจะตรัสรู้พระโพธิญาณ) พระองค์เสด็จเหนืออปราชิตบัลลังก์ใต้ควงไม้พระมหาโพธิ ณ เพลาสายัณห์ครั้งนั้น เทพยเจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล พระยาวัสวดีมารยกพลเสนามาผจญ ถ้าพระพุทธองค์ได้เทพยเจ้าเป็นบริวารมีชัยแก่พระยามาร ก็จะหาสู้เป็นมหัศจรรย์นักไม่ นี่เผอิญให้หมู่อมรอินทร์พรหมทั้งปวงปลาศนาการหนีไปสิ้น ยังแต่พระองค์เดียว อาจสามารถผจญพระยามาราธิราชกับพลเสนามารให้ปราชัยพ่ายแพ้ได้ สมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าจึงได้พระนามว่าพระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพ็ชดาญาณ เป็นมหามหัศจรรย์บันดาลไปทั่วอนันตโลกธาตุ เบื้องบนตราบเท่าถึงภวัคพรหม เบื้องต่ำตลอดถึงอโธภาคอเวจีเป็นที่สุด พิเคราะห์ดูก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคนิกรโยธาทวยหาญมาก และมีชัยแก่พระมหาอุปราชาก็จะหาสู้เป็นมหัศจรรย์แก่พระเกียรติยศให้ปรากฏ

TUDC 21/04/2563

ไปในนานาประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวงไม่ พระราชสมภาร เจ้าอย่าทรงพระปริวิตกน้อยพระทัยเลย อันเหตุที่เป็นทั้งนี้ เพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์จักสำแดงพระเกียรติยศ ดุจอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้"

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงฟังสมเด็จพระวันรัตน ถวายวิสัชชนากว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระบรมอัครโมลี โลกครั้งนั้น ระลึกถึงพระคุณนามอันยิ่ง ก็ทรงพระปีติโสมนัส ตื้นเต็มพระกมลหฤทัยปราโมทย์ ยกพระกรประณมเหนือพระ อุตตมางคศิโรตม์นมัสการ แย้มพระโอษฐ์ว่า

"สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าว่านี้ควรหนักหนา"

สมเด็จพระวันรัตนเห็นว่าพระมหากษัตริย์คลายพระพิโรธ แล้ว จึงถวายพระพรว่า "อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวง เห็นว่าข้าราชการซึ่งเป็นโทษเหล่านี้ก็ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ ทว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช และ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการในใต้ฝ่าละอองธุลี พระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา ดุจพุทธบริษัทของ สมเด็จบรมครูก็เหมือนกัน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทาน โทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่งเถิด จะได้ทำราชการฉลอง พระเดชพระคุณสืบไป"

TUDC 21/04/2563

สมเด็จพระนเรศวร ตรัสตอบว่า "พระผู้เป็นเจ้าขอ

แล้วโยมก็จะถวาย แต่ทว่าจะต้องให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรี เมืองทะวาย แก้ตัวก่อน"

สมเด็จพระวันรัตน ถวายพระพรว่า "การซึ่งจะใช้ไปตีบ้านเมืองนั้น ก็สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพทั้งปวงอันเป็นสมณะ"

ยังมีของโบราณปรากฏอยู่บางสิ่ง ซึ่งชวนให้เห็นว่าเมื่อสมเด็จพระวันรัตนทูลขอโทษข้าราชการแล้ว ได้ทูลแนะนำสมเด็จพระนเรศวรให้เฉลิมพระเกียรติที่มีชัยครั้งนั้นด้วยทรงบำเพ็ญกุศลกรรม และคงยกเรื่องประวัติพระเจ้าทุษฐคามนีมหาราชอันมีในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวีปมาทูลถวายเป็นตัวอย่าง ในเรื่องนั้นว่าเมื่อ พ.ศ. ๓๓๘ พวกทมิฬมิจฉาทิฏฐิยกกองทัพข้ามจากชมพูทวีปมาตีได้เกาะลังกา แล้วครอบครองบ้านเมืองอยู่หลายปี ทุษฐคามนีกุมารราชโอรสของพระเจ้ากากะวรรณดิศ ซึ่งเป็นกษัตริย์สิงหลถือพระพุทธศาสนา หนีไปอยู่ที่บนเขา พยายามรวบรวมรี้พลยกไปตีเอาบ้านเมืองคืน ได้รบพระยาเอฬาระทมิฬซึ่งครองเมืองลังกาถึงชนช้างกันตัวต่อตัวที่ชานเมืองอนุราธบุรีราชธานี ทุษฐคามนีกุมารมีชัยชะนะฆ่าพระยาเอฬาระทมิฬตายกับคอช้าง ได้เมืองลังกาคืนจากพวกมิจฉาทิฏฐิ มีพระเกียรติเป็นมหาราชสืบมาในพงศาวดาร และเมื่อพระเจ้าทุษฐคามนีทำยุทธหัตถีมีชัย

TUDC 21/04/2563

ครั้งนั้น โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นไว้เป็นอนุสสรณ์ตรงที่ชนช้างกับพระยาเอฬาระทมิฬองค์หนึ่ง แล้วให้สร้างพระมหาสถูปอันมีนามว่า มริจิวัตรเจดีย์ ขึ้นในเมืองอนุราธบุรีอีกองค์หนึ่ง เฉลิมพระเกียรติปรากฏสืบมากว่าพันปี สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดให้สร้างพระสถูปเป็นอนุสสรณ์ไว้ในทุ่งหนองสาหร่าย ตรงที่ทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาองค์หนึ่ง แล้วทรงสร้างพระมหาสถูปขึ้นที่วัดป่าแก้วขนานนามว่า ชัยมงคลเจดีย์ อีกองค์หนึ่ง (คือพระเจดีย์องค์ใหญ่ที่อยู่ทางฝ่ายตะวันออกทางรถไฟ แลเห็นเมื่อก่อนเข้าเขตต์พระนครศรีอยุธยา) นอกจากนั้นปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารและในกฎหมายลักษณะกบฏศึกว่าพระราชทานบำเหน็จแก่ข้าราชการที่ได้ตามเสด็จไปรบครั้งนั้นตามความชอบทั่วกัน ตลอดจนถึงพวกไพร่พลที่ได้รบพุ่งครั้งนั้น โปรดให้ยกส่วยและอากรที่ติดค้างพระราชทาน ผู้ไปตายในที่รบก็โปรดให้เอาลูกและพี่น้องมาเลี้ยง ถ้ามีหนี้หลวงติดค้างก็ยกพระราชทาน มิให้เรียกจากครอบครัว แม้จนผู้ที่ถวายลูกหลานให้ไปรบพุ่ง ถ้ามีหนี้หลวงก็ยกพระราชทานเหมือนกัน คงจะมีอย่างอื่นอีก ทั้งการพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญ และบำเหน็จที่ทรงพระราชทานครั้งนั้น แม้เจ้าพระยาไชยานุภาพช้างพระที่นั่งที่ชนชะนะ ก็โปรดให้เปลี่ยน

TUDC 21/04/2563

นามเพิ่มเกียรติเป็นเจ้าพระยาปราบหงสาวดีตามประเพณีโบราณ ให้สมกับเป็นมงคลหัตถีในการสงครามครั้งนั้น

ในปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพคุมพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรีทัพ ๑ ให้พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพคุมพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทะวายทัพ ๑ แก้ตัวที่ได้มีความผิด พวกข้าราชการที่มีความผิดครั้งเดียวกันก็ให้เข้ากองทัพไปด้วยทั้ง ๒ ทาง เมืองตะนาวศรีและเมืองทะวายนั้น เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย พะม่าชิงเอาไปเมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้กรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุนั้นพอมีโอกาสสมเด็จพระนเรศวรจึงให้ไปตีเอากลับคืน แต่เมืองทั้งสองนี้การปกครองผิดกัน เมืองทะวายอยู่ต่อแดนเมืองมอญข้างเหนือเมืองตะนาวศรี ไพร่บ้านพลเมืองเป็นทะวายชาติหนึ่งต่างหาก การปกครองเคยตั้งทะวายเป็นเจ้าเมืองกรมการทั้งหมด จึงเป็นแต่ขึ้นกรุง ฯ เหมือนอย่างประเทศราชอันหนึ่ง ไม่สนิทนัก แต่ส่วนเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมืองทะวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกเมงและไทยปะปนกัน และมีเหตุอีกอย่างหนึ่งด้วยเมืองตะนาวศรีมีเมืองมะริดเป็นเมืองขึ้น ตั้งอยู่ที่ริมทะเล เป็นเมืองท่าสำหรับเรือกำปั่นแขกฝรั่งไปมาค้าขายและขนสินค้ามาทางบกถึงกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก เพราะ

TUDC 21/04/2563

ฉะนั้นจึงตั้งข้าราชการไทยออกไปเป็นเจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างเมืองพระยามหานครแต่โบราณมา เมื่อพะม่าชิงเอาเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีไปก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง คือให้พวกทะวายปกครองกันเอง และให้ข้าราชการพะม่าลงมาครองเมืองตะนาวศรีกับเมืองมะริด เมื่อพะม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีได้ข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไปตีเมือง ก็รีบบอกขึ้นไปยังเมืองหงสาวดี เวลานั้นพระเจ้าหงสาวดีก็กำลังกริ้วพวกท้าวพระยาที่มาในกองทัพพระมหาอุปราชา ว่าปล่อยให้พระราชโอรสเป็นอันตราย จึงตรัสสั่งให้ท้าวพระยาเหล่านั้นคุมกองทัพลงมารักษาเมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี เพื่อรบกับไทยแก้ตัวใหม่ แต่เมื่อขณะกำลังเกณฑ์ทัพอยู่ที่เมืองหงสาวดีนั้น เจ้าพระยาจักรียกไปถึงเมืองตะนาวศรีก่อน ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พะม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้อยู่ได้ ๑๕ วัน ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยกไปตีเมืองทะวาย ได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ด้านเชิงเขาบรรทัดครั้งหนึ่ง ข้าศึกก็แตกพ่ายไป พระยาพระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมืองทะวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทะวายซึ่งพระเจ้าหงสาวดีตั้งให้ครองเมืองเห็นจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาอย่างเดิม เมื่อเจ้าพระยาจักรีได้เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดแล้ว ยังไม่รู้ว่ากองทัพพระยาพระคลัง

TUDC 21/04/2563

ที่ไปตีเมืองทะวายจะเป็นอย่างไร คิดวิตกว่าเมืองทะวายอยู่ต้นทางที่กองทัพพะม่าจะยกลงมา ถ้าพระยาพระคลังยังตีเมืองทะวายไม่ได้ มีกองทัพเมืองหงสาวดียกลงมาก็จะถูกข้าศึกตีกระหนาบ จึงให้เกณฑ์เรือกำปั่นที่มาค้าขายอยู่ณเมืองมะริดได้เรือสลุปของฝรั่งลำหนึ่ง ของแขก ๒ ลำ และเก็บเรือในพื้นเมืองมาแปลงเป็นเรือรบอีก ๑๕๐ ลำ ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพเรือยกไปเมืองทะวายทางทะเล และให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพลพวกหนึ่งอยู่รักษาเมืองตะนาวศรี แล้วเจ้าพระยาจักรีก็ยกพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปเมืองทะวายทางบก

กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยกไปทางทะเล ถึงตำบลบ้านบ่อในแดนเมืองทะวายปะทะกับกองทัพเรือสมิงอุบากองสมิงพระตะบะ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ลงมาช่วยเมืองตะนาวศรีเป็นกองทัพหนึ่งต่างหาก มีเรือรบเรือบรรทุกรวมกันราว ๒๐๐ ลำ จำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ ก็เข้ารบพุ่งกันที่ในทะเลสู้กันแต่เช้าจนเที่ยงยังไม่แพ้ชะนะกัน ถึงเวลาบ่ายลมตั้งคลื่นใหญ่ก็ทอดรอกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยาพระคลังเมื่อได้เมืองทะวายแล้วก็คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรีเหมือนกัน ด้วยไม่ได้ข่าวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีแล้วหรือยัง จึงจัดกองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๑๐๐ ลำ กับพลทหาร ๕,๐๐๐ ให้พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้าพระยาจักรีที่

TUDC 21/04/2563

เมืองตะนาวศรี พอกองทัพออกจากปากน้ำเมืองทะวายก็ได้ยินเสียงปืนทางทิศใต้ พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง จึงให้ขุนโจมจัตุรงค์คุมเรือลาดตระเวนล่วงหน้าลงไปสืบ ได้ความว่ากองทัพเรือของไทยยกขึ้นมาจากข้างใต้ สู้รบอยู่กับกองทัพเรือพะม่า พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง ก็ยกกองทัพเข้าตีกระหนาบพะม่าลงไปจากข้างเหนือ ฝ่ายพระยาเทพอรชุนรู้ว่ามีกองทัพเรือไทยยกลงมาช่วยทางข้างเหนือ ก็ยกเข้าตีพะม่าทางด้านใต้ กองทัพไทยยิงถูกสมิงอุบากองนายทัพตายในที่รบ แล้วยิงเรือสมิงพระตะบะและเรือรบข้าศึกแตกจมอีกหลายลำ กองทัพเรือพะม่าก็แตกกระจัดกระจาย เรือข้าศึกแล่นหนีไปบ้าง เอาเรือเกยฝั่งขึ้นบกหนีไปบ้าง กองทัพไทยจับเป็นได้ประมาณ ๕๐๐ ทั้งได้เรือและเครื่องศัสตราวุธอีกเป็นอันมาก พระยาเทพอรชุน พระยาพิชัยสงคราม พระยารามคำแหง ได้ทราบความจากคำให้การพวกชะเลยว่ายังมีกองทัพพวกข้าศึกยกลงมาทางบกจากเมืองเมาะตะมะ จะมาช่วยเมืองทะวายอีกทัพหนึ่ง ก็รีบรวบรวมกองทัพกลับไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาจักรีที่เมืองทะวาย เจ้าพระยาจักรีจึงปรึกษากับพระยาพระคลัง แบ่งกองทัพบกของเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปทางฝั่งตะวันออกกอง ๑ แบ่งคนในกองทัพพระยาพระคลังยกขึ้นไปทางฝั่งตะวันตกกอง ๑ ให้ไปซุ่มอยู่สองฟากทางที่

TUDC 21/04/2563

กองทัพพะม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพพะม่าที่ยกลงมาทางบก ครั้งนั้น ยังไม่รู้ว่าเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว เจ้าเมืองมะลวนเป็นนายทัพยกลงมาทางฝั่งตะวันออกกอง ๑ ตรงมาทางเมืองกะลิอ่อง หมายจะเข้าเมืองทะวายทางตำบลเสือข้ามซึ่งกองทัพใหญ่ตั้งอยู่ เจ้าเมืองกลิดตองปุคุมกองทัพมาทางชายทะเลข้างฝั่งตะวันตกกอง ๑ มาถึงป่าเหนือบ้านหวุ่นโพะ กองทัพไทยเห็นพะม่ายกถลำเข้ามาในที่ซุ่ม ก็ออกระดมตีทั้ง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่รู้ตัวก็แตกฉานยับเยิน เสียช้างม้าผู้คนและเครื่องศัสตราวุธแก่ไทยเป็นอันมาก ไทยจับได้นายทัพนายกอง ๑๑ คน ไพร่พลกว่า ๔๐๐ คน เป็นเสร็จการรบได้เมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีกลับคืนมาเป็นของไทยดังแต่ก่อน

ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๑๓๓ ยังเสด็จประทับอยู่ที่วังจันทร์ต่อมา ๒ ปี จนตีได้เมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีแล้ว จึงทำพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรเสด็จไปประทับในพระราชวังหลวงเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ แล้วโปรดให้กลับตั้งหัวเมืองเหนือ ซึ่งได้ทิ้งให้ร้างอยู่ ๘ ปีขึ้นอย่างเดิม และทรงตั้งข้าราชการที่มีความชอบเป็นเจ้าเมือง คือให้พระยาชัยบูรณ์ (น่าจะเป็นคนเดียวกับพระชัยบุรี ทหารเอกที่เป็นข้าหลวงเดิมเคยรบพุ่งมา

TUDC 21/04/2563

แต่แรก) เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เจ้าเมืองพิษณุโลก ให้พระยาศรีไสยณรงค์ (ดูก็น่าจะเป็นคนเดียวกับพระศรีถมอรัตน ทหารเอกที่เคยเป็นคู่กับพระชัยบุรี) เป็นเจ้าเมืองตะนาวศรี ให้พระศรีเสาวราชเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย ให้พระองค์ทองราชนิกุลเป็นเจ้าเมืองพิชัย และให้หลวงจ่า (แสนย์) เป็นเจ้าเมืองสวรรคโลก ส่วนพวกที่ไปรบพุ่งแก้ตัวจนได้เมืองทะวายเมืองตะนาวศรี มีเจ้าพระยาจักรีและพระยาพระคลังเป็นต้น ก็คงได้รับบำเหน็จตามสมควรแก่ความชอบทั่วกัน

พอเสร็จสงครามตีเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปตีเมืองเขมรในปลายปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖ นั้น ตามที่มุ่งหมายมาช้านาน ด้วยเมืองเขมรเดิมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาอยู่แต่ก่อน ครั้นเมืองไทยถึงยุคเข็ญเมื่อรบแพ้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง พระบรมราชาเจ้ากรุงกัมพูชาก็เป็นกบฏ บังอาจเข้ามาตีเมืองไทยซ้ำเติมในเวลาเมื่อกำลังปลกเปลี้ยเป็นหลายครั้งดังกล่าวมาแล้ว ครั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงสามารถกลับตั้งเมืองไทยเป็นอิสสระขึ้นได้ นักพระสัฏฐาซึ่งได้ครองกรุงกัมพูชาต่อพระบรมราชาเกรงว่าไทยจะออกไปตีเมืองเขมรแก้แค้น จึงแต่งทูตให้เข้ามาขอเป็นทางไมตรีดีกับไทย แต่อย่างเป็นประเทศเสมอกัน

เวลานั้นไทยกำลังเตรียมจะต่อสู้ศึกหงสาวดี สมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ไม่อยากจะให้เขมรเป็นข้าศึกอยู่อีกฝ่ายหนึ่ง ก็ทรงรับทางไมตรีของเขมร ด้วยเหตุนั้นนักพระสัฏฐาจึงให้พระศรีสุพรรณมาธิราช ซึ่งเป็นอนุชาเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและยังอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรรบชะนะพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกศ พระศรีสุพรรณมาธิราชเห็นจะตามเสด็จสมเด็จพระมหาธรรมราชา ฯ ขึ้นไปรับสมเด็จพระนเรศวรด้วย แต่เมื่อเรือลำทรงของสมเด็จพระนเรศวรผ่านมาพระศรีสุพรรณมาธิราชนั่งดูอย่างวางตัวดีเสมอ ก็ทำให้สมเด็จพระนเรศวรทรงขัดเคืองอีกครั้งหนึ่ง แต่มาทรงขัดเคืองถึงที่สุด เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงยกกองทัพใหญ่มาล้อมพระนคร พอนักพระสัฏฐาเจ้ากรุงกัมพูชารู้ว่ากรุงศรีอยุธยาตกอยู่ในที่ยาก คาดว่าไทยคงเสียบ้านเมืองอีกก็ทิ้งทางไมตรี แต่งกองทัพเข้ามาเที่ยวปล้นทรัพย์จับคนในเมืองไทยทางแขวงเมืองปราจีน ฯ ไปเป็นชะเลย เหมือนเช่นเคยทำมาแต่ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงแค้นถึงตรัสปฏิญาณว่าจะตีเมืองเขมรจับนักพระสัฏฐาฆ่าเสียให้จงได้ พอเสร็จศึกคราวพระมหาอุปราชายกมาครั้งแรก ก็ตรัสสั่งให้เตรียมทัพ หมายจะเสด็จไปตีเมืองเขมรเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๓๕ แต่มีศึกพระมหาอุปราชา

TUDC 21/04/2568

ยกเข้ามาอีกในปีมะโรงนั้น จึงต้องรอการตีเมืองเขมรมาจนปลายปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๓๖

กระบวนที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองเขมรครั้งนี้ ดำรัสสั่งให้เกณฑ์พลเมืองนครนายก เมืองปราจีน เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองสระบุรี เข้าเป็นกองทัพ ให้พระยานครนายกเป็นนายพลไปด้วยกันกับเจ้าเมืองอีก ๓ เมืองนั้น ยกไปตั้งค่ายปลูกยุ้งฉางรวบรวมสะเบียงอาหารเตรียมไว้ ณ ตำบลทำนบในหนทางที่กองทัพใหญ่จะยกไปเมืองเขมร (จะอยู่ในเขตต์เมืองไหนไม่รู้แน่ แต่คงใกล้กับแดนเขมร) ทัพ ๑ ให้เกณฑ์พลหัวเมืองปักษ์ใต้ตั้งแต่เมืองสงขลาขึ้นมาจนเมืองเพ็ชรบุรีเป็นกองทัพเรือ ให้พระยาเพ็ชรบุรีเป็นนายพลคุมเรือลำเลียงสะเบียงอาหารไปขึ้นที่เมืองป่าสักในแดนเขมรทัพ ๑ ให้พระยาราชวังสันเป็นนายพล คุมทัพเรือพวกอาสาลงไปตีเมืองบันทายมาศขึ้นมาทางใต้ทัพ ๑ กองทัพบกนั้นให้เจ้าพระยานครราชสีมา เกณฑ์พลในเมืองนั้นเข้ากองทัพยกลงไปทางเมืองเสียมราฐทาง ๑ ส่วนกองทัพหลวงตั้งประชุมพลที่ทุ่งหันตราชานพระนคร โปรดให้พระยาราชมนู (ทหารเอก เห็นจะได้เป็นพระยามาแต่ครั้งรบที่บ้านสระเกศ ดังกล่าวมาแล้ว) คุมทัพหน้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จเป็นกองหลวง กำหนดนัดกองทัพทั้งปวงให้ไปประจบ

TUDC 21/04/2563

กันที่เมืองละแวกราชธานีของกรุงกัมพูชา

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกจากพระนครเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้ายขึ้น ๒ ค่ำปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ ยกกองทัพหลวงไปทางเมืองปราจีน เมื่อถึงค่ายตำบลทำนบ ตรัสสั่งให้กองทัพพระยานครนายกเข้าสมทบในกองทัพหลวงยกต่อไป ทางฝ่ายเขมรครั้งนั้นก็เตรียมต่อสู้แข็งแรง ปรากฏว่าในหนทางที่กองทัพหลวงจะยกเข้าไปในแดนเขมรนั้น มีกองทัพพระยามโนไมตรีตั้งรับอยู่ที่เมืองพระตะบองแห่ง ๑ ต่อเข้าไปมีกองทัพพระสวรรคโลกตั้งรับอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์อีกแห่ง ๑ และที่สุดก่อนจะถึงเมืองละแวก มีกองทัพใหญ่ของพระศรีสุพรรณมาธิราชตั้งรับอยู่ที่เมืองบริบูรณ์อีกแห่ง ๑ ทางอื่นก็มีกองทัพพระยาจีนจันตุ (จะเป็นคนเดียวกับที่เคยหนีไปจากเมืองไทยหรือมิใช่ สงสัยอยู่) ตั้งรักษาเมืองบันทายมาศแห่ง ๑ กองทัพพระยาวงศาธิราชตั้งรักษาเมืองป่าสักแห่ง ๑ กองทัพพระยาภิมุขวงศาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเพ็ญ เป็นเขื่อนของเมืองละแวกอีกแห่ง ๑

กองทัพไทยยกลงไปถึงเมืองพระตะบอง เห็นเขมรเป็นแต่ตั้งมั่นรักษาเมืองอยู่ พระยาราชมนูก็เข้าตีเมืองพระตะบองได้โดยง่าย และจับตัวพระยามโนไมตรีได้ด้วย เมื่อไปถึงเมืองโพธิสัตว์ พระสวรรคโลกยกกองทัพออกต่อสู้นอกเมืองได้รบ

TUDC 21/04/2563

กันถึงตะลุมบอน พระยาราชมนูรบชะนะตีได้เมืองโพธิสัตว์อีกเมือง ๑ แต่ที่เมืองบริบูรณ์กองทัพพระศรีสุพรรณมาธิราชที่ตั้งรักษาเมืองบริบูรณ์เป็นกองทัพใหญ่ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริว่ากำลังกองทัพพระยาราชมนูจะตีให้แตกไม่ได้จึงเสด็จยกกองทัพหลวงตามติดไป พวกข้าศึกออกตั้งต่อสู้นอกเมืองแห่งหนึ่ง กองทัพไทยตีแตกหนีไป แต่นั้นพระศรีสุพรรณมาธิราช เป็นแต่ตั้งมั่นอยู่ในเมือง สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้ล้อมเมือง แล้วตีหักเข้าไปทุกด้านพร้อมกันในวันเดียวก็ได้เมืองบริบูรณ์ แต่ตัวพระศรีสุพรรณมาธิราชหนีไปเมืองละแวกได้ ฝ่ายกองทัพไทยที่ยกไปทางอื่น กองทัพพระยาราชวังสันไปถึงเมืองบันทายมาศ ได้รบกับพระยาจีนจันตุ ๆ ตายในที่รบก็ได้เมืองนั้น ฝ่ายกองทัพพระยาเพ็ชรบุรียกไปถึงเมืองป่าสัก ได้รบกับกองทัพเรือของพระยาวงศาธิราช พระยาวงศาธิราชถูกปืนใหญ่ตายในที่รบก็ได้เมืองป่าสัก แล้วรวบรวมเรือยกต่อขึ้นไปถึงเมืองปากกะสัง กำลังพระยาราชวังสันกับพระยาภิมุขวงศารบติดพันกันอยู่ พระยาเพ็ชรบุรีก็เข้าช่วยตีกระหนาบ ข้าศึกก็แตกหนีไป พระยาทั้งสองจึงสมทบกันขึ้นไปตีเมืองพนมเพ็ญได้โดยง่าย แล้วยกขึ้นไปยังเมืองละแวกทางข้างใต้ ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมาซึ่งยกไปทางเมืองเสียมราฐนั้น ไม่ปรากฏว่ามีข้าศึกต่อสู้ก็ไปถึงเมืองละแวก

TUDC 21/04/2563

ทางด้านตะวันออกได้โดยง่าย เวลากองทัพไทยยกลงไปครั้งนี้ พวกไทยที่ถูกเขมรจับเอาไปเป็นชะเลยแต่ก่อนคงพากันมาหากองทัพ เห็นจะได้รี้พลเพิ่มขึ้นอีกไม่น้อย พอกองทัพไทยไปถึงเมืองละแวกพร้อมกันแล้ว สมเด็จพระนเรศวรก็ตรัสสั่งให้เข้าตั้งประชิดติดเมืองทุกด้าน และให้เตรียมตีหักเอาด้วยกำลัง ครั้นถึงเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระคชาธารออกบัญชาการรบเอง พอดึกเวลา ๔ นาฬิกาก็ให้สัญญากองทัพให้ตีเมืองพร้อมกันทุกด้าน ข้าศึกต่อสู้ต้องรบพุ่งกันเป็นสามารถ แต่พอรุ่งสว่างกองทัพไทยก็เข้าเมืองได้ และจับได้ทั้งนักพระสัฏฐาเจ้ากรุงกัมพูชา และพระศรีสุพรรณมาธิราช เมื่อได้เมืองละแวกแล้วสมเด็จพระนเรศวรตรัสสั่งให้ทำพิธีปฐมกรรม และเอาตัวนักพระสัฏฐาไปประหารชีวิตเสียตามที่ได้ทรงปฏิญาณไว้ แล้วให้ริบทรัพย์จับผู้คนเอามาเป็นชะเลยศึกตามประเพณีสงครามสมัยนั้น โดยตีเมืองได้ด้วยต้องรบ แต่พระศรีสุพรรณมาธิราชโปรดให้เอาตัวมาไว้ในกรุงศรีอยุธยา ในพงศาวดารเขมรว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงตีเมืองเขมรได้แล้ว โปรดให้พระมหามนตรีอยู่รักษากรุงกัมพูชา ถ้าเช่นนั้นก็เป็นแต่ชั่วคราวในเวลาบ้านเมืองกำลังเป็นจลาจล ด้วยปรากฏต่อมาว่าไม่ช้าก็โปรดให้ราชบุตรนักพระสัฏฐาทรงนามว่าพระศรีสุธรรมราชาครองกรุง

TUDC 21/04/2563

กัมพูชา แต่นั้นเมืองเขมรก็กลับเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาเหมือนแต่ก่อน

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองเขมรได้แล้ว ต่อมาในไม่ถึงปี พระยาศรีไสยณรงค์เจ้าเมืองตะนาวศรีก็เป็นกบฏ ดูเป็นการใหญ่โตถึงสมเด็จพระเอกาทศรถต้องเสด็จยกกองทัพลงไปปราบปราม พิเคราะห์ดูน่าพิศวง ด้วยพระยาศรีไสยณรงค์เป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระนเรศวร ได้ทรงชุบเลี้ยงและเคยรบศัตรูเป็นคู่พระราชหฤทัยมาแต่แรก ไฉนจึงมาคิดทรยศเป็นกบฏต่อเจ้านายของตนเอง อีกประการหนึ่ง พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแต่เจ้าเมือง ๆ หนึ่ง จะเอากำลังที่ไหนมาต่อสู้กองทัพในกรุงกับหัวเมืองอื่นที่จะยกไปปราบปราม จะหมายพึ่งต่างประเทศ เมืองตะนาวศรีก็มิได้อยู่ติดต่อกับประเทศไหน ที่ตั้งแข็งเมืองเป็นกบฏก็เหมือนวางบทโทษประหารชีวิตตนเอง แม้พระยาศรีไสยณรงค์สิ้นความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระนเรศวร ก็คงต้องคิดถึงความปลอดภัยของตนเองก่อน ที่ว่าเป็นกบฏขึ้นลอย ๆ จึงน่าสงสัยว่าจะไม่ตรงกับความจริง พิจารณาดูเรื่องประวัติของพระยาศรีไสยณรงค์ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารประกอบกับรายการที่ปรากฏเมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จลงไปตีเมืองตะนาวศรีครั้งนั้น ความยุติต้องกันเห็นว่าเรื่องที่จริงน่าจะเป็นดังกล่าวต่อไปนี้

TUDC 21/04/2563

พระยาศรีไสยณรงค์ เป็นทหารเอกรุ่นแรกของสมเด็จพระนเรศวร คู่กันกับพระยาชัยบูรณ์มาแต่ยังทรงครองพิษณุโลก เมื่อพระยาชัยบูรณ์เป็นที่พระชัยบุรีและพระยาศรีไสยณรงค์เป็นที่พระศรีถมอรัตน ได้ไปรบชะนะเขมรที่เมืองนครราชสีมาด้วยกันทั้ง ๒ คนครั้งหนึ่ง ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสสรภาพของเมืองไทยแล้ว โปรดให้คุมพลไปขับไล่กองทัพพะม่าไปจากเมืองกำแพงเพ็ชรด้วยกันทั้ง ๒ คน ได้รบกับข้าศึกถึงชนช้างมีชัยชะนะอีกครั้งหนึ่ง คงเป็นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสวยราชย์โปรดให้เลื่อนยศพระชัยบุรีขึ้นเป็นพระยาชัยบูรณ์ และเลื่อนยศพระศรีถมอรัตนเป็นพระยาศรีไสยณรงค์ ต่อมาถึงครั้งสมเด็จพระนเรศวรรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกศ มีชื่อทหารเอกปรากฏขึ้นอีกคนหนึ่งคือ พระราชมนู ซึ่งคุมกองทัพหน้าในครั้งนั้นเห็นจะเป็นคนรุ่นหลัง และบางทีจะได้เคยเป็นตัวรองอยู่ในบังคับบัญชาของพระยาศรีไสยณรงค์มาแต่ก่อน ทหารเอกของสมเด็จพระนเรศวรที่ถึงขึ้นชื่อในพงศาวดารจึงมี ๓ คนด้วยกัน เมื่อครั้งพระมหาอุปราชาหงสาวดีมาตีเมืองไทยคราวชนช้าง พอได้ข่าวว่าข้าศึกยกเข้าแดนเมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระนเรศวรก็โปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมกองทัพหน้าไปตั้งสะกัดข้าศึกที่ลำน้ำบ้านท่าคอย ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี

TUDC 21/04/2563

ครั้นกองทัพหลวงเสด็จไปถึง จึงโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์ยกกองทัพหน้ารุกออกไปตั้งสะกัดข้าศึกที่ตำบลดอนระฆัง ตรัสสั่งพระยาศรีไสยณรงค์ไปว่าให้สืบกำลังและกระบวนทัพที่ข้าศึกยกมา บอกมากราบทูลเป็นสำคัญ ถ้าเห็นข้าศึกยกมามาก ให้พระยาศรีไสยณรงค์ถอยมาหาทัพหลวงอย่าให้รบ แต่พระยาศรีไสยณรงค์จะเข้าใจกระแสรับสั่งผิด หรืออุกอาจโดยนิสสัยของตนอย่างใดอย่างหนึ่ง พอกองทัพหน้าของข้าศึกยกมาใกล้ก็สั่งให้เข้าระดมตี ไม่ล่าถอยตามรับสั่ง ข้าศึกมีกำลังมากกว่าก็ตีกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่าย เป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรต้องทรงเปลี่ยนกระบวนรบในปัจจุบันทันด่วนจนโกลาหลอลหม่าน พระยาศรีไสยณรงค์อยู่ในพวกนายทัพนายกองที่ทำความผิดต้องระวางโทษถึงตาย แต่สมเด็จพระวันรัตนทูลขอชีวิตไว้ได้ด้วยกันทั้งหมด เมื่อโปรดให้ข้าราชการที่มีความผิดครั้งนั้นไปตีเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีแก้ตัว พระยาศรีไสยณรงค์ไปในกองทัพเจ้าพระยาจักรีซึ่งไปตีเมืองตะนาวศรี แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีตำแหน่งหน้าที่อย่างใดในกองทัพสมกับคุณวิเศษซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน จนเมื่อเจ้าพระยาจักรีตีได้เมืองตะนาวศรีแล้ว จะยกกองทัพไปช่วยพระยาพระคลังที่เมืองทะวาย จึงให้พระยาศรีไสยณรงค์อยู่รักษาเมืองตะนาวศรี ครั้นเสร็จสงคราม สมเด็จพระนเรศวร

TUDC 21/04/2563

ก็เลยทรงตั้งให้เป็นเจ้าเมืองตะนาวศรี เพราะได้รักษาเมืองอยู่ก่อนแล้ว ไม่ใช่ยกความชอบอย่างใด พระยาศรีไสยณรงค์คงจะเสียใจ แต่ยังพอคิดเห็นว่าเป็นเพราะตัวมีความผิดติดอยู่เมื่อแต่ก่อน แต่ต่อมาถึงคราวพูนบำเหน็จเมื่อเสร็จศึกเขมรสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระราชมนูเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม คราวนี้พระยาศรีไสยณรงค์เห็นจะเสียใจมาก ถึงเกิดความโทมนัสแรงกล้าสาหัส ด้วยรู้สึกว่าคนรุ่นหลังได้เลื่อนยศข้ามหัวขึ้นไปเป็นใหญ่กว่าตนอันได้ทำความชอบความดีมาก่อนช้านาน แต่ก็คงมิได้คิดจะเป็นกบฏน่าจะเป็นแต่แสดงความโทมนัสออกนอกหน้าตามประสาคนมุทะลุ เช่นพูดว่า "เห็นจะไม่ทรงชุบเลี้ยงแล้ว ไปอยู่กับพะม่าเสียได้จะดีกว่า" ดังนี้เป็นต้น คนได้ยินกันมากก็มีกรมการที่ไม่ชอบพระยาศรีไสยณรงค์หรือที่ตกใจจริง ๆ ลอบเข้ามาบอกเจ้าเมืองกุย ๆ จึงมีใบบอกเข้ามากราบทูลสมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงเชื่อก็เป็นธรรมดา เพราะพระยาศรีไสยณรงค์เป็นข้าหลวงเดิมทรงชุบเลี้ยงอย่างสนิทสนมมาแต่ก่อน ไม่เห็นว่าจะเป็นกบฏได้ แต่เมื่อถูกฟ้องต้องหาเช่นนั้นก็จำต้องไต่ถามจึงตรัสสั่งให้มีท้องตราให้หาตัวเข้ามาแก้คดี ข้างฝ่ายพระยาศรีไสยณรงค์ไม่ได้คาดว่าคำที่ตัวพูดโดยกำลังโทษะ จะรู้เข้าไปถึงพระกรรณสมเด็จพระนเรศวร ได้เห็นท้องตราก็ตกใจ

TUDC 21/04/2563

เพราะได้พูดเช่นนั้นจริง จะเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรก็เกรงถูกประหารชีวิต จึงมีใบบอกบิดพลิ้วเช่นว่ายังป่วยเป็นต้น โดยหมายว่าจะรอพอให้คลายพระพิโรธแล้วจึงจะเข้ามาเฝ้า แต่ทำเช่นนั้นกลับเป็นอาการขัดรับสั่งสมข้อหาว่าเป็นกบฏ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงพระพิโรธตรัสสั่งให้ยกกองทัพออกไปปราบพระยาศรีไสยณรงค์ คิดดูถึงกองทัพที่จะยกไปครั้งนั้นแม้แต่เพียงกองทัพขุนนางเช่นเมื่อเจ้าพระยาจักรีไปตีเมืองตะนาวศรี ก็คงพอจะปราบพระยาศรีไสยณรงค์ได้ ไฉนจึงถึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จเป็นจอมพลลงไปเอง ข้อนี้ส่อให้เห็นเหตุว่าคงเป็นเพราะสมเด็จพระเอกาทศรถก็ไม่ทรงเชื่อว่าพระยาศรีไสยณรงค์เป็นกบฏ ด้วยได้ทรงทราบอุปนิสสัยของพระยาศรีไสยณรงค์มาแต่ก่อนว่าเป็นคนมุทะลุดุร้าย ถ้าผู้อื่นยกกองทัพลงไปอาจจะถึงต้องรบพุ่งฆ่าฟันกัน จึงทูลรับอาสาเสด็จไปเองเพื่อจะไปว่ากล่าวให้พระยาศรีไสยณรงค์สารภาพรับผิดโดยดี ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรในเวลานั้น ก็ยังไม่สิ้นพระกรุณาพระยาศรีไสยณรงค์ จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปตามพระประสงค์ แต่เมื่อพระยาศรีไสยณรงค์รู้ว่าสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพลงไปก็กลับหวาดหวั่นหนักขึ้น เกรงจะไม่รอดชีวิตมิรู้ที่จะทำอย่างไร ก็สั่งให้ปิดประตูเมืองตะนาวศรี เกณฑ์คนขึ้นรักษาหน้าที่

TUDC 21/04/2563

เชิงเทินตามประสาเข้าตาจน พระยาศรีไสยณรงค์จึงกลายเป็นกบฏจริงๆ ในตอนนี้ ความคิดเห็นเช่นว่ามานี้สมกับที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถให้ล้อมเมืองแล้ว มีหนังสือรับสั่งเข้าไปถึงพระยาศรีไสยณรงค์ว่ายังทรงระลึกถึงความชอบความดีที่ได้มีมาแต่หนหลัง ให้ออกมาสารภาพรับผิดเสียโดยดีจะทูลขอโทษให้ แต่พระยาศรีไสยณรงค์นิ่งเสียไม่ออกมาเฝ้าตามรับสั่ง จึงโปรดให้กองอาสาเข้าปล้นเมืองในเวลาดึก ก็ได้เมืองตะนาวศรีโดยง่าย เพราะพวกชาวเมืองไม่ต่อสู้ พอรุ่งเช้าก็จับได้ตัวพระยาศรีไสยณรงค์มาถวาย สมเด็จพระเอกาทศรถตรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๓๐ ทีแล้วจำไว้ แม้ในตอนนี้คิดดูก็เห็นว่าสมเด็จพระเอกาทศรถยังทรงหวังจะช่วยพระยาศรีไสยณรงค์จึงไม่ตรัสสั่งให้ประหารชีวิตเสีย ถ้าหากมีพระประสงค์จะเอาตัวพระยาศรีไสยณรงค์มาถวายให้สมเด็จพระนเรศวรลงพระราชอาญา ก็คงเป็นแต่ให้จำไว้ ที่ลงพระราชอาญาเฆี่ยนพระยาศรีไสยณรงค์นั้น ชวนให้เห็นว่าเพื่อจะลงโทษในข้อที่ไม่ออกมาเฝ้าโดยดีให้เสร็จสิ้นเรื่องเสียแต่เพียงนั้น เมื่อเสด็จกลับจะได้ทูลขอชีวิตพระยาศรีไสยณรงค์ไว้ แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงสิ้นเยื่อใยในข่ายพระกรุณาพระยาศรีไสยณรงค์เสียแต่เมื่อทรงทราบว่าตั้งแข็งเมืองเอาสมเด็จพระเอกาทศรถแล้ว จึง

TUDC 21/04/2563

ตรัสสั่งออกไปให้ประหารชีวิตพระยาศรีไสยณรงค์เสียที่เมืองตะนาวศรี อย่าให้พาตัวเข้ามาในกรุง ฯ เพื่อมิให้มีโอกาสที่สมเด็จพระเอกาทศรถจะทูลขอให้ลดหย่อนผ่อนโทษพระยาศรีไสยณรงค์จึงต้องถูกประหารชีวิต เรื่องที่จริงน่าจะเป็นดังกล่าวมานี้.

ตั้งแต่เสียเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีแก่ไทย ก็เกิดเหตุหายนะต่าง ๆ ในราชอาณาเขตต์ของพระเจ้าหงสาวดีติดต่อกันมา เริ่มต้นแต่เหตุที่เกิดขึ้นเพราะเกณฑ์พวกมอญเข้ากองทัพลงมารบกับไทยที่เมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีครั้งนั้น เพราะพวกมอญต้องอยู่ในบังคับพะม่าด้วยความจำใจ อยากพ้นจากอำนาจพะม่าอยู่เสมอ เมื่อยังไม่พ้นได้ก็ต้องยอมให้พะม่าใช้มารบกับไทยทุกครั้ง พากันล้มตายได้ความลำบากมากเข้าก็อยากพ้นอำนาจพะม่ายิ่งขึ้น ครั้นเห็นกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมาแพ้ไทยติด ๆ กันไปหลายครั้ง ที่สุดถึงไทยอาจบุกรุกเข้าไปตีเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ต่อติดกับเมืองมอญ พวกมอญก็พากันกระด้างกระเดื่องไม่กลัวเกรงพะม่าเหมือนแต่ก่อน ทำให้เกิดลำบากตั้งแต่พะม่าเกณฑ์เข้ากองทัพที่จะมารักษาเมืองทะวายเมืองตะนาวศรี และเมื่อถึงเวลารบก็ย่อหย่อนไม่รบพุ่งโดยเต็มกำลัง จึงพ่ายแพ้ไทย ในพงศาวดารพะม่าว่าพระเจ้าหงสาวดีทรงขัดเคืองพวกมอญ ว่าเอาใจมาเข้า

TUDC 21/04/2563

กับไทยจะเป็นกบฏ จึงให้ข้าหลวงคุมกำลังลงมาชำระลงโทษพวกมอญที่มีความผิดในครั้งนั้น เห็นจะลงโทษถึงประหารชีวิตบ้าง จึงเป็นเหตุให้พวกพลเมืองมอญตื่นถึงพากันอพยพหลบหนีไปยังเมืองยักไข่บ้าง ไปเมืองเชียงใหม่บ้าง แต่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากกว่าที่อื่น การสมัครสมานในระหว่างเมืองไทยกับเมืองมอญก็เกิดขึ้น ด้วยมอญพวกนั้นชักชวนพวกของตนที่ยังอยู่ในเมืองมอญให้เข้ามาพึ่งไทย พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งขุนนางผู้ใหญ่คน ๑ ชื่อว่าพระยาลาว ให้ลงมาปกครองควบคุมหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ อย่างเช่นเป็นอุปราชอยู่ ณ เมืองเมาะตะมะ มาสืบสาวเอาตัวพวกมอญที่มาเข้ากับไทย สงสัยพระยาพะโรเจ้าเมืองเมาะลำเลิ่ง อันอยู่ริมแม่น้ำสะละวินทางฝั่งใต้ตรงข้ามกับเมืองเมาะตะมะว่าเป็นหัวหน้าพวกมอญที่เอาใจออกหาก เรียกตัวจะเอาไปชำระ พระยาพะโรมีพรรคพวกมากก็ตั้งแข็งเมือง แล้วให้สมิงอุบากองถือหนังสือเข้ามายังพระยากาญจนบุรี ว่าขอสวามิภักดิ์ต่อกรุงศรีอยุธยา และขอกำลังไทยออกไปช่วยรักษาเมืองเมาะลำเลิ่งด้วย สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบก็โปรดให้พระยาศรีไสลคุมพล ๓๐๐๐ คน ออกไปยังเมืองเมาะลำเลิ่ง พอกิตติศัพท์ปรากฏว่ามีกองทัพไทยออกไปช่วยพระยาพะโร พวกมอญตามหัวเมืองที่ใกล้เคียงก็พากันไปเข้ากับพระยาพะโร เป็นกบฏออกนอกหน้าเตรียมจะตีเมือง

TUDC 21/04/2563

เมาะตะมะ พระยาลาวข้าหลวงพะม่าเห็นเหลือกำลังจะต่อสู้ก็ทิ้งเมืองเมาะตะมะหนีกลับไปเมืองหงสาวดี พวกมอญเมืองอื่นทางฝ่ายใต้ที่ยังไม่ได้เข้ากับพระยาพะโรอยู่แต่ก่อนรู้ว่าพระยาพะโรได้กำลังไทยออกไปช่วย ก็พากันมาเข้ากับพระยาพะโรมากขึ้น พระเจ้าหงสาวดีเห็นว่าพวกมอญจะเป็นกบฏ จึงให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพออกมาปราบปราม ชะรอยพระเจ้าตองอูจะยกลงมาโดยประมาท คาดว่าจะไม่เป็นการใหญ่โตเพียงใดนัก แต่พวกมอญเมืองเมาะลำเลิ่งได้กำลังทั้งไทยและมอญด้วยกันเองเพิ่มขึ้น สามารถช่วยกันตีกองทัพพระเจ้าตองอูแตกหนีกลับไป พวกมอญทางฝ่ายพระยาพะโร เมื่อเป็นกบฏออกนอกหน้าแล้ว เกรงพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพใหญ่ลงมาปราบปราม ก็มาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา แต่นั้นมาบรรดาเมืองมอญตั้งแต่ต่อแดนเมืองไทยไปจนถึงเมืองเมาะตะมะก็มาเป็นเมืองขึ้นของไทย.

สมเด็จพระนเรศวรได้ทีก็เสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครศรีอยุธยาเมื่อวันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ ไปยังเมืองมอญทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เห็นจะมีกองทัพเมืองเหนือยกไปทางด่านแม่สอดด้วยอีกทัพ ๑ ไปสมทบกันที่เมืองเมาะลำเลิ่ง พิเคราะห์ดูเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนี้เสด็จไปโดยด่วน เพราะเสด็จกลับ

TUDC 21/04/2563

จากเมืองเขมรได้สักสามสี่เดือนก็ยกทัพไปเมืองมอญอีกในปีเดียวกันนั้น คงมีเหตุให้ทรงพระราชดำริเห็นว่าจำเป็นจะต้องรีบยกไป และเหตุนั้นก็ดูเหมือนจะพอคิดเห็นได้ ด้วยในเวลานั้นหัวเมืองมอญเพิ่งเข้ามาขอสามิภักดิ์ พวกมอญยังหวาดหวั่นเกรงอานุภาพพระเจ้าหงสาวดีอยู่ ถ้าไม่ให้วางใจในความป้องกันของไทยได้จนหายกลัว อาจจะกลับไปอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี อีกประการหนึ่งหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ที่มายอมขึ้นต่อไทยแล้วเพียงแต่เมืองเมาะตะมะลงมา มีเมืองอื่นที่อยู่เหนือขึ้นไปจนเมืองสะโตงยังไม่กล้ามาเข้ากับไทย เพราะอยู่ใกล้พะม่า ถ้าเสด็จยกกองทัพออกไปคงจะรวมหัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นของไทยได้ทั้งหมด อีกประการหนึ่งเมืองเมาะตะมะเป็นฐานทัพที่สำคัญอย่างยิ่ง พะม่าอาจจะมาตีเมืองไทยก็เพราะได้อาศัยเมืองเมาะตะมะเป็นที่ประชุมทัพทุกครั้ง ถ้าเมืองเมาะตะมะเปลี่ยนมือมาเป็นของไทย ๆ อาจจะใช้เป็นที่ประชุมทัพสำหรับจะตีเมืองพะม่าได้เช่นเดียวกัน ว่าโดยย่อวัตถุที่ประสงค์ของสมเด็จพระนเรศวรที่เสด็จยกทัพไปครั้งนั้นเดิมน่าจะมีแต่ ๒ อย่าง คือ จะเอาหัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นของไทยให้หมดอย่าง ๑ กับจะจัดการตั้งฐานทัพของไทยที่เมืองเมาะตะมะสำหรับทำสงครามตีเมืองหงสาวดีต่อไปภายหน้าอย่าง ๑ แต่เมื่อเสด็จออกไปถึงเมืองมอญ พวกมอญพา

TUDC 21/04/2563

กันมาเข้าด้วยรับจะช่วยรบพะม่า ในพงศาวดารว่ารวมจำนวนพลได้ถึง ๑๒๐,๐๐๐ คน สมเด็จพระนเรศวรเห็นได้ทีก็เลยยกกองทัพไทยมอญสมทบกันขึ้นไปล้อมเมืองหงสาวดีไว้ แต่รายการเรื่องสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดีครั้งนี้ มีในพงศาวดารไทยแต่ว่าล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ ๓ เดือน ได้เข้าปล้นเมืองเมื่อวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑ แต่เข้าเมืองไม่ได้ ถึงเดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๒๑๓๙ ก็เลิกทัพกลับมา ในพงศาวดารพะม่ามีแปลกออกไปว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่ามีกองทัพพระเจ้าตองอูกับกองทัพพระเจ้าอังวะและกองทัพพระเจ้าแปรยกมาช่วยเมืองหงสาวดี ก็เลิกล้อมเมืองหงสาวดีล่าทัพกลับมา ดูก็น่าจะจริงเช่นนั้น ด้วยสมเด็จพระนเรศวรรบศึกเคยทรงถือท่วงทีเป็นสำคัญเสมอ ถ้าได้ท่วงทีเป็นทำทันทีไม่ทิ้งโอกาส ถ้าไม่เป็นทีก็ไม่ทำ หรือถ้าเห็นจะเสียทีก็ชิงถอยมิให้ข้าศึกเอาชัยได้ เห็นเป็นเช่นนี้มาแต่แรกทรงทำสงคราม ครั้งนี้ก็เป็นอย่างเดียวกัน เสด็จออกไปถึงเมืองมอญเห็นได้ทีก็จู่ไปตีเมืองหงสาวดีในเวลาข้าศึกยังไม่ทันรวมกำลังได้พรักพร้อม แต่เผอิญกำลังที่มีไปไม่พอจะตีเมืองหงสาวดีได้ พอทรงทราบว่าข้าศึกจะมีกำลังมากกว่าก็ชิงถอยทัพกลับมายังเมืองมอญ เห็นจะมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ เพราะฉะนั้นข้าศึกจึงไม่กล้าติดตามมา แต่พระราชประสงค์

TUDC 21/04/2563

เดิมที่เสด็จยกกองทัพไปครั้งนี้ก็สำเร็จ ทั้งที่ได้เมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นของไทยหมด และได้เมืองเมาะตะมะมาเป็นฐานทัพของไทยสืบมาแต่ครั้งนั้นจนตลอดรัชชกาลของสมเด็จพระนเรศวร แต่การที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้นมีผลอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญอย่างยิ่ง ที่เป็นมูลเหตุให้เกิดแตกร้าวกันขึ้นในราชวงศ์หงสาวดีแล้วเลยเป็นหายนะแก่บ้านเมืองต่อไปจนอาณาเขตต์ของพระเจ้าหงสาวดีแตกฉานมิได้เป็นราชาธิราชอย่างแต่ก่อน.

ในพงศาวดารพะม่าว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีนั้น พระเจ้าหงสาวดีตรัสสั่งให้พระเจ้าตองอูผู้เป็นราชบุตรของพระเจ้าอา กับพระเจ้าแปรและพระเจ้าอังวะอันเป็นราชบุตรของพระองค์เอง ยกกองทัพมาช่วยทั้ง ๓ เมือง กองทัพพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าอังวะมาถึงเมืองหงสาวดีก่อน แต่กองทัพพระเจ้าแปรแฉะช้ามายังไม่ถึง พระเจ้าหงสาวดียกย่องพระเจ้าตองอูและพระเจ้าอังวะ ว่าแม้มาถึงไม่ทันได้รบกับไทยก็เป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรต้องล่าทัพกลับไปมีความชอบ แล้วชะรอยจะทรงปรารภต่อไปว่าเพราะพระองค์ทรงชราภาพไม่สามารถจะออกรบพุ่งได้เองดังแต่ก่อน พระมหาอุปราชาซึ่งจะอำนวยการศึกต่างพระองค์ก็ไม่มีตัว สมเด็จพระนเรศวรจึงอุกอาจถึงเข้าไปตีถึงเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอูคงจะทูล

TUDC 21/04/2563

สนองว่าควรทรงตั้งพระมหาอุปราชาขึ้นเสียอย่าให้ที่ว่างอยู่ พระเจ้าหงสาวดีกำลังขัดเคืองพระเจ้าแปรด้วยยกกองทัพมาช้าไม่ทันการ จึงทรงตั้งลูกเธอองค์ที่เป็นพระเจ้าอังวะเป็นพระมหาอุปราชา เวลานั้นพระเจ้าแปรยกกองทัพมากลางทาง รู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีตั้งพระเจ้าอังวะอันเห็นจะอ่อนกว่าขึ้นเป็นพระมหาอุปราชาก็เกิดโทมนัส โทษว่าพระเจ้าตองอูเป็นผู้ทูลส่งเสริม จึงให้ยกกองทัพเปลี่ยนทางไปตีเมืองตองอู ด้วยสำคัญว่าผู้คนพลเมืองตองอูคงจะติดอยู่ที่เมืองหงสาวดี แต่พระสังกะทัตราชบุตรของพระเจ้าตองอู (คนเดียวกับที่ไปตีเมืองคังด้วยกันกับสมเด็จพระนเรศวร) เข้มแข็งในการรบพุ่ง รักษาเมืองตองอูไว้ได้ พระเจ้าแปรไม่สมประสงค์ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแข็งเมืองไม่อ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีเหมือนแต่ก่อน พระเจ้าหงสาวดีก็ไม่อาจจะไปปราบปราม เพราะเกรงว่าถ้าเกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง สมเด็จพระนเรศวรจะกลับมาซ้ำเติม แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระนเรศวรกำลังทรงจัดการปกครองหัวเมืองมอญ เหตุการณ์ทางเมืองหงสาวดีก็สงบมาทอดหนึ่ง แต่ไม่นานนัก

เมื่อข่าวแพร่หลายไปถึงเมืองลานช้างว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าหน่อแก้วผู้เป็นราชบุตรของพระเจ้าไชยเชษฐา เห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีไม่มี

TUDC 21/04/2563

อานุภาพเหมือนแต่ก่อนแล้วก็ตั้งแข็งเมืองลานช้างเป็นอิสสระ พระเจ้าหงสาวดีทรงพระวิตกเกรงว่าเจ้าประเทศราชและเจ้าเมืองใหญ่แห่งอื่น จะแข็งเมืองเอาอย่างกันมากขึ้น จึงตักเตือนให้ส่งลูกชายไปฝึกหัดราชการในราชสำนักตามประเพณีเดิม คือเป็นตัวจำนำเหมือนอย่างสมเด็จพระนเรศวรเคยต้องเสด็จไปอยู่เมืองหงสาวดีเมื่อครั้งพระเจ้าบุเรงนอง เจ้าเมืองที่ยังนับถือหรือกลัวเกรงพระเจ้าหงสาวดีก็ส่งลูกชายเข้าไปถวายตามรับสั่ง แต่พระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายักไข่และพระเจ้าเชียงใหม่ต่างนิ่งเสียไม่ส่งลูกชายเข้าไปทั้ง ๓ องค์ พระเจ้าหงสาวดีก็มิรู้ที่จะทำอย่างไร ฝ่ายพระเจ้าหน่อแก้วเมืองลานช้างเมื่อตั้งแข็งเมืองแล้วก็แต่งให้ท้าวพระยาแยกย้ายกันไปเที่ยวติดตามพวกชาวลานช้าง ที่ถูกกองทัพเมืองหงสาวดีกวาดต้อนเป็นชะเลยเอาไปไว้ ณ ที่ต่าง ๆ บอกให้กลับคืนไปยังบ้านเมืองเดิม พวกชะเลยชาวลานช้างที่ถูกกวาดต้อนไปนั้น ไปตกอยู่ที่เมืองเชียงใหม่มีมาก ถูกพระเจ้าเชียงใหม่กดขี่กีดกันด้วยประการต่าง ๆ มิให้กลับไปบ้านเมืองได้ ในเวลาพระเจ้าหงสาวดียังมีอำนาจพระเจ้าหน่อแก้วไม่กล้าตั้งวิวาทกับเมืองเชียงใหม่โดยเปิดเผย ก็ยุยงพวกเจ้าเมืองลานนา มีเมืองน่านเป็นต้น อันอยู่ต่อแดนลานช้างให้ขัดแข็งต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เป็นอริกันอยู่แล้ว ครั้นพระเจ้าหน่อแก้วตั้งตัวเป็นอิสสระ ก็ประสงค์จะเอาพวก

TUDC 21/04/2563

ชาวลานช้างที่เป็นชะเลยอยู่ในแขวงเมืองเชียงใหม่ และจะให้พวกชะเลยที่ไปตกอยู่ในเมืองพะม่าเดินผ่านแดนเมืองเชียงใหม่กลับมาได้โดยสะดวก จึงแต่งกองทัพให้ไปตั้งติดแดนเมืองเชียงใหม่ อ้างว่าถ้าพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ปล่อยให้พวกชะเลยลานช้างมาก็จะตีเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ก็ร้อนตัว ด้วยสังเกตเห็นว่าตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีเสื่อมอานุภาพลง หัวเมืองในอาณาเขตต์ลานนาไม่กลัวเกรงเหมือนแต่ก่อน ทั้งตัวเองก็มามีเหตุเกิดกินแหนงกับพระเจ้าหงสาวดีด้วยเรื่องไม่ส่งลูกชายไปเป็นตัวจำนำ คิดเกรงว่าพระเจ้าหน่อแก้วจะขอกำลังไทยขึ้นไปช่วยตีเมืองเชียงใหม่ สิ้นคิดมิรู้ที่จะทำอย่างไร จึงแต่งทูตให้เชิญเครื่องบรรณาการลงมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ยอมสามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยา ขอพระราชทานกำลังขึ้นไปช่วยรบเมืองลานช้าง สมเด็จพระนเรศวรก็ตรัสรับจะช่วยป้องกันมิให้มีภัยแก่เมืองเชียงใหม่ แล้วโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นข้าหลวงคุมพล ๓,๐๐๐ คน เชิญศุภอักษรขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่ แล้วให้เลยขึ้นไปยังเมืองเชียงแสนห้ามปรามกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายมิให้รบพุ่งกันต่อไป พิเคราะห์ความตรงนี้ ข้อที่เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ มีกำลังไปด้วยแต่เพียง ๓,๐๐๐ คน ส่อว่าคงเป็นเพราะเชื่อใจว่าจะไม่ต้องรบกับกองทัพเมืองลานช้าง จึงเห็นว่าทางฝ่ายพระเจ้าหน่อ

แก้วก็กลัวสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองลานช้าง คงจะขอให้ไทยช่วยข้างตนเหมือนกัน สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นทางที่จะให้เลิกรบกันได้ ด้วยเปรียบเทียบให้เมืองลานช้างเลิกทัพกลับไป และให้เมืองเชียงใหม่ปล่อยพวกชะเลยชาวลานช้างกลับไปบ้านเมืองได้โดยสะดวก ความสันนิษฐานนี้ก็สมกับเรื่องที่เป็นจริง เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ ไปถึงเมืองเชียงใหม่ว่ากล่าวกับพระเจ้าเชียงใหม่แล้วก็ขึ้นไปเมืองเชียงแสน เมื่อไปถึงพวกลานช้างกับเมืองเชียงใหม่รบกันอยู่ที่ชายแดนแล้ว เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ จึงสั่งห้ามให้หยุดรบ แล้วเรียกนายทัพทั้งสองฝ่ายมาประชุมที่เมืองเชียงแสน บอกให้ทราบพระราชวินิจฉัยของสมเด็จพระนเรศวร ทั้งสองฝ่ายก็ยอมทำตามกระแสรับสั่ง แต่นั้นพระเจ้าลานช้างกับพระเจ้าเชียงใหม่ก็เลิกรบพุ่งกัน เมืองเชียงใหม่ตลอดทั้งอาณาเขตต์ลานนาก็มาขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาแต่นั้นมา แต่ส่วนเมืองลานช้าง ในหนังสือพงศาวดารหาก่ล่าวถึงไม่ ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรได้เมืองเชียงใหม่ ก็เลื่องลือพระเดชานุภาพขึ้นไปถึงเมืองไทยใหญ่ ต่อมาไม่ช้าเมืองแสนหวีซึ่งอยู่ปลายอาณาเขตต์ของพระเจ้าหงสาวดีต่อแดนจีน ก็มาสวามิภักดิ์ขอขึ้นกรุงศรีอยุธยา เหตุที่เมืองแสนหวีจะมาสวามิภักดิ์นั้น เดิมเจ้าเมืองแสนหวีพิราลัย บุตร ๒ คนชิงกันครองเมือง พระเจ้าหงสาวดีให้เอา

TUDC 21/04/2563

ตัวบุตรคน ๑ ซึ่งเป็นคู่วิวาท ชื่อ เจ้าคำไข่น้อย ลงไปกักไว้ ณ เมืองหงสาวดี ครั้นไทยไปได้เมืองเมาะลำเลิ่ง เจ้าคำไข่น้อยก็หนีจากเมืองหงสาวดีลงมาขอพึ่งไทย สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระกรุณาโปรดรับชุบเลี้ยงไว้ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้เมืองเชียงใหม่มาเป็นของไทย พวกเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ข้างเหนือพากันหวั่นหวาด เกรงสมเด็จพระนเรศวรจะตีเมืองไทยใหญ่ขยายพระราชอาณาเขตต์ต่อไป ในเวลานั้นเผอิญเจ้าเมืองคนหลังถึงพิราลัยลง พวกท้าวพระยาเมืองแสนหวี รู้ว่าเจ้าคำไข่น้อยมาพึ่งพระบารมีสมเด็จพระนเรศวรอยู่ จึงพร้อมใจกันแต่งทูตให้ถือศุภอักษรกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุธยา อ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้นทูลขอเจ้าคำไข่น้อยขึ้นไปครองเมืองแสนหวีเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงยินดี จึงโปรดให้ข้าหลวงคุมกองทัพพาเจ้าคำไข่น้อยขึ้นไปส่ง ณ เมืองแสนหวี กองทัพไทยเดินผ่านทางเมืองไหนพวกไทยใหญ่เมืองนั้นๆ ก็อ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์โดยดีตลอดทางจนถึงเมืองแสนหวี แต่นั้นบรรดาเมืองไทยใหญ่ทางฝ่ายตะวันออกแม่น้ำสะละวินที่เคยขึ้นแก่กรุงหงสาวดี ก็มาอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด ราชอาณาเขตต์ของสมเด็จพระนเรศวรก็แผ่ไพศาลขึ้นไปทางด้านเหนือ จนกระทั่งถึงแดนเมืองจีนในครั้งนั้น.

ลักษณะสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามผิดกับพระเจ้าหงสาวดี ข้อนี้พึงเห็นได้ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรกลับตั้งไทยเป็นอิสสระ กองทัพหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ครั้งหนึ่งแล้ว รุ่งปีก็มาอีก ติดต่อกันมาถึง ๕ ครั้ง จนกระทั่งพระมหาอุปราชาขาดคอช้าง ก็ไม่ตีเมืองไทยแต่นั้นมา เมื่ออานุภาพเปลี่ยนมาอยู่ข้างไทย สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปตีกรุงหงสาวดี ครั้งแรกเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ ตีไม่ได้ก็หยุดมาถึง ๓ ปี คงเป็นด้วยทรงเห็นว่าถึงจะไปตีซ้ำอีกก็คงยังตีไม่ได้เพราะข้าศึกยังมีกำลังมากนัก ในระหว่างนั้นจึงทรงจัดการปกครองหัวเมืองมอญ เพื่อจะตั้งฐานทัพทำทางสะสมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ และสังเกตเหตุการณ์ที่จะเป็นโอกาสก่อน เพราะฉะนั้นจนปีกุน พ.ศ. ๒๑๔๒ จึงเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีอีกครั้งหนึ่ง พิเคราะห์ตามรายการที่ปรากฏครั้งนี้ สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระราชหฤทัยจะตีเอาเมืองหงสาวดีให้จงได้ ไม่ใช่แต่ลองกำลังเหมือนอย่างเมื่อครั้งแรก พอเดือน ๖ ปีใหม่ ก็โปรดให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ คน ไปตั้งที่เมืองเมาะลำเลิ่ง เกณฑ์พวกมอญให้ทำมาหาสะเบียงอาหารเตรียมไว้ และให้เกณฑ์คนเมืองทะวาย ๕,๐๐๐ ไปตั้งต่อเรือสำหรับกองทัพที่เกาะพะรอก แขวงเมืองวังวาว (ซึ่ง

TUDC 21/04/2563

อังกฤษตั้งชื่อว่า เมืองแอมเฮิสต์เมื่อภายหลัง) อีกแห่ง ๑ โดยกำหนดว่าพอถึงระดูแล้งปลายปีกุนนั้น จะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี

เมื่อเจ้าพระยาจักรีออกไปเมืองเมาะลำเลิ่ง จะรับสั่งสมเด็จพระนเรศวรให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองขึ้นหงสาวดีด้วยหรืออย่างไร ไม่กล่าวในหนังสือพงศาวดาร แต่ปรากฏว่าพระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายักไข่ให้ทูตลอบมาหาเจ้าพระยาจักรีขอให้ส่งเครื่องราชบรรณาการกับศุภอักษรเข้ามาถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลรับจะเข้ากับไทย ถ้าเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้ง ๒ เมือง

เหตุที่พระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายักไข่มาเข้ากับไทยครั้งนั้น ความจริงปรากฏในเรื่องพงศาวดารต่อมาภายหลัง ว่าพระเจ้าตองอูคิดเห็นว่าไทยคงตีได้เมืองหงสาวดี เมื่อกำจัดพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงเสียแล้ว สมเด็จพระนเรศวรคงจะต้องหาใครครองเมืองหงสาวดี ถ้ามาเข้ากับไทยให้มีความชอบต่อสมเด็จพระนเรศวร คงจะได้เป็นพระเจ้าหงสาวดีเป็นใหญ่ในประเทศพะม่าต่อไป ฝ่ายพระเจ้ายักไข่ก็อยากได้หัวเมืองขึ้นของพระเจ้าหงสาวดี ที่ต่อแดนยักไข่ทางชายทะเลลงมาจนปากน้ำเอราวดี หวังจะได้หัวเมืองเหล่านั้นเป็นบำเหน็จเหมือนกัน บางทีจะรู้เห็นเป็นใจกันกับพระเจ้าตองอู จึงมาขอเข้า

TUDC 21/04/2563

กับไทยในคราวเดียวกัน สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงรับความสามิภักดิ์ทั้ง ๒ เมือง

ในหนังสือพงศาวดารว่า ครั้งนั้นมีพระภิกษุที่เมืองตองอูองค์หนึ่งชื่อว่า พระมหาเถรเสียมเพรียม เห็นจะเป็นชีต้นอาจารย์ของพระเจ้าตองอู เป็นคนฉลาดในเล่ห์อุบาย รู้ว่าพระเจ้าตองอูให้มาอ่อนน้อมต่อไทย ก็เข้าไปทัดทานพระเจ้าตองอู ว่าที่หมายจะเป็นใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้น เห็นจะไม่สมคิด เพราะกรุงหงสาวดีกับกรุงศรีอยุธยารบพุ่งขับเคี่ยวแข่งอำนาจกันมาช้านาน ถ้าสมเด็จพระนเรศวรปราบเมืองหงสาวดีได้ที่แล้ว ไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจขึ้นเป็นคู่แข่งอีก คงจะคิดตัดรอนทอนกำลังเมืองหงสาวดีมิให้มีโอกาสที่จะกลับเป็นอิสสระได้อีก อย่างดีก็จะได้เป็นเพียงประเทศราชขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา เหมือนอย่างเคยขึ้นต่อพระเจ้าหงสาวดีมาแต่ก่อนเท่านั้น เห็นว่าทางที่จะคิดเป็นใหญ่ได้โดยลำพัง ไม่ต้องเป็นเมืองขึ้นของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหาเถรเสียมเพรียมก็บอกกลอุบายให้พระเจ้าตองอูๆ เห็นชอบด้วย จึงแต่งพวกคนสนิทให้ลอบลงมายุยงพวกราษฎรมอญที่ถูกไทยเกณฑ์มาทำนาประสงค์จะให้มอญเป็นอริขึ้นกับไทยจนเกิดเหตุการณ์กีดกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกขึ้นไปตีเมืองหงสาวดีได้โดยสะดวก

TUDC 21/04/2563

แล้วแต่งทูตไปยังพระเจ้ายักไข่ซึ่งยกกองทัพเรือลงมาตั้งอยู่

ณ เมืองสิเรียม ชวนให้ร่วมใจในกลอุบายที่คิดไว้ นัดให้พระเจ้ายักไข่ยกกองทัพขึ้นไปทางเรือ เหมือนหนึ่งว่าจะไปช่วยสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดี ส่วนพระเจ้าตองอูจะยกทัพบกลงมายังเมืองหงสาวดีเหมือนอย่างว่าจะมาช่วยพระเจ้าหงสาวดีต่อสู้สมเด็จพระนเรศวร พอได้อำนาจในเมืองหงสาวดีแล้วจะให้หย่าทัพกับพระเจ้ายักไข่ยอมให้หัวเมืองทางชายทะเลแก่พระเจ้ายักไข่ตามแต่จะต้องการ พระเจ้ายักไข่เห็นว่าเข้ากับพระเจ้าตองอูจะได้กำไรมากกว่ารอช่วยสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดี ก็รับเข้าร่วมมือกับพระเจ้าตองอูแล้วยกกองทัพขึ้นไปตั้งติดเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ยกกองทัพบกลงมาในราวเดือน ๑๒ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๒ นั้นว่าจะมาช่วยพระเจ้าหงสาวดีต่อสู้ข้าศึก แต่พระเจ้าหงสาวดีไม่ไว้พระทัยพระเจ้าตองอู เพราะเคยกระด้างกระเดื่องมาแต่ก่อน ไม่ยอมให้กองทัพพระเจ้าตองอูเข้าไปในเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอูก็ตั้งกองทัพติดเมืองอยู่ข้างฝ่ายเหนือ เหมือนอย่างกองทัพพระเจ้ายักไข่ตั้งติดเมืองอยู่ข้างใต้ ล้อมเมืองหงสาวดีไว้

ฝ่ายคนสนิทของพระเจ้าตองอู เมื่อลงมาถึงเมืองเมาะตะมะ ก็แยกย้ายกันไปปะปนอยู่ในพวกพลเมือง เที่ยวหลอกลวงพวกมอญว่าไทยเกณฑ์มาทำนา พอเสร็จแล้วก็จะกวาด

TUDC 21/04/2563

ต้อนเอาไปไว้ใช้ในกรุงศรีอยุธยา พวกราษฎรก็เกิดหวาดหวั่น บางพวกก็หลบหนีไม่ทำการงานเป็นปกติเหมือนดังแต่ก่อน ครั้นพวกไทยที่เป็นพนักงานตรวจตราเห็นมอญหลบหนีก็สั่งจับกุม พวกมอญเลยเข้าใจกันไปว่าจะจับส่งไปเมืองไทย ก็ยิ่งตื่นเต้นมากขึ้น บางทีถึงต่อสู้ไม่ยอมให้จับกุมแล้วเลยสมคบกันเป็นพวก ๆ ถ้าเห็นไทยติดตามไปน้อยตัวก็รุมกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันขึ้นเนือง ๆ เจ้าพระยาจักรีเห็นพวกพลเมืองมอญกระด้างกระเดื่องขึ้นดังนั้น เข้าใจว่าเป็นเพราะพวกมอญที่เป็นมูลนายไม่กำหราบปราบปราม ให้เอาตัวพวกมูลนายมาจองจำทำโทษ พวกมอญที่เป็นชั้นมูลนายก็พากันหลบหนีไปเข้ากับพวกราษฎร เลยเป็นกบฏขึ้นที่เมืองเมาะตะมะ สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบ ก็รีบเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครศรีอยุธยาเมื่อเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีกุน เสด็จไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถ เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ คุมกองทัพเมืองเหนือไปทางด่านแม่สอดอีกทางหนึ่ง และมีกองทัพเมืองเชียงใหม่มาช่วยด้วยอีกกองหนึ่ง รวมจำนวนพลกองทัพไทย ๑๐๐,๐๐๐ ไปประชุมกันที่เมืองเมาะลำเลิ่ง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึง ต้องหยุดประทับยับยั้งจัดการปราบปรามพวกกบฏในเมืองมอญอยู่ถึง ๓ เดือนจึงราบคาบ และได้สะเบียงอาหารบริบูรณ์ตามเกณฑ์

TUDC 21/04/2563

ฝ่ายข้างเมืองหงสาวดี ตั้งแต่ถูกกองทัพเมืองตองอูกับเมืองยักไข่มาล้อมอยู่ พวกชาวเมืองกำลังกลัวจะต้องตกเป็นชะเลยของไทย บางพวกก็เชื่อว่าพระเจ้าตองอูจะมาช่วยเหมือนปากว่า แต่พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงสงสัยว่าพระเจ้าตองอูคิดจะเอาเมืองหงสาวดีเอง เป็นแต่ทำกลอุบายว่าจะมาช่วย จึงไม่อนุญาตให้กองทัพพระเจ้าตองอูเข้าไปในพระนคร แต่เมื่อเมืองหงสาวดีถูกพวกเมืองตองอูกับพวกเมืองยักไข่ล้อมอยู่เช่นนั้น ที่ในเมืองก็เกิดอดอยากขาดแคลนลง พอได้ข่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองมอญ พวกชาวเมืองหงสาวดีที่เชื่อถือพระเจ้าตองอูก็พากันลอบหนีออกไปหากองทัพเมืองตองอูมากขึ้นทุกที จนถึงมีพวกข้าราชการและที่สุดถึงพระมหาอุปราชา ก็ทิ้งพระเจ้าหงสาวดีออกไปเข้ากับพระเจ้าตองอู โดยเห็นว่าแม้จะต้องเป็นชะเลย ก็เป็นชะเลยพวกพะม่าด้วยกันเองอยู่ในเมืองพะม่ายังดีกว่าถูกไทยกวาดต้อนเอาไปเป็นชะเลยในเมืองไทย พระเจ้าหงสาวดีถูกราชบุตรและราชบริพารทิ้งเสียโดยมากเช่นนั้น มิรู้ที่จะทำอย่างไร ก็ต้องอนุญาตให้กองทัพเมืองตองอูเข้าไปในพระนคร แล้วมอบอำนาจให้พระเจ้าตองอูเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พอพระเจ้าตองอูได้ว่าราชการบ้านเมือง ก็ให้ออกไปขอหย่าทัพกับพระเจ้ายักไข่ด้วยยอมให้หัวเมืองชายทะเลที่ปรารถนา และ

TUDC 21/04/2563

ทูลขอราชธิดาของพระเจ้าหงสาวดีองค์หนึ่ง กับช้างเผือกตัวหนึ่งให้พระเจ้ายักไข่ด้วย แม้รูปสัตว์ทองสัมฤทธิ์ซึ่งไทยได้มาจากเมืองเขมร แล้วพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเอาไปจากเมืองไทยนั้น พระเจ้ายักไข่อยากได้ ก็ยอมให้ขนเอาไปเมืองยักไข่ในคราวนี้ จึงตกไปอยู่เมืองยักไข่ ฝ่ายพระเจ้ายักไข่ก็รับว่าจะแต่งกองโจรไว้คอยตีตัดลำเลียงสะเบียงอาหารกองทัพไทยให้อดอยาก จนต้องถอยทัพกลับไปจากเมืองหงสาวดี ตกลงกันอย่างนั้นแล้ว พระเจ้ายักไข่ก็เลิกทัพเรือกลับไปยังเมืองสิเรียมที่พระเจ้าหงสาวดียกให้นั้น เมื่อหย่าทัพกับเมืองยักไข่แล้วพระเจ้าตองอูจึงทูลพระเจ้าหงสาวดีว่าสืบได้ความว่ากองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปมีกำลังมากนัก จะต่อสู้ที่เมืองหงสาวดีเห็นจะสู้ไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปยังเมืองตองอู ตั้งต่อสู้ที่นั่นจึงจะพ้นมือข้าศึกได้ พระเจ้าหงสาวดีมิรู้ที่จะทำอย่างไรก็ต้องยอม พระเจ้าตองอูจึงให้เก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติ และกวาดต้อนผู้คนพลเมืองหงสาวดีผ่อนส่งไปยังเมืองตองอูเป็นลำดับมา ในพงศาวดารพะม่าว่าพระมหาอุปราชาอยู่ในพวกที่ไปก่อนเพื่อน ไปถึงเมืองตองอูพระสังกะทัตราชบุตรของพระเจ้าตองอูก็ลอบปลงพระชนม์เสีย แต่ปกปิดมิให้รู้ไปถึงเมืองหงสาวดี

TUDC 21/04/2563

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ได้ทรงทราบแต่แรกเสด็จไปถึง

เมืองเมาะลำเลิ่ง ว่ากองทัพเมืองตองอูกับเมืองยักไข่ไปล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ ก็แคลงพระราชหฤทัย ด้วยพระเจ้าตองอูกับพระเจ้ายักไข่ได้ทูลมาในศุภอักษรว่าถ้ากองทัพหลวงไปเมื่อใด จะยกมาช่วยตีเมืองหงสาวดีทั้ง ๒ เมือง เหตุไฉนจึงด่วนไปล้อมเมืองหงสาวดีเสียก่อนกองทัพหลวงไปถึง แต่กำลังติดทรงปราบปรามพวกกบฏที่เมืองเมาะตะมะก็นิ่งอยู่ พอปราบกบฏเรียบร้อยแล้วก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองเมาะลำเลิ่งขึ้นไปยังเมืองหงสาวดีในเดือน ๓ พระเจ้าตองอูได้ยินว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกจากเมืองเมาะลำเลิ่ง ก็พาพระเจ้าหงสาวดีออกจากพระนครหนีไปเมืองตองอูเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ แต่พอเมืองหงสาวดีร้างไม่มีผู้คน พวกกองโจรชาวยักไข่ก็พากันเผาเมืองหงสาวดีเสียหมดทั้งเมือง แม้จนปราสาทราชมนเทียรก็ถูกไฟไหม้หมด ไม่มีอะไรเหลือ เรื่องเผาเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ในหนังสือพงศาวดารบางฉะบับว่าพระเจ้าตองอูสั่งให้เผา บางฉะบับว่าพวกชาวยักไข่เข้าไปเที่ยวค้นหาทรัพย์สินซึ่งยังเหลืออยู่ เช่นสมไฟลอกทองพระเป็นต้น เลยเกิดเพลิงไหม้เมืองหงสาวดี พิเคราะห์ดูน่าจะเป็นได้ด้วยเหตุทั้ง ๒ อย่าง เพราะการเผาเมืองหงสาวดีเป็นประโยชน์แก่พระเจ้าตองอู ที่อาจจะให้พระเจ้าหงสาวดีต้องอยู่ ณ เมืองตองอู แต่ไม่กล้าสั่งออกหน้า จึงตกลงกันเป็น

TUDC 21/04/2563

ความลับกับพระเจ้ายักไข่ให้พวกยักไข่เป็นผู้เผา ฝ่ายพวกยักไข่ที่เป็นกองโจรอยากได้ทรัพย์สินซึ่งชาวเมืองหงสาวดีมิได้ขนเอาไป เช่นทองที่หุ้มหรือปิดพระพุทธรูปเป็นต้น เอาไฟสุมให้ทองละลายเอาเนื้อทอง อย่างเช่นพะม่าเผาวัดวาเมื่อตีได้พระนครศรีอยุธยาภายหลังมาช้านานนั้น ไฟก็เลยไหม้วัดแล้วเลยลุกลามไปตลอดทั่วทั้งเมือง จะเป็นเพราะพระเจ้าตองอูสั่งหรือไม่ได้สั่ง ก็เป็นได้ทั้ง ๒ สถาน

พระเจ้าตองอูพาพระเจ้าหงสาวดีไปได้ ๘ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ได้เมืองหงสาวดีแต่ซากซึ่งไฟกำลังไหม้ยังไม่ดับหมด ก็ขัดแค้นพระราชหฤทัย เห็นเข้าเค้าพระสุบินนิมิตรเมื่อเสด็จไปกลางทางว่าทอดพระเนตรเห็นหมาในตัวน้อยคาบเอาช้างหนีไป พระยาโหรา ฯ ได้ทูลทำนายว่าจะได้เมืองหงสาวดีแต่จะมีผู้พาพระเจ้าหงสาวดีหนีไปได้ ก็ตรัสสั่งให้หยุดกองทัพอยู่ ณ เมืองหงสาวดี ตั้งพลับพลาที่ประทับในสวนหลวงใกล้กับพระมหาธาตุมุเตา แล้วให้ข้าหลวงถือศุภอักษรไปยังพระเจ้าตองอู ว่าเดิมได้มารับอาสาว่าถ้าเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อใดจะมาช่วย เหตุไฉนพระเจ้าตองอูจึงมาชิงตีเมืองหงสาวดีกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองและพาพระเจ้าหงสาวดีไปเมืองตองอูเสียก่อนเสด็จไปถึง จะเป็นศัตรูหรืออย่างไร ถ้าซื่อตรงคงสัตย์อยู่ตาม

TUDC 21/04/2563

สัญญาก็ให้พระเจ้าตองอูมาเฝ้า และพาพระเจ้าหงสาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำเช่นนั้นจะถือว่าพระเจ้าตองอูเป็นข้าศึก พระเจ้าตองอูให้มังรัดอ่องเป็นทูตเชิญพระธำมรงค์เพ็ชร ๓ ยอด อันเป็นเครื่องราชูปโภคของพระเจ้าหงสาวดีกับศุภอักษรมาถวาย ทูลว่าพระเจ้าตองอูหาได้คิดทุจจริตอย่างใดไม่ ที่ไม่รอกองทัพหลวงนั้น เพราะมีข้าศึกเมืองยักไข่มาตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าตองอูเกรงว่าจะเสียเมืองหงสาวดีแก่พวกยักไข่ จึงได้รีบไปรับพระเจ้าหงสาวดีไปยังเมืองตองอู หมายว่าเสด็จขึ้นไปถึงเมืองหงสาวดีเมื่อใด ก็จะพาพระเจ้าหงสาวดีมาเฝ้าพร้อมกับถวายช้างม้าพาหนะที่เอาไปจากเมืองหงสาวดีด้วยกัน แต่เดี๋ยวนี้พระเจ้าหงสาวดีกำลังประชวรอยู่ เพราะฉะนั้นขอเชิญเสด็จประทับอยู่ที่เมืองหงสาวดี พอพระเจ้าหงสาวดีหายประชวร พระเจ้าตองอูจะลงมาเฝ้าและพาพระเจ้าหงสาวดีมาถวายตามพระประสงค์ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็รู้เท่าว่าพระเจ้าตองอูคิดคดจะต้องตีเมืองตองอูต่อไป จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่มาปรึกษา พิเคราะห์ดูข้อที่ต้องปรึกษากันนั้นน่าจะเป็นเพราะกองทัพที่ยกไปครั้งนั้นได้กะการไว้เพียงจะไปตีเมืองหงสาวดี ถ้าจะไปตีเมืองตองอู เมืองนั้นอยู่ห่างไปทางข้างเหนือราว ๗,๐๐๐ เส้น (ขนาดเมืองนครราชสีมากับกรุงเทพ ฯ) และมีเทือกภูเขาขวางหน้า อาจจะต้องตีด่านทางของข้าศึกรบ

TUDC 21/04/2563

พุ่งกันไปจนถึงเมืองตองอู อันกองทัพไทยยังไม่เคยคุ้นกับภูมิลำเนาเหมือนอย่างเช่นเมืองหงสาวดี จะเอาชะนะไม่ได้โดยเร็วก็จะต้องรบพุ่งอยู่นานวัน อาจจะเกิดลำบากด้วยสะเบียงอาหาร แต่ไม่ยกไปตีเมืองตองอู ก็เหมือนถูกพระเจ้าตองอูล่อลวงให้รอคอยอยู่จนสิ้นสะเบียงอาหารแล้วก็ต้องเลิกทัพกลับไปเอง ปรึกษากันเห็นว่ามีกำลังพอจะตีเอาเมืองตองอูได้ แต่จะต้องรีบยกไปอย่าให้ทันพระเจ้าตองอูมีเวลาเตรียมป้องกันบ้านเมืองได้มั่นคง สมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้เตรียมกระบวนทัพที่จะยกไปเมืองตองอู ขณะนั้นทูตของพระเจ้ายักไข่ก็ไปถึงเมืองหงสาวดี ทูลสมเด็จพระนเรศวรว่าพระเจ้ายักไข่ได้จัดทัพบกทัพเรือรวมจำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้ยกมาช่วยตามที่ได้ทูลรับไว้ แล้วแต่จะโปรดให้เข้าสมทบกับกองทัพหลวงทัพไหนก็จะทำตามพระราชประสงค์ แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงระแวงพระราชหฤทัยว่าพระเจ้ายักไข่จะเป็นพวกร่วมคิดกับพระเจ้าตองอู แต่ไม่อยากให้เกิดรบพุ่งขึ้นอีกทางหนึ่ง จึงโปรดให้ตอบขอบใจพระเจ้ายักไข่ที่หมายจะช่วย แต่ว่ารี้พลในกองทัพหลวงมีพอแก่การแล้ว ให้พวกยักไข่เลิกทัพกลับไปเถิด

เมื่อจัดกระบวนทัพพร้อมเสร็จ สมเด็จพระนเรศวรตรัสสั่งให้กองทัพพระยาจันทบุรีอยู่รักษาเมืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงไปยังเมืองตองอู เวลานั้นฝ่ายข้างเมืองตองอู

TUDC 21/04/2563

ก็กำลังสาละวนเตรียมต่อสู้ที่เมืองตองอู ไม่ได้แต่งกองทัพให้มากักด่านทางที่ช่องภูเขา กองทัพไทยก็เดินขึ้นไปได้โดยสะดวกจนถึงเมืองตองอู สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้ตั้งกองทัพรายล้อมเมืองไว้ทั้ง ๔ ด้าน และครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อให้กองทัพไปช่วย จึงโปรดให้กองทัพพระยาแสนหลวง กับพระยานคร (ลำปาง) ตั้งทางด้านใต้ด้วยกันกับกองทัพพระยาศรีสุธรรม พระยาท้ายน้ำ และหลวงจ่าแสนขุนราชนิกุล กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ทางด้านนั้น ด้านตะวันออกให้กองทัพพระยาเพ็ชรบุรี พระยาสุพรรณบุรี และหลวงมหาอำมาตย์ไปตั้ง ด้านเหนือให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ กับพระยากำแพงเพ็ชรไปตั้ง ทางด้านตะวันตกให้กองทัพพระยานครราชสีมา พระสิงคบุรี พระอินทราภิบาล กับแสนภูมิโลกาเพ็ชร (เกรียง) ไปตั้ง โปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เป็น (เสนาธิการ) ผู้ตรวจตราหน้าที่ทั้งปวงทั่วไป แต่เมืองตองอูเคยเป็นเมืองกษัตริย์มีป้อมปราการมั่นคง คูเมืองก็กว้างและลึกมาก ยากที่ข้าศึกจะข้ามคูเข้าไปถึงกำแพงเมืองได้ เมื่อล้อมเมืองแล้วสมเด็จพระนเรศวรจึงตรัสสั่งให้ขุดเหมืองไขน้ำในคูให้ไหลไปลงแม่น้ำสะโตง เหมืองนั้นยืดยาว พวกชาวเมืองตองอูเรียกว่า เหมืองอโยธยา ปรากฏอยู่ต่อมาหลายร้อยปีเดียวนี้ชื่อก็ยังไม่สูญ ครั้นไขน้ำออกหมดคูแล้วก็ให้กองทัพ

TUDC 21/04/2563

เข้าปล้นเมือง พวกชาวเมืองตองอูกับชาวเมืองหงสาวดีสมทบกันต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ ไทยเข้าเมืองไม่ได้ก็ต้องถอยกลับออกมา แต่พยายามปล้นเมืองมาหลายครั้งก็ยังเข้าเมืองไม่ได้ ครั้นนานวันก็เกิดอัตคัดอาหารในกองทัพ ด้วยเดิมได้เตรียมสะเบียงเพียงจะตีเมืองหงสาวดี ครั้นขึ้นไปตีถึงเมืองตองอู ต้องขนลำเลียงสะเบียงอาหารส่งตามกองทัพหลวงขึ้นไปโดยปัจจุบันทันด่วน หนทางก็ไกล ทั้งต้องขนข้ามภูเขาใช้พาหนะไม่ได้ทุกอย่าง และถูกพวกกองโจรชาวยักไข่คอยลอบตีตัดลำเลียงเนือง ๆ สะเบียงอาหารที่ส่งขึ้นไปก็ไม่พอใช้ในกองทัพ ต้องแยกคนให้ออกเที่ยวลาดหาอาหารในพะม่าขึ้นไปจนถึงแดนเมืองอังวะ ได้ช้างพลายพังของพระเจ้าเมืองหงสาวดี ซึ่งเอาไปเที่ยวซุ่มซ่อนเลี้ยงไว้ตามป่ามาเป็นอันมาก แต่ได้อาหารมาก็ไม่พอเลี้ยงกัน ผู้คนในกองทัพก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองตองอูอยู่ ๒ เดือน ทรงสังเกตเห็นรี้พลอดอยากจนซูบผอม และทรงทราบว่าถึงป่วยเจ็บล้มตายเพราะอดอาหารก็มี ก็ตรัสสั่งให้เลิกทัพจากเมืองตองอู เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ ฝ่ายพระเจ้าตองอูก็ไม่สามารถจะยกออกติดตาม เพราะข้างในเมืองรี้พลก็อดอยากอิดโรยอยู่คล้ายกัน ครั้งนั้นจึงเหมือนกับหย่าทัพถอยมาโดยสะดวก เสด็จกลับมาทางตรอกหม้อ เมื่อมา

TUDC 21/04/2563

ถึงตำบลคับแค โปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถยกกองทัพแยกไปเมืองเชียงใหม่ เพื่อระงับวิวาทในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพวกเจ้าเมืองในลานนา ส่วนกองทัพหลวงยกลงมายังเมืองเมาะลำเลิ่ง ทรงจัดการปกครองหัวเมืองมอญเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้วจึงเสด็จกลับคืนพระนคร แต่นั้นบรรดาเมืองมอญทางฝ่ายตะวันออกของแม่น้ำเอราวดี ตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมาจนสุดแดนมอญ ก็มาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งขุนนางมอญคนหนึ่งชื่อว่าพระยาทะละ ซึ่งได้มาสามิภักดิ์และทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นอย่าง อุปราช ปกครองหัวเมืองมอญทั้งปวงอยู่ ณ เมืองเมาะตะมะ เมืองมอญก็อยู่ในบังคับบัญชากรุงศรีอยุธยาโดยเรียบร้อยจนตลอดรัชชกาลสมเด็จพระนเรศวร

เหตุที่สมเด็จพระนเรศวร โปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น มีมูลมาแต่เมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เป็นข้าหลวงขึ้นไปห้ามมิให้เมืองลานช้างรบกับเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว ก็โปรดให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงแสน คอยระวังดูให้คู่วิวาททั้งสองฝ่ายทำตามสัญญาต่อกัน พระยารามเดโชนั้นคงเป็นชาวลานนา และบางทีจะได้เคยเป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองในแถวนั้นมาแต่ก่อน แต่ไม่อยากอยู่กับพะม่าลงมาสามิภักดิ์ต่อไทย ทำราชการอยู่ในกรุง ฯ ช้านาน

TUDC 21/04/2563

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้รู้การงานในท้องที่ จึงโปรดให้ไปช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ แล้วให้อยู่ดูแลรักษาความสงบต่อมา แต่อยู่มาชาวเมืองพากันนับถือพระยารามเดโช พวกไหนที่รู้สึกว่าถูกกดขี่หรือที่เคยไม่พอใจในการปกครองของพระเจ้าเชียงใหม่ เช่นเจ้าเมืองฝางและเจ้าเมืองน่านเป็นต้น ก็มาขออารักขาต่อพระยารามเดโช ชาวลานนาจึงเลยแตกเป็น ๒ พวก พวกหัวเมืองทางฝ่ายเหนือและทางฝ่ายตะวันออกถือพระยารามเดโชเป็นหัวหน้า ฟังบังคับบัญชาพระเจ้าเชียงใหม่โดยเรียบร้อยแต่หัวเมืองทางข้างใต้และทางตะวันตก เมื่อสมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีชะรอยมีพระประสงค์จะลองใจพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อจึงสั่งพระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกกองทัพไปช่วย พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้พระยาแสนหลวงกับพระยานครลำปางคุมกองทัพไปช่วยตามรับสั่ง และให้พระทุลองราชบุตรไปด้วย ไปทูลสมเด็จพระนเรศวรว่าพระเจ้าเชียงใหม่จะไปเองไม่ได้ ด้วยพระยารามเดโชกับเจ้าเมืองฝางกำเริบขึ้นทางข้างเหนือ เกรงจะมาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อเสร็จสงครามแล้วขอให้ช่วยทรงปราบปรามพระยารามเดโชกับพวกที่ตั้งแข็งเมืองด้วย สมเด็จพระนเรศวรทรงเห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อซื่อตรงต่อพระองค์ จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปช่วยระงับการวิวาทนั้น

TUDC 21/04/2563

สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปถึงท่าหวดปลายแดนอาณาเขตต์ลานนา ก็โปรดให้ข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งไปยังเมืองต่าง ๆ ที่กระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ คือพระยารามเดโช เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองฝาง เจ้าเมืองพลศึกซ้าย เจ้าเมืองสาด เจ้าเมืองแพร่ เจ้าเมืองลอ เจ้าเมืองชะเรียง เจ้าเมืองเชียงทอง เจ้าเมืองพะเยา เจ้าเมืองพะยาก และเจ้าเมืองยอง ว่าสมเด็จพระนเรศวรโปรดให้พระองค์เสด็จขึ้นไประงับการที่เกิดเกี่ยงแย่งกันในอาณาเขตต์ลานนา ให้เจ้าเมืองเหล่านั้นมาเฝ้าทูลชี้แจงเหตุที่วิวาทให้ทรงทราบ พวกเจ้าเมืองทั้งปวงนั้นพากันเกรงพระเดชานุภาพ ก็รีบส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายและรับว่าจะมาเฝ้าตามรับสั่ง ฝ่ายข้างพระเจ้าเชียงใหม่ก็แต่งท้าวพระยาให้คุมเครื่องราชบรรณาการมาถวาย ขอให้ช่วยทรงปราบปรามพวกกระด้างกระเดื่องให้ราบคาบ สมเด็จพระเอกาทศรถโปรดให้ตอบไปยังพระเจ้าเชียงใหม่ ว่าพวกเมืองเหล่านั้นได้มาอ่อนน้อมหมดแล้ว ทรงจำนงจะว่ากล่าวให้ปรองดองกันโดยดี เมื่อเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน จะเรียกตัวเจ้าเมืองเหล่านั้นมาให้พร้อมกันที่นั่น ให้พระเจ้าเชียงใหม่ลงมายังเมืองเถิน จะได้ทรงว่ากล่าวให้ปรองดองกัน ครั้นเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเถิน พวกเจ้าเมืองต่าง ๆ มาพร้อมกันหมด

TUDC 21/04/2563

แต่พระเจ้าเชียงใหม่เป็นแต่แต่งท้าวพระยาผู้ใหญ่ลงมาต่างตัว ๆ

หาลงมาเฝ้าเองไม่ สมเด็จพระเอกาทศรถทรงตระหนักพระหฤทัยว่าคงเป็นเพราะพระเจ้าเชียงใหม่ยังมีทิฏฐิถือตัวว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ถ้ามาเฝ้าจะต้องถวายบังคมอย่างเจ้าประเทศราช ละอายใจ จึงยังบิดพลิ้วอยู่ จึงให้ผู้แทนกลับไปบอกพระเจ้าเชียงใหม่ว่าจะเสด็จขึ้นไปว่ากล่าวปรองดองกันที่เมืองลำพูน ให้พระเจ้าเชียงใหม่ออกมาเฝ้าเอง มิฉะนั้นก็จะเสด็จกลับพระนครไม่ช่วยว่ากล่าวต่อไป พระเจ้าเชียงใหม่สิ้นคิดที่จะบิดพลิ้วก็รับกระทำตามรับสั่ง ให้เตรียมปลูกพลับพลาที่ประทับรับเสด็จที่เมืองลำพูน ครั้นสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นไปถึง ก็ออกมาเฝ้าถวายบังคมตามประเพณีที่เป็นประเทศราช สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงเปรียบเทียบให้ปรองดองกันอย่างเดิม ทั้งสองฝ่ายก็รับกระทำตาม จึงตรัสสั่งให้ทำการพิธีที่ในพระวิหารหลวงหน้าพระมหาธาตุหริภุญชัยต่อหน้าพระที่นั่ง ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรีอยุธยาก่อน แล้วให้พวกเจ้าเมืองที่ได้กระด้างกระเดื่องถือน้ำกระทำสัตย์ยอมอยู่ในบังคับบัญชาพระเจ้าเชียงใหม่โดยสุจริตต่อไป การที่วิวาทบาดหมางกันมาก็สงบทั่วทั้งอาณาเขตต์ลานนา เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จกลับ พระเจ้าเชียงใหม่ถวายพระทุลองราชบุตรองค์ใหญ่ ที่ไม่ยอมถวายพระเจ้าหงสาวดีนั้นทบุเรงนั้น ให้ลงมารับทำราชการเป็นตัวจำนำ

TUDC 31/04/2563

อยู่ในพระนครศรีอยุธยา ในพงศาวดารพะม่าว่าถวายราชธิดาด้วยอีกองค์หนึ่ง แต่นั้นเมืองเชียงใหม่ก็เป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาอย่างสนิทสนมสืบมา และการที่สมเด็จพระนเรศวรทรงช่วยระงับดับเข็ญที่เมืองเชียงใหม่ ๒ ครั้งนั้น เลยเป็นปัจจัยให้ได้เมืองไทยใหญ่ของพะม่า บรรดาอยู่ทางฝ่ายตะวันออกของแม่น้ำสะละวินมาสามิภักดิ์ต่อกรุงศรีอยุธยา ขยายพระราชอาณาเขตต์ขึ้นไปจนต่อแดนประเทศจีนดังกล่าวมาแล้ว

(๕)

เรื่องตอนนี้ จะต้องกลับกล่าวถึงพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง ซึ่งพระเจ้าตองอูพาหนีสมเด็จพระนเรศวรไปยังเมืองตองอู เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเลิกทัพกลับมาแล้ว จะกลับคืนมายังเมืองหงสาวดีก็ไม่ได้ ด้วยพระเจ้าตองอูประสงค์จะคุมพระองค์ไว้ในเงื้อมมือ เพื่อจะได้เป็นผู้รับสั่งบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์ที่ยังเหลืออยู่ และที่สุดหมายจะได้รับรัชชทายาทเป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อไปข้างหน้า เพราะเวลานั้นตำแหน่งพระมหาอุปราชาก็ว่างไม่มีใครกีดขวางแล้ว จึงอ้างเหตุที่เมืองหงสาวดีไฟไหม้หมดไม่มีที่ประทับ กับที่เกรงว่าสมเด็จพระนเรศวรจะยกทัพกลับไปอีก ทูลขอให้พระ

TUDC 21/04/2563

เจ้าหงสาวดีประทับอยู่ที่เมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงสาวดีก็ต้องยอม พระเจ้าตองอูทำหนังสือรับสั่งพระเจ้าหงสาวดีประกาศไปตามหัวเมืองทั้งปวง ว่าที่เกิดเหตุเภทภัยต่าง ๆ เป็นเพราะชะตาเมืองหงสาวดีถึงคราวเสื่อมทราม พระเจ้าหงสาวดีจึงแปรสถานเสด็จไปอยู่ที่เมืองตองอู จะเอาเมืองตองอูเป็นราชธานีที่ประทับไปอีก ๗ ปี ให้เมืองหงสาวดีพ้นเขตต์เคราะห์ร้ายแล้ว ก็จะเสด็จกลับไปครองเมืองหงสาวดีอย่างเดิม หัวเมืองทั้งหลายเคยทำราชการอย่างไรก็ให้ทำไปตามเคย เป็นแต่ให้บอกราชการไปกราบทูลที่เมืองตองอู และฟังรับสั่งจากเมืองตองอูแทนเมืองหงสาวดีเท่านั้น เจ้าเมืองทั้งปวงเห็นหมายประกาศที่เชื่อก็มี แต่ที่สงสัยว่าพระเจ้าตองอูคิดกลอุบายเอาพระเจ้าหงสาวดีไปคุมไว้ในเงื้อมมือเพื่อจะเอาราชสมบัติก็มี มีเจ้าเมืองที่ไม่ไว้ใจพระเจ้าตองอูหลายคนชวนกันยกกองทัพไปยังเมืองตองอู โดยปรารถนาจะเชิญเสด็จพระเจ้าหงสาวดีให้ไปประทับที่เมืองอื่น ฯ เป็นอิสสระพ้นจากอำนาจพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าตองอูทูลยุยงพระเจ้าหงสาวดีว่าเจ้าเมืองเหล่านั้นไปเข้ากับไทย ทำกลอุบายมาเชิญเสด็จไปจากเมืองตองอู ด้วยหมายจะรับพระองค์ไปส่งแก่สมเด็จพระนเรศวร พระเจ้าหงสาวดีเชื่อก็ทำหนังสือพระราชโองการตั้งกระทู้ถามเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ยกกองทัพไปนั้น ว่าประเพณีแต่

TUDC 21/04/2563

ก่อนต้องมีท้องตราสั่ง หัวเมืองจึงจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ที่บังอาจยกกองทัพเข้ามาตามอำเภอใจอย่างนั้นจะเป็นกบฏหรือ พวกเจ้าเมืองต่าง ๆ เห็นหนังสือพระราชโองการมีพระราชลัญจกรประทับเป็นสำคัญ ก็ไม่อาจฝ่าฝืน ต้องพากันเลิกทัพกลับไป แต่เมื่อไปถึงเมืองตองอูได้รู้แน่ว่าพระเจ้าหงสาวดีถูกควบคุมอยู่ในอำนาจของพระเจ้าตองอู แต่นั้นมาเจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ไม่พึงบังคับบัญชาท้องตราที่มีสั่งไปจากเมืองตองอู บางเมืองที่มาอ่อนน้อมต่อพระยาทะละขอเป็นเมืองขึ้นไทยก็มี ครั้นข่าวระบือไปถึงเมืองไทยใหญ่ พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ที่ยังขึ้นอยู่กับพะม่าก็พากันแข็งเมืองขึ้นด้วย พระเจ้าตองอูมิรู้ที่จะทำอย่างไร ก็ได้แต่รักษาตัวนิ่งอยู่ แต่พระสังกะทัต (นัดจิงหน่อง) ราชบุตรซึ่งเป็นทายาทของพระเจ้าตองอู คิดขึ้นโดยลำพังตนว่าแต่ก่อนมาเมืองตองอูก็อยู่เย็นเป็นสุข มาเกิดเป็นยุคเข็ญขึ้นเพราะพระบิดารับพระเจ้าหงสาวดีมาไว้ จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรยกไปตีเมืองตองอู เกือบจะเสียบ้านเมืองมาครั้งหนึ่ง หากข้าศึกขาดสะเบียงอาหาร จึงรอดตัวมาได้ในครั้งนั้น ต่อมาไม่ช้าพวกเจ้าเมืองต่าง ๆ ก็ยกกองทัพมาหมายจะชิงเอาพระเจ้าหงสาวดีไป เกือบจะถูกตีเมืองอีกครั้งหนึ่ง หากพระเจ้าหงสาวดีทรงเชื่อถือพระเจ้าตองอู มีพระกระทู้ถาม เจ้าเมืองเหล่านั้นเกรงกลัวจึงพ้นภัยมาได้อีกครั้งหนึ่ง

TUDC 21/04/2563

แต่ก็คงไม่พ้นความลำบากไปได้ช้านาน สมเด็จพระนเรศวรยังไม่ได้พระองค์พระเจ้าหงสาวดีอยู่ตราบใด ก็คงกลับมาตีเมืองตองอูอีก หรือมิฉะนั้นถ้ามีใครทูลยุยงพระเจ้าหงสาวดีให้กล่าวโทษพระเจ้าตองอูว่าเอาพระองค์มากักขังไว้ประกาศไปยังหัวเมืองต่าง ๆ พวกเจ้าเมืองที่ยังซื่อตรงต่อพระเจ้าหงสาวดีก็คงพากันมาตีเมืองตองอู พระสังกะทัตเห็นว่าความลำบากต่าง ๆ ของเมืองตองอูอยู่ที่พระเจ้าหงสาวดีพระองค์เดียว ถ้าไม่มีพระเจ้าหงสาวดีก็จะหามีความลำบากไม่ คิดเห็นอย่างนั้นแล้วจึงลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระเจ้าหงสาวดีนั้นทบเรงเสียเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ เวลานั้นเสด็จไปอยู่เมืองตองอูได้ ๘ เดือน พระเจ้าตองอูรู้ก็ตกใจปรึกษากับพระมหาเถรเสียมเพรียมเห็นว่าที่คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่น่าจะไม่สำเร็จเสียแล้ว แต่ก็จำต้องทำไปตามเลย จึงประกาศบอกข่าวว่าพระเจ้าหงสาวดีประชวรสิ้นพระชนม์ และว่าเมื่อก่อนจะสิ้นพระชนม์ได้มอบเวนราชสมบัติแก่พระเจ้าตองอูให้เป็นพระเจ้าหงสาวดีต่อไป แต่พวกหัวเมืองต่าง ๆ พากันสงสัยว่าพระเจ้าตองอูปลงพระชนม์พระเจ้าหงสาวดีชิงเอาราชสมบัติ ก็ไม่มีเมืองไหนยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าตองอูตามประกาศ ราชอาณาเขตต์หงสาวดีที่ยังเหลืออยู่ก็แตกกระจายกันไปหมดทั้งประเทศ พระเจ้าตองอูเห็นหัวเมืองกระด้าง

TUDC 21/04/2563

กระเดื่องดังนั้น เกรงว่าจะพากันมาตีเมืองตองอู ปรึกษาพระมหาเถรเสียมเพรียมว่าจะทำอย่างไรดี พระมหาเถรเสียมเพรียมเห็นว่ามีทางที่จะคุ้มภัยได้อย่างเดียวแต่อ่อนน้อมยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา ถ้าเช่นนั้นก็จะได้กำลังเมืองมอญซึ่งตกเป็นของไทยช่วยป้องกันมิให้เมืองอื่นกล้ามาทำร้าย ในพงศาวดารไทยว่าพระเจ้าตองอูเห็นชอบด้วย ก็มาสามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระนเรศวร แต่ในพงศาวดารพะม่ามีเรื่องเมืองตองอูเป็นอย่างอื่นคั่นอยู่ในตอนนี้เป็นเวลาสัก ๒ ปี จนพระเจ้าตองอูถึงพิราลัยแล้ว เมื่อพระสังกะทัตได้ครองเมืองตองอูกลัวพระเจ้าอังวะจะมาตีเมือง จึงมาสามิภักดิ์ขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา ประจวบกับเวลาสมเด็จพระนเรศวรแรกสวรรคต ความจริงเห็นจะเป็นอย่างกล่าวในพงศาวดารพะม่า

ว่าเมื่อพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงสิ้นพระชนม์นั้น ในเมืองพะม่ามีเจ้านายตั้งเป็นประเทศราชเป็นอิสสระแก่กันอยู่ ๒ องค์ คือพระเจ้าตองอูเป็นราชภาคิไนย์ โดยเป็นราชบุตรพระเจ้าตองอูผู้เป็นพระอนุชาของพระเจ้าบุเรงนอง องค์หนึ่ง พระเจ้าแปรราชบุตรของพระเจ้านันทบุเรง ซึ่งตั้งแข็งเมืองเมื่อพระเจ้าหงสาวดีตั้งพระมหาอุปราชานั้นองค์หนึ่ง เวลานั้นเมืองอังวะเป็นแต่ขนนางรั้งราชการมาตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีตั้งพระเจ้าอังวะราชบุตรเป็นพระมหาอุปราชา ที่พระเจ้าอังวะว่าง

TUDC 21/04/2563

อยู่ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีหนีสมเด็จพระนเรศวรไปอยู่เมืองตองอู นั้น น้องยาเธอองค์หนึ่งทรงนามว่า นะยองราม หนีจากเมืองหงสาวดีขึ้นไปอยู่ในแขวงเมืองภุกามใกล้กับเมืองอังวะ พอปรากฏว่าพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงสิ้นพระชนม์ พวกชาวเมืองอังวะก็เชิญเจ้านะยองรามขึ้นครองเมืองอังวะ ด้วยนับถือว่าเป็นราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง จึงมีพระเจ้าอังวะขึ้นอีกองค์หนึ่ง ใน ๓ องค์นั้นพระเจ้าแปรกับพระเจ้าตองอูคนมิใคร่นับถือ เพราะพระเจ้าแปรบังอาจตั้งแข็งเมืองต่อพระราชบิดา คนทั้งหลายเห็นว่าไม่มีความกตัญญู ส่วนพระเจ้าตองอูก็ถูกสงสัยว่าปลงพระชนม์พระเจ้าหงสาวดี พวกพะม่าโดยมากจึงอยากจะให้พระเจ้าอังวะเป็นพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าตองอูรู้ว่ามีคนนิยมพระเจ้าอังวะมากเช่นนั้น เห็นว่าถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากขึ้นคงมาตีเมืองแปรและเมืองตองอู ขยายอาณาเขตต์ลงไปยังเมืองหงสาวดี จึงชวนพระเจ้าแปรให้ช่วยกันกำจัดพระเจ้าอังวะเสียอย่าให้ทันมีกำลังมาก นัดให้พระเจ้าแปรยกกองทัพเรือขึ้นไปตีเมืองอังวะ ส่วนพระเจ้าตองอูก็จะยกกองทัพบกขึ้นไประดมตีเมืองอังวะพร้อมกัน พระเจ้าแปรก็เห็นชอบด้วย แต่เมื่อเตรียมกองทัพพร้อมแล้ว พระเจ้าแปรไปลงเรือ เกิดกบฏขึ้น พระเจ้าแปรหนีพวกกบฏไปลงเรือเลยตกน้ำถึงพิราลัยในแม่น้ำเอราวดี หัวหน้าพวกกบฏซึ่งเห็นจะ

TUDC 21/04/2563

เป็นเจ้านายในราชวงศ์เดียวกันได้ครองเมืองแปร ก็ไม่ไปตีเมืองอังวะ พระเจ้าตองอูขัดเคืองจึงยกกองทัพบกที่ได้เตรียมไว้ไปตีเมืองแปร แต่ตีไม่ได้ดังประสงค์ก็ต้องเลิกทัพกลับมาอยู่เมืองตองอูอย่างเดิม แต่นั้นก็ไม่มีใครจะไปย่ำยีเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะได้โอกาสที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ จึงทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงนามว่า พระเจ้าสีหสุธรรมราชา แล้วคิดขยายอาณาเขตต์ต่อไป ก็เมืองอังวะนั้นตั้งอยู่ในแดนพะม่าข้างฝ่ายเหนือติดต่อกับแดนไทยใหญ่ พระเจ้าอังวะจำจะต้องได้พวกไทยใหญ่เป็นกำลัง จึงจะสามารถขยายอาณาเขตต์ลงมาถึงเมืองพะม่าได้ ในเวลานั้นเมืองไทยใหญ่ ๑๙ เจ้าฟ้าซึ่งเคยขึ้นต่อพะม่ามาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองนั้น เหล่าเมืองที่อยู่ฟากตะวันออกของแม่น้ำสะละวิน สมเด็จพระนเรศวรได้มาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาหมด ยังขึ้นพะม่าอยู่แต่เหล่าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ทางฟากตะวันตกแม่น้ำสะละวิน แต่เมื่อพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงสิ้นพระชนม์ก็พากันตั้งตัวเป็นอิสสระหมด พอพระเจ้าอังวะรวมรี้พลพะม่าได้พอเป็นกำลังแล้วก็เริ่มขยายอาณาเขตต์ออกไปทางเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ต่อแดนพะม่าทางฝ่ายตะวันตกของแม่น้ำสะละวิน เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในเมืองพะม่าไม่เกี่ยวข้องถึงเมืองไทย เพราะฉะนั้นในระหว่างปีชวด พ.ศ. ๒๑๔๓ จนปีขาล

TUDC 21/04/2563

พ.ศ. ๒๑๔๕ สมเด็จพระนเรศวรก็กำลังบำรุงรี้พลพาหนะ เมืองไทยจึงว่างการสงครามอยู่ ๓ ปี

ตรงนี้มีวินิจฉัยซึ่งน่าคิดอยู่อย่างหนึ่งว่า ที่เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเมืองพะม่าดังกล่าวมา สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงทราบถ้าเสด็จไปตีเมืองพะม่าเมื่อเวลากำลังแตกกันเป็นก๊กเป็นเหล่าเช่นนั้นก็คงตีได้โดยง่าย เหตุไฉนจึงนิ่งอยู่ถึง ๓ ปี ข้อนี้พิจารณาดูตามเรื่องพงศาวดารตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวร ทรงประกาศอิสสรภาพของเมืองไทยเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗ ไทยต้องทำสงครามติดต่อกันมาถึง ๑๕ ปี ธรรมดาการสงครามถึงจะเป็นฝ่ายชะนะรี้พลและช้างม้าพาหนะก็ย่อมล้มตายมากบ้างน้อยบ้างเสมอทุกครั้ง ยิ่งรบกันนานวันก็ยิ่งสิ้นผู้คนและพาหนะมากขึ้น ใช่แต่เท่านั้น คนที่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพไปทำสงครามย่อมต้องละการทำไร่นา การสงครามมีบ่อย ๆ หรือทำสงครามนานวัน คนทำนาน้อยลง พืชผลที่เป็นสะเบียงอาหารสำหรับกองทัพก็เกิดน้อยลง เป็นเหตุให้สะเบียงอาหารขาดแคลนขึ้นด้วย สันนิษฐานว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาจากตีเมืองหงสาวดีครั้งที่ ๒ รี้พลพาหนะเห็นจะร่อยหรออิดโรย จนตระหนักพระราชหฤทัยว่ากำลังของไทยที่จะทำสงครามถดถอยลงมากนัก ควรจะหยุดรบพุ่งบำรุงกำลังรี้พลเสียสักคราวหนึ่ง จึงปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อเสด็จกลับ

TUDC 21/04/2563

มาครั้งนั้นมิใคร่ประทับในพระนคร มักเสด็จไปอยู่ตามหัวเมือง เช่นเมืองสุพรรณบุรีและเมืองราชบุรีเป็นต้น สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จขึ้นไปเมืองเหนือจนถึงเมืองพิษณุโลก ที่ว่าเสด็จไปอยู่ตามหัวเมืองคงเนื่องในการบำรุงรี้พล เช่นเที่ยวเลือกหาที่ให้พวกรี้พลตั้งบ้านเรือนทำไร่นาเป็นต้นเป็นมูลเหตุ และเสด็จประพาสสำราญพระราชอิริยาบถไปด้วยกัน ดังปรากฏว่าครั้งหนึ่งเสด็จทรงเรือไปประพาสทางทะเลปักษ์ใต้ด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถจนถึงเขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาตั้งพลับพลาประทับที่ชายทะเล ณ ตำบลโตนดหลวง (อยู่ใกล้กับหาดเจ้าสำราญ) แขวงเมืองเพ็ชรบุรี และประพาสเมืองเพ็ชรบุรีด้วย เป็นแรกที่ปรากฏว่าเมืองเพ็ชรบุรีเป็นที่ประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสมัยกรุงศรีอยุธยาสืบมาแต่ครั้งนั้น

ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๔๖ สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าพระเจ้าอังวะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองพะม่าเหนือ ยกกองทัพไปเอาเมืองไทยใหญ่ที่ตั้งตัวเป็นอิสสระได้แล้ว เลยบุกรุกเข้ามาตีถึงเมืองนายและเมืองแสนหวีไทยใหญ่ซึ่งมาขึ้นอยู่แก่ไทย เวลานั้นการบำรุงรี้พลพอสำเร็จ สมเด็จพระนเรศวรคงทรงพระดำริเห็นว่าพระเจ้าตองอูสิ้นกำลังแล้ว การที่จะตีเมืองตองอูไม่สำคัญอันใด แต่ทางเมืองไทยใหญ่สำคัญอยู่ด้วยพระเจ้าอังวะบังอาจเข้ามาบุกรุกเมืองไทยใหญ่ที่ขึ้นแก่ไทย นอกจากนั้น

TUDC 21/04/2563

ถ้าพระเจ้าอังวะได้เมืองไทยใหญ่ทั้งหมดแล้ว อาจจะมีกำลังถึงสามารถรวมอาณาเขตต์พะม่าใต้กลับตั้งประเทศหงสาวดีขึ้นอีก ควรจะปราบพระเจ้าอังวะเสียแต่ยังไม่ทันมีกำลังมาก แต่จะไปตีเมืองอังวะนั้นหนทางไกล เพราะเมืองอังวะตั้งอยู่ในแผ่นดินพะม่าข้างฝ่ายเหนือ มีทางที่กองทัพไทยจะยกไปเป็น ๒ ทาง ทาง ๑ ยกขึ้นไปจากเมืองมอญ จะต้องรบพุ่งปราบปรามเมืองพะม่าทางฝ่ายใต้ เช่นเมืองตองอูและเมืองแปรเป็นต้น ขึ้นไปจนจึงเมืองอังวะ อีกทาง ๑ ยกไปจากเมืองเชียงใหม่ทางเมืองไทยใหญ่ซึ่งขึ้นอยู่กับไทยแล้วโดยมาก ที่ยังตั้งเป็นอิสสระอยู่ก็ครั่นคร้ามไทยอยู่แล้วคงไม่ต่อสู้ อาจจะยกกองทัพไปได้โดยสะดวก มิต้องรบพุ่งจนกระทั่งถึงแดนเมืองอังวะ คงเป็นด้วยทรงพระราชดำริเช่นว่ามานี้ จึงตรัสสั่งให้ยกกองทัพไปทางเมืองเชียงใหม่

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากพระนครศรีอยุธยาเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗ เสด็จไปด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถจนถึงเมืองเชียงใหม่ อันเป็นที่ประชุมพลรวมจำนวน ๒๐๐,๐๐๐ คน แล้วยกต่อไปเป็น ๒ กระบวนทัพ ให้สมเด็จพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝางทัพ ๑ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกไปทางเมืองหางทัพ ๑ ก็ยกไปได้โดยสะดวกทั้ง ๒ ทาง

TUDC 21/04/2563

แต่เมื่อกองทัพหลวงยกไปถึงเมืองหาง (ในพงศาวดารบางฉะบับเรียกว่า เมืองห้างหลวง) อันเป็นเมืองอยู่ชายพระราชอาณาเขตต์ในสมัยนั้น เมื่อปลายเดือน ๕ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ เวลาสมเด็จพระนเรศวรเสด็จประทับแรมอยู่ ณ ตำบลทุ่งแก้ว เกิดประชวรเป็นหัวระลอกขึ้น (บ้างว่าถูกตัวสัตว์พวกแมลงมีพิษต่อย) ที่พระพักตร์ แล้วเลยเป็นบาดพิษจนพระอาการหนัก จึงตรัสสั่งให้ข้าหลวงรีบไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงทันทรงพยาบาลสมเด็จพระเชษฐาธิราชอยู่ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จสวรรคตที่เมืองหาง เมื่อวันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชันษาได้ ๕๐ ปี เสวยราชสมบัติได้ ๑๕ ปี

ตรงนี้มีวินิจฉัยน่าคิดว่า ที่สมเด็จพระนเรศวรมีรับสั่งให้หาสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้าเมื่อประชวรหนักนั้น คงมีพระราชประสงค์จะทรงสั่งการสงครามให้ทำอย่างไรต่อไปเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว แต่กระแสรับสั่งจะว่าอย่างไรไม่มีในหนังสือพระราชพงศาวดาร กล่าวแต่ว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแล้ว ท้าวพระยาข้าราชการก็พร้อมกันเชิญเสด็จสมเด็จพระเอกาทศรถผ่านพิภพ จึงโปรดให้เลิกกองทัพเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนเรศวรกลับมายังพระนคร คือว่าเลิก

TUDC 21/04/2568

การสงครามที่หมายว่าจะไปตีเมืองอังวะครั้งนั้น น่าสันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรคงทรงสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถให้ทำสงครามต่อไปจนตีเมืองอังวะได้ อย่าให้ถือเอาเหตุที่พระองค์สวรรคตเป็นข้อขัดข้องแก่การบ้านเมือง เพราะกองทัพไทยที่ยกไปครั้งนั้นมีกำลังมากพอจะทำการให้สำเร็จได้ และได้เปรียบข้าศึกที่พวกไทยใหญ่ยังไม่ยอมอยู่ในอำนาจพระเจ้าอังวะทั้งหมด พวกไทยใหญ่คงไม่ช่วยพะม่ารบไทยเท่าใดนัก ที่สุดจนในเมืองพะม่าเองก็ยังแตกกันเป็นหลายก๊ก กองทัพไทยคงจะตีได้เมืองอังวะเป็นแน่ แต่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่ากำลังของไทยอยู่ที่พระองค์ของสมเด็จพระนเรศวรเป็นสำคัญ ที่ทำให้รี้พลมีใจรบพุ่งกล้าแข็งและทำให้ข้าศึกครั่นคร้าม เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตเสียแล้ว ฝ่ายไทยกำลังมีความโศกศัลย์คงท้อใจในการรบพุ่ง ฝ่ายข้าศึกรู้ว่าสิ้นสมเด็จพระนเรศวรแล้วก็จะทะนงใจขึ้นเห็นจะเอาชัยชะนะข้าศึกไม่ได้โดยง่ายดังคาด ถึงตีได้เมืองอังวะก็ไม่เสร็จสิ้นสงครามเพียงนั้น เพราะยังมีหัวเมืองพะม่าข้างใต้ที่จะต้องตีต่อลงไปอีกจนถึงเมืองมอญ จึงจะได้เมืองพะม่าทั้งหมด จะต้องรบพุ่งต่อไปอีกช้านาน ทรงพระวิตกเกรงว่ากำลังไทยที่สมเด็จพระนเรศวรทรงฟื้นขึ้นจะกลับทรุดโทรมลงไปอีก ถ้ากำลังรี้พลอ่อนแอลงก็คงรักษาอาณาเขตต์ที่ขยายออกไปไว้ไม่ได้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่ง

TUDC 21/04/2563

โดยย่อ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริอย่างนักรบ แต่สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพระราชดำริอย่างรัฐบุรุษ จึงเลิกทัพกลับมา

ข้างฝ่ายพะม่าเมื่อกองทัพไทยกลับมาแล้ว พระเจ้าอังวะก็รวมเมืองไทยใหญ่ได้ดังปรารถนา แต่เมื่อกลับจากเมืองไทยใหญ่พระเจ้าอังวะนะยองรามก็ถึงพิราลัยในกลางทางยังไม่ทันถึงเมืองอังวะ พวกท้าวพระยาข้าราชการพะม่าจึงยกราชบุตรองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะ พระเจ้าอังวะองค์นี้มีปรีชาสามารถคิดการขยายอาณาเขตต์ตามรอยพระราชบิดาต่อมา ถึงตอนนี้พระเจ้าตองอูถึงพิราลัย พระสังกะทัตราชบุตรได้ครองเมืองตองอู กลัวพระเจ้าอังวะจะมาตีเมืองตองอู จึงมาขอเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยาตามที่พระมหาเถรเสียมเพรียมได้แนะนำไว้แก่พระบิดา แต่มาต่อเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคตแล้ว ถึงเมืองสิเรียมซึ่งพระเจ้ายักไข่ได้ไปเมื่อหย่าทัพกับพระเจ้าตองอูก็มีเรื่องต่อมาเป็นทำนองเดียวกัน ด้วยเมืองสิเรียมานั้นเป็นเมืองท่า มีเรือกำปั่นไปมาค้าขายบริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ พระเจ้ายักไข่เห็นจะเกรงว่าพระยาทะละอุปราชของไทยที่เมืองเมาะตะมะจะไปตีเมืองสิเรียม จึงให้ฝรั่งโปรตุเกศคน ๑ ชื่อ ฟิลิป เดอ บริโต คุมกำปั่นรบ ๓ ลำ กับไพร่พล ๓,๐๐๐ อยู่รักษาเมือง อยู่มาเดอบริโตได้พวกโปรตุเกศมาเป็นกำลังตั้งแข็งเมือง พระเจ้ายักไข่ให้พระมหาอุปราชาราชบุตรยกกอง

TUDC 21/04/2563

ทัพลงมาตีเมืองสิเรียม แต่มารบแพ้ เดอบริโตจับพระมหาอุปราชาได้ พระเจ้ายักไข่ก็ต้องไถ่พระมหาอุปราชาด้วยทำสัญญายอมให้เมืองสิเรียมแก่เดอบริโต เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๔๖ เดอบริโตเกรงพระเจ้ายักไข่จะหาเหตุมาแก้แค้นเมื่อภายหลัง จึงมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา แต่จะเป็นเมื่อก่อนหรือภายหลังสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตไม่ทราบแน่ เมืองมอญทั้งปักษ์ใต้และฝ่ายเหนือก็มาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาทั้งหมดในครั้งนั้น การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามจึงได้ผลในที่สุดทั้งสามารถทำลายอานุภาพเมืองหงสาวดีมิให้เป็นมหาประเทศ และกู้เมืองไทยให้คืนเป็นอิสสระ แล้วได้เป็นมหาประเทศมีอาณาเขตต์กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าเคยมีมาแต่ก่อนหรือแม้ในภายหลังต่อมา

เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จกลับมาถึงพระนคร ทำพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว ให้สร้างพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนเรศวร ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเป็นงานใหญ่อย่างมโหฬารยิ่งกว่างานพระบรมศพซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน และมีเจ้าประเทศราชและเจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมา มาถวายบังคมพระบรมศพมากกว่ามาก ความที่ว่านี้พึงเห็นได้ว่าเป็นความจริง เพราะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จสวรรคตทรงพระเกียรติเป็นพระเจ้าราชาธิราชบริบูรณ์ทุกสถาน.

TUDC 21/04/2563

ภาคผนวก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์เรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวร ฯ ในเวลาเสด็จอยู่ในเมืองปีนัง ครั้นเสด็จกลับมาถึงวังในกรุงเทพ ฯ ทรงพบหลักฐานเรื่องสมเด็จพระนเรศวร ฯ มากขึ้นอีก จึงทรงตั้งพระทัยว่าจะทรงรวบรวมไว้ในสมุดเล่มเดียวให้ครบถ้วน เรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถี ระยะทางเสด็จ ฯ และประกาศสังเวยเทวดาดังต่อไปนี้ เป็นเรื่องที่ทรงตั้งพระทัยไว้ว่าจะตัดทอนให้เข้าเป็นเรื่องเดียวกัน จึงได้พิมพ์ไว้ข้างหลังตามพระประสงค์.

TUDC 21/04/2563

เรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถี
ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือนิทานโบราณคดี ดังต่อไปนี้

"การที่ค้นพบพระเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีเกี่ยวข้องกับตัวฉันอยู่บ้าง และเหตุที่ค้นพบก็อยู่ข้างแปลกประหลาด จึงจะเล่าไว้ในนิทานเรื่องนี้ด้วย

เรื่องสมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้ทรงทำยุทธหัตถี คือขี่ช้างชนกันตัวต่อตัวกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี พื้นพระมหาอุปราชาสิ้นชีพบนคอช้าง มีชัยชะนะอย่างมหัศจรรย์ และได้ทรงสร้างพระเจดีย์ไว้ตรงที่ทรงชนช้างองค์หนึ่งนั้น เป็นเรื่องที่เลื่องลือเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวร ฯ สืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ หาปรากฏว่ามีใครได้เคยเห็นหรือรู้ว่าพระเจดีย์องค์นั้นอยู่ที่ตรงไหนไม่ มีแต่ชื่อเรียกกันว่า "พระเจดีย์ยุทธหัตถี" หนังสือเก่าที่กล่าวถึงพระเจดีย์ยุทธหัตถีก็มีแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงชะนะยุทธหัตถีแล้ว "ตรัสให้ก่อพระเจดีย์สถานสวมศพพระมหาอุปราชาไว้ ณ ตำบลตระพังกรุ" เพียงเท่านี้

TUDC 21/04/2563

ตัวฉันรักรู้โบราณคดีตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ก่อนเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย นึกอยากเห็นพระเจดีย์ยุทธหัตถีของสมเด็จพระนเรศวร ฯ มานานแล้ว แต่ไม่สามารถจะไปค้นหาได้ เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงให้สืบถามหาตำบลตระพังกรุว่าอยู่ที่ไหน ได้ความว่าเดิมอยู่ในเขตต์เมืองสุพรรณบุรี แต่เมื่อย้ายเมืองกาญจนบุรีจากเขาชนไก่มาตั้งที่ปากแพรกในรัชชกาลที่ ๓ โอนตำบลตระพังกรุไปอยู่ในเขตต์เมืองกาญจนบุรี แต่ในเวลานั้นเมืองกาญจนบุรีก็ยังขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม ไม่กล้าไปค้น ต้องรอมาอีก ๓ ปี จนโปรดให้รวมหัวเมืองซึ่งเคยขึ้นกระทรวงกลาโหมและกรมท่ามาขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว มีโอกาสที่จะค้นหาพระเจดีย์ยุทธหัตถี ฉันจึงสั่งพระยากาญจนบุรี (นุช) ซึ่งเคยรับราชการอยู่ใกล้ชิดกับฉันเมื่อยังเป็นที่หลวงจินดารักษ์ ให้หาเวลาว่างราชการออกไปยังบ้านตระพังกรุเอง สืบถามว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถีที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงสร้างมีอยู่ในตำบลนั้นหรือไม่ ถ้าพวกชาวบ้านไม่รู้ ก็ให้พระยากาญจนบุรีเที่ยวตรวจดูเองว่ามีพระเจดีย์โบราณที่ขนาดหรือรูปทรงสัณฐานสมกับเป็นของพระเจ้าแผ่นดินจะได้ทรงสร้างมีอยู่ในตำบลตระพังกรุบ้างหรือไม่ พระยากาญจนบุรีไปตรวจอยู่นานแล้วบอกรายงานมา

TUDC 21/04/2563

ว่า บ้านตระพังกรุนั้นมีมาแต่โบราณ เป็นที่ดอนต้องอาศัยใช้น้ำบ่อ มีบ่อน้ำกรุอิฐข้างในซึ่งคำโบราณเรียกว่า "ตระพังกรุ" อยู่หลายบ่อ แต่ถามชาวบ้านถึงพระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงสร้าง แม้คนแก่คนเฒ่าก็ว่าไม่เห็นมีในตำบลนั้น พระยากาญจนบุรีไปเที่ยวตรวจดูเอง ก็เห็นมีแต่พระเจดีย์องค์เล็ก ๆ อย่างที่ชาวบ้านชอบสร้างกันตามวัด ดูเป็นของสร้างใหม่ทั้งนั้น ไม่เห็นมีพระเจดีย์แปลกตาซึ่งสมควรจะเห็นว่าเป็นของพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง ฉันได้เห็นรายงานอย่างนั้นก็จนใจ มิรู้ที่จะค้นหาพระเจดีย์ยุทธหัตถีต่อไปอย่างไรจนตลอดรัชชกาลที่ ๕

แต่ฉันรู้มาตั้งแต่ในรัชชกาลที่ ๕ ว่าสมเด็จพระนเรศวร ฯ มิได้ทรงสร้างพระเจดีย์องค์นั้นสวมศพพระมหาอุปราชาอย่างว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะในหนังสือพงศาวดารพะม่าซึ่งพระไพรสณฑ์สาลารักษ์ (อองเทียน) กรมป่าไม้แปลจากภาษาพะม่าให้ฉันอ่าน ว่าครั้งนั้นพวกพะม่าเชิญศพพระมหาอุปราชากลับไปเมืองหงสาวดี ฉันพิจารณาดูรายการที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็เห็นสมอย่างพะม่าว่าเพราะรบกันวันชนช้างนั้น เดิมสมเด็จพระนเรศวร ฯ ตั้งขะบวนทัพหมายจะตีปะทะหน้าข้าศึก ครั้นทรงทราบว่ากองทัพหน้าของข้าศึกไล่กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งไปตั้งขัดตาทัพ

TUDC 21/04/2563

มาไม่เป็นขะบวน ทรงพระราชดำริเห็นได้ที ก็ตรัสสั่งให้แปรขะบวนทัพเข้าตีโอบด้านข้างข้าศึกในทันที แล้วทรงช้างชนนำพลออกไล่ข้าศึกด้วยกันกับสมเด็จพระเอกาทศรถ มีแต่กองทัพที่ตั้งอยู่ใกล้ ๆ ตามเสด็จไปด้วย แต่กองทัพที่ตั้งอยู่ห่างได้รู้กระแสรับสั่งช้าไปบ้าง หรือบางทีที่ยังไม่เข้าใจพระราชประสงค์ก็จะมีบ้าง ยกไปช้าไม่ทันเวลาดังพระราชประสงค์หลายกอง ซ้ำในเวลาเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ ไล่กองทัพหน้าข้าศึกที่แตกพ่ายไปนั้น เผอิญเกิดลมพัดฝุ่นฟุ้งมืดมนไปทั่วทั้งสนามรบ จนคนเห็นตัวกันมิใคร่ถนัด ช้างพระที่นั่งของสมเด็จพระนเรศวร ฯ กับช้างทรงของสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นช้างชนกำลังบ่มมันต่างแล่นไล่ข้าศึกไปโดยเร็ว จนกองทัพพลเดินเท้าที่ตามเสด็จล้าหลัง มีแต่พวกองครักษ์ตามติดช้างพระที่นั่งไปไม่กี่คนนัก พอฝุ่นจางลง สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงทรงทราบว่าช้างพระที่นั่งพาทะลวงเข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก ด้วยทอดพระเนตรเห็นพระมหาอุปราชากับพวกเสนา ขี่ช้างยืนพักอยู่ด้วยกันในร่มไม้ ณ ที่นั้น ความมหัศจรรย์ในพระอภินิหารของสมเด็จพระนเรศวร ฯ เกิดขึ้นในขณะนี้ ที่ทรงพระสติปัญญาว่องไวทันเหตุการณ์ คิดเห็นในทันทีว่าทางที่จะสู้ข้าศึกได้เหลืออยู่อย่างเดียวแต่เปลี่ยนวิธีรบให้เป็นทำยุทธหัตถี จอมพลชนช้างกันตัวต่อตัวอันนับถือ

TUDC 21/04/2563

กันว่าเป็นวิธีรบของกษัตริย์ซึ่งแกล้วกล้า ก็ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปชวนพระมหาอุปราชาให้ทำยุทธหัตถี ฝ่ายพระมหาอุปราชาก็เป็นกษัตริย์มีขัตติยมานะ จะไม่รับก็ละอาย จึงได้ชนช้างกันเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ พื้นพระมหาอุปราชาสิ้นชีพบนคอช้างนั้น ทั้งพระองค์เองกับสมเด็จพระเอกาทศรถอยู่ในที่ล้อมพระองค์สมเด็จพระนเรศวร ฯ ก็ถูกปืนบาดเจ็บที่พระหัตถ์ นายมหานุภาพควาญช้างพระที่นั่งก็ถูกปืนตาย หมื่นภักดีศวรกลางช้างของสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็ถูกปืนตายในเวลาทรงชนช้างชะนะมังจาปะโร ต้องทรงเสี่ยงภัยอยู่ในที่ล้อมทั้ง ๒ พระองค์ แต่ไม่ช้านักกองทัพพวกที่ตามเสด็จก็ไปถึง แก้เอาออกจากที่ล้อมกลับมาค่ายหลวงได้ ส่วนกองทัพหงสาวดีกำลังตกใจกันอลหม่าน ด้วยพระมหาอุปราชาผู้เป็นจอมพลสิ้นชีพ ก็รีบรวบรวมกันเลิกทัพ เชิญศพพระมหาอุปราชากลับไปเมืองหงสาวดีในวันนั้น ฝ่ายทางข้างไทยต่อมาอีก ๒ วันกองทัพที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ ให้ไปตามตีข้าศึกจึงได้ยกไปไปทันตีแตกพ่ายแต่ทัพหลังของพวกหงสาวดี ได้ช้างม้าศัสตราวุธมาดังว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร ส่วนกองทัพหลวงของข้าศึกนั้นรอดไปได้ เรื่องที่จริงเห็นจะเป็นอย่างนี้ สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงทรงพระพิโรธพวกแม่ทัพนายกอง มีเจ้าพระยาจักรี ฯ เป็นต้น ที่ไม่ยกไปทันตามรับสั่ง ถึงวางบทให้

TUDC 21/04/2563

ประหารชีวิตตามกฎอัยยการศึก เพราะพวกนั้นเป็นเหตุให้ข้าศึกไม่แตกพ่ายไปหมดทุกทัพ

แม้จะมีคำถามว่า ถ้าพระเจดีย์ยุทธหัตถีมิได้สร้างสวมศพพระมหาอุปราชาหงสาวดีดังว่าไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารสมเด็จพระนเรศวร ฯ สร้างพระเจดีย์องค์นั้นขึ้นทำไม ข้อนี้ก็มีหลักฐานอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร พอจะคิดเห็นเหตุได้ ด้วยเมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ เสด็จกลับมาถึงพระนคร สมเด็จพระพนรัตนวัดป่าแก้วซึ่งเป็นตำแหน่งพระสังฆราชฝ่ายขวา พาพระสงฆ์ราชาคณะ ๒๕ รูปเข้าไปเฝ้าเยี่ยมถามข่าวตามประเพณี เห็นข้าราชการที่ถูกตัดสินประหารชีวิตต้องจำอยู่ที่ในวัง สมเด็จพระพนรัตนทูลถามสมเด็จพระนเรศวร ฯ ว่าเสด็จไปทำสงครามก็มีชัยชะนะข้าศึก เหตุไฉนพวกแม่ทัพนายกองจึงต้องราชทัณฑ์เล่า สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงเล่าเรื่องที่รบกันให้สมเด็จพระพนรัตนฟัง แล้วตรัสว่าข้าราชการเหล่านั้น "มันกลัวข้าศึกมากกว่าโยม ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา มีชัยชะนะแล้วจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากบารมีของโยม หาไม่แผ่นดินก็จะเป็นของหงสาวดีเสียแล้ว"

สมเด็จพระพนรัตนถวายพระพรว่า ซึ่งข้าราชการเหล่านั้นจะกลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระองค์เห็นจะไม่เป็นได้ ที่เกิดเหตุ

TUDC 21/04/2563

บันดาลให้เสด็จเข้าไปมีชัยชะนะโดยลำพังพระองค์ในท่ามกลางข้าศึกนั้น น่าจะเป็นเพราะพระบารมีบันดาลจะให้พระเกียรติปรากฏไปทั่วโลก เปรียบเหมือนเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ ในวันที่จะตรัสรู้พระโพธิญาณนั้น เทวดาก็มาเฝ้าอยู่เป็นอันมาก เมื่อพระยามารยกพลมาผจญ ถ้าหากเทวดาช่วยรบพุ่งพระยามารให้พ่ายแพ้ไปก็จะไม่สู้อัศจรรย์นัก เผอิญเทวดาพากันหนีไปหมด ยังเหลือแต่พระพุทธเจ้าองค์เดียว ทรงสามารถปราบพระยามารกับทั้งรี้พลให้พ่ายแพ้ได้ จึงได้พระนามว่า "สมเด็จพระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพ็ชดาญาณ" เป็นมหัศจรรย์ไปทั่วอนันตจักรวาฬ ที่พระองค์ทรงชะนะสงครามครั้งนี้ ก็คล้ายกัน ถ้าหากมีชัยชะนะด้วยกำลังรี้พล พระเกียรติยศก็จะไม่เป็นมหัศจรรย์เหมือนที่มีชัยด้วยทรงทำยุทธหัตถีโดยลำพังพระองค์กับสมเด็จพระอนุชาธิราช จึงเห็นว่าหากพระบารมีบันดาลเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศไม่ควรทรงโทมนัสน้อยพระราชหฤทัย สมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้ทรงฟังสมเด็จพระพนรัตนถวายวิสัชชนา ก็ทรงพระปีติโสมนัสสิ้นพระพิโรธ สมเด็จพระพนรัตนจึงทูลขอชีวิตข้าราชการไว้ทั้งหมด แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารขาดความอยู่ข้อหนึ่งซึ่งมีวัตถุและหลักฐานปรากฏอยู่ ว่าสมเด็จพระพนรัตนได้ทูลแนะนำให้สมเด็จพระนเรศวร ฯ เฉลิมพระเกียรติที่มีชัยชะนะ

ครั้งนั้น ด้วยบำเพ็ญพระราชกุศลตามเยี่ยงอย่างพระเจ้าทุฏฐ-คามนี ที่ชาวลังกานับถือว่าเป็นวีระมหาราช อันมีเรื่องอยู่ในคัมภีร์มหาวงศ์คล้ายกันมาก ในเรื่องนั้นว่าเมื่อ พ.ศ. ๓๓๘ พระยาเอฬารทมิฬ มิจฉาทิฏฐิ ยกกองทัพจากอินเดียมาตีได้เมืองลังกา แล้วครอบครองอยู่ถึง ๔๐ ปี ในเวลาที่เมืองลังกาตกอยู่ในอำนาจมิจฉาทิฏฐินั้น มีเชื้อวงศ์ของพระเจ้าเทวา-นัมปิยดิศองค์หนึ่ง ทรงนามว่าพระยากากะวรรณดิศ ได้ครองเมืองอันหนึ่งอยู่ในโรหณประเทศตอนกลางเกาะลังกา พระยากากะวรรณดิศมีโอรส ๒ องค์ ๆ ใหญ่ทรงนามว่า ทุฏฐคามนี องค์น้อยทรงนามว่า ติศกุมาร ช่วยกันซ่องสุมรี้พลหมายจะตีเอาเมืองลังกาคืน แต่พระยากากะวรรณดิศถึงแก่พิราลัยไปเสียก่อน ทุฏฐคามนีกุมารได้เป็นพระยาแทนพระบิดา พยายามรวบรวมกำลังได้จนพอการ แล้วยกกองทัพไปตีเมืองอนุราธบุรีราชธานี ได้รบกับพระยาเอฬารทมิฬถึงชนช้างกันตัวต่อตัว ทุฏฐคามนีกุมารฟันพระยาเอฬารทมิฬสิ้นชีพบนคอช้าง ก็ได้เมืองลังกาคืนเป็นของราชวงศ์ที่ถือพระพุทธศาสนา ในการฉลองชัยมงคลครั้งนั้น พระเจ้าทุฏฐคามนีให้สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้นตรงที่ชนช้างชะนะ แล้วสร้างพระมหาสถูปอีกองค์หนึ่งเรียกว่าบรีจิวัตรเจดีย์ ขึ้นที่ในเมืองอนุราธบุรี เป็นที่คนทั้งหลายสักการบูชา เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าทุฏฐคามนี

สืบมา สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ยุทธ-หัตถีขึ้นตรงที่ชนช้างองค์หนึ่ง แล้วทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่อีกองค์หนึ่งขนานนามว่าพระเจดีย์ชัยมงคล ขึ้นที่วัดเจ้าพระยาไทย อันเป็นที่สถิตของพระสังฆราชฝ่ายขวา จึงมักเรียกกันว่า "วัดป่าแก้ว" ตามนามเดิมของพระสงฆ์คณะนั้น พระเจดีย์ชัยมงคลก็ยังปรากฏอยู่ทางข้างตะวันออกของทางรถไฟ เห็นได้แต่ไกลจนบัดนี้ เหตุที่สร้างพระเจดีย์รู้มาแล้วแต่ในรัชชกาลที่ ๕ ว่าเป็นดังเล่ามา เป็นแต่ยังไม่รู้ว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถีอยู่ที่ไหนเท่านั้น

เหตุที่จะพบพระเจดีย์ยุทธหัตถีนั้นก็อยู่ข้างแปลกประ-หลาด ดูเหมือนจะเป็นในปีแรกรัชชกาลที่ ๖ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษมณ์) เมื่อยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ ช่วยเที่ยวหาหนังสือไทยฉะบับเขียนของเก่าอันกระจัดกระจายอยู่ในพื้นเมืองให้หอพระสมุดสำหรับพระนคร วันหนึ่งไปเห็นยายแก่ที่บ้านแห่งหนึ่ง กำลังรวบรวมเอาสมุดไทยลงใส่กะชุ ถามว่าจะเอาไปไหน แกบอกว่าจะเอาไปเผาไฟทำสมุกสำหรับลงรัก พระยาปริยัติ ฯ ขออ่านดูหนังสือในสมุดเหล่านั้น เห็นเป็นหนังสือเรื่องพงศาวดารอยู่เล่มหนึ่ง จึงขอยายแก่เอามาส่งให้ฉันที่หอพระสมุด ฯ ฉันเห็นเป็นสมุดของเก่าเขียนตัวบรรจงด้วยเส้นรง (มิใช่หรดาลที่ชอบใช้กันในชั้น

TUDC 21/04/2563

หลัง) พอเปิดออกอ่านก็ประหลาดใจ ด้วยขึ้นต้นมีบานแพนก ว่าสมเด็จพระนารายน์มหาราชตรัสสั่งให้รวบรวมจดหมายเหตุต่าง ๆ แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉะบับนั้น เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๐๔๒ (พ.ศ. ๒๒๒๓) แปลกกับหนังสือพระราชพงศาวดารฉะบับอื่น ๆ ที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ ฉันจึงให้เรียกว่า " พระราชพงศาวดารฉะบับหลวงประเสริฐ ฯ " เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ผู้ได้มา

ต่อมาฉันอ่านหนังสือพระราชพงศาวดารฉะบับหลวงประเสริฐ ฯ เทียบกับฉะบับพิมพ์ ๒ เล่ม สังเกตได้ว่าฉะบับหลวงประเสริฐ ฯ แต่งก่อน ผู้แต่งฉะบับพิมพ์ ๒ เล่มคัดเอาความไปลงตรง ๆ คำก็มี เอาความไปแต่งเพิ่มเติมให้พิสดารขึ้นก็มี แก้ศักราชคลาดเคลื่อนไปก็มี แต่งแทรกลงใหม่ก็มี บางแห่งเรื่องที่กล่าวในพงศาวดารฉะบับหลวงประเสริฐ ฯ แตกต่างกันกับที่กล่าวในฉะบับพิมพ์ ๒ เล่มก็มี เมื่อฉันอ่านไปถึงตอนสมเด็จพระนเรศวร ฯ ชนช้าง เห็นในฉะบับหลวงประเสริฐ ฯ ว่า พระมหาอุปราชามาตั้งประชุมทัพอยู่ที่ตำบลตระพังกรุ แล้วมาชนช้างกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ ที่ตำบลหนองสาหร่าย เมื่อวันจันทร์ เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๙๕๔ (พ.ศ. ๒๑๓๕) พอเห็นอย่างนั้นฉันนึกขึ้นว่าได้เค้าจะค้นพระเจดีย์ยุทธหัตถีอีกแล้ว รอจนพระยาสุพรรณ ฯ (อิ กรรณสูตร

TUDC 21/04/2563

ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยาสุนทรบุรี ฯ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี) เข้ามากรุงเทพ ฯ ฉันเล่าเรื่องพระเจดีย์ยุทธหัตถีให้ฟัง แล้วสั่งให้ไปสืบดูว่าตำบลชื่อหนองสาหร่ายในแขวงเมืองสุพรรณ ฯ ยังมีหรือไม่ ถ้ามีให้พระยาสุพรรณ ฯ ออกไปเองถึงตำบลนั้น สืบถามดูว่ามีพระเจดีย์โบราณอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดบ้าง พระยาสุพรรณ ฯ ออกไปสืบอยู่ไม่ถึงเดือนก็มีรายงานบอกมาว่าตำบลหนองสาหร่ายนั้นยังมีอยู่ใกล้กับลำน้ำท่าคอย ทางทิศตะวันตกเมืองสุพรรณ ฯ (คือลำน้ำเดียวกันกับลำน้ำจรเข้สามพันที่ตั้งเมืองอู่ทองนั่นเอง แต่อยู่เหนือขึ้นไปไกล) พระยาสุพรรณ ฯ ได้ออกไปที่ตำบลนั้น สืบถามถึงพระเจดีย์โบราณ พวกชาวบ้านบอกว่ามีอยู่ในป่าตรงที่เรียกกันว่า "ดอนพระเจดีย์" องค์หนึ่ง พระยาสุพรรณ ฯ ถามต่อไปว่าเป็นพระเจดีย์ของใครสร้างไว้รู้หรือไม่ พวกชาวบ้านตอบว่าไม่รู้ว่าใครสร้าง เป็นแต่ผู้หลักผู้ใหญ่บอกเล่าสืบมาว่า "พระนเรศวร ฯ กับพระนารายน์ชนช้างกันที่ตรงนั้น" ก็เป็นอันได้เรื่องที่สั่งให้ไปสืบ พระยาสุพรรณ ฯ จึงให้พวกชาวบ้านพาไปยังดอนพระเจดีย์ เมื่อแรกไปถึงไม่เห็นมีพระเจดีย์อยู่ที่ไหน เพราะต้นไม้ขึ้นปกคลุมพระเจดีย์มิดหมดทั้งองค์ จนผู้นำทางเข้าไปถางเป็นช่องให้มองดู จึงแลเห็นอิฐที่ก่อฐานรู้ว่าพระเจดีย์อยู่ตรงนั้น ถ้าไม่รู้จากชาวบ้านไปก่อน ถึงใคร

TUDC 21/04/2563

จะเดินผ่านไปใกล้ ๆ ก็เห็นจะไม่รู้ว่ามีพระเจดีย์อยู่ตรงนั้น ฉันนึกว่าคงเป็นเพราะเหตุนั้นเอง จึงไม่รู้กันว่าพระเจดีย์ยุทธหัตถียังมีอยู่ เลยหายไปกว่า ๑๐๐ ปี พระยาสุพรรณ ฯ ระดมคนให้ช่วยกันตัดต้นไม้ที่ปกคลุมออกหมดแล้ว ให้ช่างฉายรูปพระเจดีย์ส่งมาให้ฉันด้วยกันกับรายงาน สังเกตดูเป็นพระเจดีย์มีฐานทักษิณเป็น ๔ เหลี่ยม ๓ ชั้น ขนาดฐานทักษิณชั้นล่างกว้างราว ๘ วา แต่องค์พระเจดีย์เหนือฐานทักษิณชั้นที่ ๓ ขึ้นไปหักพังเสียหมดแล้ว รูปสัณฐานจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ประมาณขนาดสูงของพระเจดีย์เมื่อยังบริบูรณ์เห็นจะราวเท่า ๆ กับพระปรางค์ที่วัดราชบูรณะในกรุงเทพ ฯ พอฉันเห็นรายงานกับรูปฉายที่พระยาสุพรรณ ฯ ส่งมาก็สิ้นสงสัยรู้ว่าพบพระเจดีย์ยุทธหัตถีเป็นแน่แล้ว มีความยินดีแทบเนื้อเต้น รีบนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระปีติโสมนัสตรัสว่า พระเจดีย์ยุทธหัตถีเป็นอนุสาวรีย์เฉลิมเกียรติของเมืองไทยสำคัญอย่างยิ่งแห่งหนึ่ง ถึงอยู่ไกลไปลำบากก็จะเสด็จไปสักการบูชา จึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ด้วยประการฉะนี้"

TUDC 21/04/2563

ระยะทางเสด็จทางสถลมารคแต่เมืองนครปฐม ไปเมืองอู่ทองและเมืองสุพรรณบุรี ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังต่อไปนี้ :—

วันอังคาร ที่ ๒๐ มกราคม เสด็จจากพระราชวังสนามจันทร์ เมืองนครปฐม ประทับร้อนบ้านบางกระทุ่ม ระยะทาง ๓๙๓ เส้น ประทับแรมเมืองกำแพงแสน ระยะทาง ๑๗๕ เส้น รวมระยะทาง ๕๖๘ เส้น

วันพุธ ที่ ๒๑ มกราคม เสด็จจากเมืองกำแพงแสน ประทับร้อนหนองตัดสาก ระยะทาง ๔๐๑ เส้น ประทับแรมบ้านบ่อสุพรรณ ระยะทาง ๓๐๕ เส้น รวมระยะทาง ๗๐๖ เส้น

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๒ มกราคม พักที่บ้านบ่อสุพรรณ วัน ๑

วันศุกร์ ที่ ๒๓ มกราคม เสด็จจากบ้านบ่อสุพรรณ ประทับร้อนบ้านตระพังกรุ ระยะทาง ๑๒๕ เส้น ประทับแรมบ้านดอนมะขาม ระยะทาง ๒๗๔ เส้น รวมระยะทาง ๓๙๙ เส้น

วันเสาร์ ที่ ๒๔ มกราคม เสด็จจากบ้านดอนมะขาม ประทับร้อนบ้านจรเข้สามพัน ระยะทาง ๔๑๑ เส้น

TUDC 21/04/2563

ประทับแรมเมืองอู่ทอง ระยะทาง ๑๔๐ เส้น
รวมระยะทาง ๕๕๑ เส้น

วันอาทิตย์ ที่ ๒๕ มกราคม พักที่เมืองอู่ทอง วัน ๑

วันจันทร์ ที่ ๒๖ มกราคม เสด็จจากเมืองอู่ทอง ประทับร้อนห้วยด้วน ระยะทาง ๑๙๐ เส้น ประทับแรมบ้านโข้ง ระยะทาง ๓๒๐ เส้น รวมระยะทาง ๕๑๐ เส้น

วันอังคาร ที่ ๒๗ มกราคม เสด็จจากบ้านโข้ง ประทับร้อนดอนระฆัง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น ประทับแรมดอนพระเจดีย์ ระยะทาง ๑๙๕ เส้น รวมระยะทาง ๔๙๕ เส้น

วันพุธ ที่ ๒๘ มกราคม พักที่ดอนพระเจดีย์ วัน ๑

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๙ มกราคม เสด็จกลับจากดอนพระเจดีย์ ประทับร้อนที่ดอนระฆัง ระยะทาง ๑๙๕ เส้น ประทับแรมบ้านโข้ง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทาง ๔๙๕ เส้น

วันศุกร์ ที่ ๓๐ มกราคม เสด็จจากบ้านโข้ง ประทับร้อนห้วยด้วน ระยะทาง ๓๒๐ เส้น ประทับแรมเมืองอู่ทอง ระยะทาง ๑๙๐ เส้น รวมระยะทาง ๕๑๐ เส้น

TUDC 21/04/2563

วันเสาร์ที่ ๓๑ มกราคม เสด็จจากเมืองอู่ทอง ประทับร้อนบ้านจรเข้สามพัน ระยะทาง ๑๔๐ เส้น ประทับแรมบ้านวังไซ ระยะทาง ๔๕๙ เส้น รวมระยะทาง ๕๙๙ เส้น

วันอาทิตย์ที่ ๑ กุมภาพันธ์ เสด็จจากบ้านวังไซ ประทับร้อนดอนตาเพ็ชร ระยะทาง ๒๐๑ เส้น ประทับแรมบ้านทวน ระยะทาง ๒๐๕ เส้น รวมระยะทาง ๔๐๖ เส้น

วันจันทร์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ เสด็จจากบ้านทวน ประทับร้อนบ้านหนองขาว ระยะทาง ๓๐๓ เส้น ประทับแรมเมืองกาญจนบุรี ระยะทาง ๓๐๕ เส้น รวมระยะทาง ๖๐๘ เส้น

วันอังคารที่ ๓ กุมภาพันธ์ เสด็จทางชลมารคจากเมืองกาญจนบุรี ประทับแรมบ้านโป่ง.

TUDC 21/04/2563

ประกาศสังเวยเทวดา

ที่พระเจดีย์ยุทธหัตถีสมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงสร้าง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์และทรงอ่านในวันสังเวย

---

๑ สรวมชีพข้ายุคลบาท รับพระราชโองการ มานพระบัณฑูร สุรสิงหนาท ในพระบาทสยามธรเณนทร สมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั่วไทยประชาชนชาติ ขอประกาศแก่เทพยเจ้า บรรดาเนานภาลัย และพระไพรภูมารักษ์ เทพยพิทักษ์เจดีย์สถาน สิงสำราญอรัญประเทศ ด้วยนฤเบศร์ทรงสดับ ตำหรับราชพงศาวดาร ครั้งมอญม่านก่อเข็ญ เป็นปรปักษ์ประทุษฐ์ประเทศ ทั่วสยามเกษตรแปรปรวน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เป็นต้นเค้าคิดสู้ กู้อิสสรภาพชาวสยาม ทำสงครามหลายคาบ ปราบข้าศึกหงสาวดี ซึ่งมาตีพระนคร ให้พ่ายถอนถอยทัพ กลับไปเป็นหลายครั้ง ตั้งแต่แผ่นดินพระชนกนาถ พระบาทธรรมราชา ครั้นพระบิดาสวรรคต กำหนดในพงศาวดาร เมื่อปีขาลโทศก ตกจุลศักราชเก้าร้อย สร้อยห้าสิบสองโดยประมวญ สมเด็จพระนเรศวรยุพราช เสด็จเถลิงอาสน์ผ่านรัฐ พอข่าวผลัดแผ่นดินใหม่ ในกรุงศรีอยุธยา ลุหงสาราชสถาน พระยาม่านนันทบพิตร คิด

TUDC 21/04/2563

เอาเปรียบเชิงศึก นึกจะจู่เอาชัย จึงให้ราโชรส นามปรากฏ กะยอชวา ผู้มหาอุปราช ยาตรพยุหเสนางค์ มาโดยทางกาญจนบุรี ในเดือนยี่ศกนั้น ครั้นพระบาทปรเมศร์ องค์พระนเรศร์เป็นเจ้า ทรงทราบเค้าคดีศึก ยกสอึกมาชิงชัย จึงเสด็จไปต่อสู้ รบศัตรูแตกพ่าย จับได้นายเสนา มีพญาพสิมเป็นต้น ณ ตำบลจรเข้สามพัน อุปราชนั้นหนีได้ ม่านเสียชัยครั้งนั้น พลันเป็นเหตุร้อนเร่า แก่พระเจ้าหงสา เกรงบรรดาประเทศราช จะเอื้อมอาตม์เอาอิสสระ จึงมานะมุ่งหมาย จะทำลายเมืองไทย ให้เห็นเป็นตัวอย่าง รอช่องว่างปีหนึ่ง ถึงมะโรงจัตวาศก ตกจุลศักราชเก้าร้อย เศษสร้อยห้าสิบสี่ มีรับสั่งให้เกณฑ์ทัพไทยใหญ่กับมอญพะม่า ให้อุปราชาเป็นใหญ่ มาชิงชัยอีกครั้ง กำลังพลมากมาย หลายเท่ายิ่งกว่าไทย เดินพลไกรทางเก่า เข้าทางกาญจนบุรี มาตั้งที่ชุมนุมพล ณ ตำบลตระพังกรุ สุพรรณนครเขตต์สถาน ฝ่ายภูบาลพระนเรศร์ เมื่อทราบเหตุศึกใหญ่ ไพรีชาวหงสา ยกเข้ามาครั้งนั้น จึงจัดสรรทัพหลวง ทั่วกระทรวงสรรพเสร็จ เสด็จจากราชธานี กับองค์ศรีอนุชาพระเอกาทศรถ ชุมนุมหมดหมู่พล ณ ตำบลมะม่วงหวาน เบิกโขลนทวารเดินทัพ ไปรบรับปัจจามิตร เมื่อวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้นดิถีเก้าค่ำ ดำเนินพลไปสุพรรณ ตั้งทัพขันธ์ ณ ค่ายหนองสาหร่ายที่มั่น ครั้นวันจันทร์แรมสองค่ำ ได้ทรงทำยุทธ

TUDC 21/04/2563

หัตถี มีชัยฆ่าอุปราช ขาดคอช้างด้วยพระหัตถ์ กำจัดศัตรู พ่ายแพ้ แก่พระเดชาภินิหาร เป็นอวสานแต่นั้น ข้าศึกขยั้นหยุดตี มีแต่ไทยไปรอน จนเมืองมอญเป็นข้า ตลอดมหายุทธสมัย ครั้งนั้นไซร้ปรากฏ ในเบื้องบทพงศาวดาร ว่าภูบาลพระนเรศร์ ปรารภเหตุมหาชัย ให้สถาปนาพระเจดีย์ ไว้ ณ ที่ชัยสถาน มาจนกาลบัดนี้ จำนวนปีนานนับ สามร้อยกับยี่สิบเอ็ดสรูป พระสถูปพึ่งปรากฏ แน่กำหนดต้องหลักฐาน ข่าวสาส์นทราบเบื้องบาท บรมนาถพระเป็นเจ้า มงกุฎเกล้าประชาไทย ภูวนัยทรงโสมนัส ตรัสให้เตรียมยาตรา พร้อมพระวงศาข้าทูลพระบาท โดยเสด็จยาตรพาหน เป็นกระบวนพลเสือป่า อุตส่าห์เสด็จโดยทูรสถาน มานมัสการพระเจดีย์ ด้วยมีพระราชประสงค์ จะทรงพระราชูทิศ กุศลกิจทั้งหลาย ถวายสมเด็จพระนเรศร์ วิชิตเชษฐวีรราชา และพระเอกาทศรถ เฉลิมพระเกียรติยศสองสุรราช และประศาสน์ส่วนพระกุศล แก่เหล่าพหลทหารไทย บรรดาได้ต่อสู้ หมู่มอญม่านครั้งนั้น ป้องกันสยามอาณาจักร หักกำลังเหล่าศัตรู เอาชีพสู้เอาชัย ดังได้กล่าวแต่หลัง ขอกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ จงทราบด้วยทิพยโสต ทรงปราโมทย์อนุโมทนา ในพระราชจริยาผ่านเผ้า พระมงกุฎเกล้าซึ่งทรงอุตส่าห์ เสด็จมาในครั้งนี้ ส่วนเสนีพลทหาร ซึ่งพระราชทานพระกุศล จงรับผลทั่วหน้า สมกับที่แกว่นกล้า ต่อสู้เศิกกษัย ฯ

๑ อนึ่งไซร้ขออำนาจ แห่งพระราชศรัทธา ในพระอรหาทิคุณพุทธ์ อุตมธรรมและมหาสงฆ์ คือองค์พระรัตนตรัย ทั้งที่ได้ทรงพลี ทวยเทพที่พระสถูปสถาน จงบรรดาลอวยสวัสดิ์ศิริพิพัฒนมงคล แก่ประชาชนชาวสยาม ให้มีความจำเริญยิ่งขจัดสิ่งสรรพอุปัทว์ สารพัดพิพิธภัย เศิกกษัยสูญขาด สยามราษฎร์เป็นสุขสำราญ หากจะมีการชิงชัย จงพหลไทยทั้งผองคือกองทหารบกเรือ และเสือป่าเป็นต้น ทุกคนจงเหี้ยมหาญในกิจการป้องกัน ชาติขัณฑสีมา รักษาอิสสรภาพสยาม พยายามโดยน้ำใจ เช่นทหารไทยครั้งพระนเรศวร ปราบหมู่มวลดัสกรจนสยอนชื่อชาวไทย ทั่วไปทุกประเทศ อนึ่งขอเดชไตรรัตนคุณ และอดุลยเทวอำนาจ ให้พระบาทพระมงกุฎเกล้า เป็นพระเจ้านิกรไทย จงเจริญชัยเดชานุภาพ ปราบศัตรูขามเข็ดดุจสมเด็จพระนเรศร์ ทุกประเทศจงเกรงพระฤทธิ์ และทรงสถิตสถาพร ในบวรเศวตฉัตร สืบศิริรัชธำรง ทรงสำรวญราชกรณียานุวัติ อนึ่งสยามรัฐราชอาณาจักร จงเรืองศักดิ์ศิริวิไลทรงวิสัยอิสสรภาพ ตราบสิ้นดินและฟ้า ประสิทธิ์ประสงค์เจ้าหล้า ทุกข้ออธิษฐานโสตถิเทอญ ฯ

TUDC 21/04/2563